

**T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILÂP TARİHİ ENSTİTÜSÜ
ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILÂP TARİHİ ANABİLİM DALI**

GÜNÜMÜZDE GÜNEY AZERBAJCAN'DA MUHALİF HAREKETLER

**YÜKSEK LİSANS TEZİ
Didem GÜLKAÇ
2901090014**

Tez Danışmanı: Dr. Öğretim Üyesi Şamil ÜNSAL

İstanbul, 2019

Y Ü K S E K L İ S A N S
T E Z O N A Y I

ÖĞRENCİNİN

Adı ve Soyadı : Didem GÜLKAÇ Numarası : 2901090014
Anabilim/Bilim Dalı : Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Tez Savunma Tarihi : 25.10.2019
Danışman : Dr.Öğr.Üyesi Şamil ÜNSAL Tez Savunma Saati : 10.00
Tez Başlığı : “Günümüzde Güney Azerbaycan'da Muhalif Hareketler”

TEZ SAVUNMA SINAVI, Lisansüstü Öğretim Yönetmeliği'nin 36. Maddesi uyarınca yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin KABULÜ'NE OYBİRLİĞİ / ~~OYÇOKLUĞUYLA~~ karar verilmiştir.

JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATİ (KABUL / RED / DÜZELTME)
1- Dr.Öğr.Üyesi Şamil ÜNSAL (Danışman)		Kabul
2- Dr.Öğr.Üyesi Hayrünisa ALP		Kabul
3- Doç.Dr.Yasemin Tümer ERDEM (M.Ü)		Kabul

YEDEK JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATİ (KABUL / RED / DÜZELTME)
1- Doç.Dr. Nilüfer ERDEM		
2- Doç.Dr.Ş.Can ERDEM (M.Ü)		

YEMİN METNİ

“Yüksek lisans tezi olarak sunduğum “**Günümüzde Güney Azerbaycan’da Muhalif Hareketler**” adlı çalışmanın, tarafımdan, bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurulmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin bibliyografyada gösterilenlerden oluştuğundan, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.”

25.10.2019

Didem GÜLKAÇ

T.C
YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
ULUSAL TEZ MERKEZİ

TEZ VERİ GİRİŞ FORMU

Referans No	10307282
Yazar Adı / Soyadı	DİDEM GÜLKAÇ
T.C.Kimlik No	52327235504
Telefon	5382864129
E-Posta	didem_gulkac@hotmail.com
Tezin Dili	Türkçe
Tezin Özgün Adı	GÜNÜMÜZDE GÜNEY AZERBAIJAN'DA MUHALİF HAREKETLER
Tezin Tercümesi	DISSIDENT MOVEMENTS IN TODAY'S SOUTH AZERBAIJAN
Konu	Tarih = History ; Türk İnkılap Tarihi = History of Turkish Revolution ; Siyasal Bilimler = Political Science
Üniversite	İstanbul Üniversitesi
Enstitü / Hastane	Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü
Anabilim Dalı	Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Anabilim Dalı
Bilim Dalı	Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bilim Dalı
Tez Türü	Yüksek Lisans
Yılı	2019
Sayfa	140
Tez Danışmanları	DR. ÖĞR. ÜYESİ ŞAMİL ÜNSAL
Dizin Terimleri	Pişeveri, Seyit Cafer=Pişeveri, Seyit Cafer ; İran=Iran ; Güney Azerbaycan=South Azerbaijan
Önerilen Dizin Terimleri	Muhammed Hıyabani Muhالیf Hareketler = Opposition Actions İran Türkler = Iranians Turk

20.11.2019

İmza:

ÖZET

GÜNÜMÜZDE GÜNEY AZERBAJYCAN'DA MUHALİF HAREKETLER

DİDEM GÜLKAÇ

İran coğrafyası, tarih boyunca farklı etnik grupların sosyal, kültürel ve siyasal olarak var olma çabalarına sahne olmuştur. Günümüz İran İslam Cumhuriyeti'nin en kalabalık nüfusa sahip etnik grubu olarak Azerbaycan Türkleri, hem İran tarihinde hem de İran kültüründe önemli bir yere sahiptir. Bu kapsamda, Azerbaycan Türklerinin İran içerisindeki konumu, araştırılması ve analiz edilmesi gereken bir konudur. Konunun hem İran içişlerinde hem de uluslararası ilişkilerde yaratmış olduğu etkinin anlaşılabilmesi için, bu çalışmada, İran tarihinde varlık göstermiş olan Türk devletleri incelenmiş, dönemsel olarak, Azerbaycan Türklerinin yaşamış olduğu sorunların, İran'ın iç dinamikleriyle ilişkileri ortaya konmuştur. İslam Devrimi sürecinde Azerbaycan Türklerinin konumunun geniş bir analizi yapılmıştır. Son bölümde de günümüzde Azerbaycan Türklerinin yaşadığı güncel sorunlar ve Azerbaycan Türklerinin bu sorunlar karşısında verdiği mücadelenin sivil toplum kuruluşları çatısı altında ne şekilde yürütüldüğü araştırılmıştır. Bu çalışmada, ilişkisel araştırma modeli ve etnografî araştırma modeli kullanılıp, korelasyonel ve nedensel karşılaştırma yöntemleri uygulanarak, tarihsel süreçle bağlantısı içerisinde, İran'da Azerbaycan Türklerinin güncel konumu ve gelecekteki muhtemel bazı gelişmeler aydınlatılmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: İran Tarihi, İran Azerbaycan Türkleri, Ayrımcı Politikalar, Muhalif Girişimlerinin Beklentileri, Muhtemel Gelişmeler.

ABSTRACT

DISSIDENT MOVEMENTS IN TODAY'S SOUTH AZERBAIJAN

DİDEM GÜLKAÇ

Throughout history, Iranian geography has been the scene of different ethnic groups' efforts to exist socially, culturally and politically. As one of the most populous minority groups of today's Islamic Republic of Iran, Azerbaijan Turks have an important place in both Iranian history and Iranian culture. In this context, the position of the Azerbaijani Turks in Iran should be investigated and analyzed. In order to understand the impact of the issue on Iranian internal affairs and international relations, the Turkish states which have been in the history of Iran have been examined in this study. In the course of the Islamic Revolution, a broad analysis of the position of the Azerbaijani Turks was made. In the last chapter, the current problems experienced by the Azerbaijani Turks and the struggle of the Azerbaijani Turks against these problems were investigated. In this study, relational research model and ethnography research model are used, correlational and causal comparison methods are applied and the current position of Azerbaijan Turks in Iran is tried to be clarified. In connection with the historical process, the current position of the Azerbaijani Turks in Iran and some possible future developments have been tried to be elucidated.

Key Words: History of Iran, Iranian Azeri Turks, Discriminatory Policies, Expectations of Opposition Initiatives, Possible Developments.

ÖNSÖZ

İran'daki Azerbaycan Türklerinin yüzyıllardır bir parçası oldukları topraklarda baş etmek durumunda kaldıkları ayrımcılık endişe verici boyutlara ulaşmıştır. İran'da değişen siyasal yapılanmalarla beraber farklı neden ve amaçlarla, etnik azınlık gruplarına uygulanan insan hakları ihlalleri tüm dünya kamuoyunun dikkatini çekmektedir. Küresel güçlerle farklı stratejik ilişkiler içerisinde olan İran'da bu durum zaman zaman desteklenmiş ve tahrik edilmiştir.

Bu kaygı verici tablo karşısında, çalışmamızın olası çözüm önerilerine ışık tutması amaçlanmıştır. Çalışmamızın temel amaçlarından biri evrensel değerler ve insan hakları çerçevesinde İran'daki Azerbaycan Türklerinin tarihsel geçmişleri dikkate alınarak güncel durumlarını incelemektir ancak egemen bir ülkenin içişleri ile ilgili görüş beyan etmek ve bu konuda müdahaleci bir yaklaşım bu çalışmanın amacı dışındadır.

Araştırmada İran hükümetlerinin tarihte ve bugünde, Azerbaycan Türklerine yönelik ayrımcı uygulamalarının, tarafsız ve akademik bir bakış açısıyla saptanması amaçlanmıştır. Çalışmanın amacına ulaşmak adına, ilk olarak İran tarihinde Türk Devletlerinin yeri ve önemi, tarihsel arka planı oluşturulmuştur. Akabinde, Azerbaycan Türklerinin tarih boyunca İran rejimine muhalif girişimleri tartışılmış, muhalefetin nedenleri mevcut siyasal ve sosyal yapı çerçevesinde incelenmiştir. Azerbaycan Türklerinin yaşadığı sosyal, siyasal, ekonomik ve kültürel sorunlar sınıflandırılmış İran'daki Azerbaycan Türklerinin dünya genelinde kurmuş olduğu sivil toplum kuruluşları ve faaliyetleri incelenmiştir.

İran Azerbaycanlıları üzerinde uygulanan asimilasyon politikaları tarihsel bağlamı ve nedensellik ilişkisi içerisinde analiz edilmiştir. Türkiye'nin komşu ülkesi İran ile yürüttüğü ilişkilerde, İran'da yaşayan Azerbaycan Türklerinin mevcut durumu kritik bir noktadır. Bu çalışmanın da olası kriz durumlarında Türkiye'nin çizeceği yol haritası için literatüre katkı sunması hedeflenmiştir.

Çalışmanın birinci bölümünde İran coğrafyasında egemen ve etkili olan Türk devletlerinin Azerbaycan bölgesiyle ilişkileri ele alınmıştır. Bu bölümünde sadece Azerbaycan Türkleri ile ilgili tarihsel olaylar özetlenmiştir.

Çalışmanın ikinci bölümünde tarihte İran coğrafyasında Azerbaycan Türklerinin Muhalif girişimleri ve İslam Devriminden günümüze etkileri ele alınarak; Azadistan devleti ve Muhammed Hıyabani, Pehlevi hanedanlığı döneminde Azerbaycan Türkleri, Azerbaycan Milli hükümeti ve Seyit Cafer Pişeveri, İslam Devrimi yolunda Azerbaycan Türklerinin öncü girişimleri, İslam Devriminin ardından Merkezi hükümet ve Azerbaycan Türklerinin çatışmaları incelenmiştir.

Bu bölümde yine Müslüman halkın Cumhuriyetçi Partisi ve diğer Azerbaycanlı örgütler, Azeri liderler ve devrim sırasında yaşanan isyan hareketleri, Azerbaycan Cumhuriyetinin kuruluşuyla beraber Güney ve Kuzey Azerbaycan arasında ki etkileşimler, İran Meclisinde ortaya çıkan Güney Azerbaycan Milli Uyanış Hareketiyle birlikte dünya ve Türk kamuoyunda büyük etkileri olan karikatür krizi ele alınmıştır.

Üçüncü ve son bölüm literatürde pek ele alınmayan bir bölüm olmuştur. Merkezi hükümetin Güney Azerbaycan'a yönelik ekonomik, sosyokültürel, siyasal politikaları ve hak ihlalleri ele alınmıştır. Bu bölümün devamında İran hükümetinin Ermenistan ile olan işbirliği, Azerbaycan Türklerinin kurduğu 17 sivil toplum kuruluşu incelenmiştir.

Yüksek lisans eğitimim süresince bilgi ve tecrübelerinden faydalandığım ve bu araştırmanın planlanmasından yazım aşamasına kadar fikir ve görüşleriyle beni destekleyen değerli danışman hocam Dr. Öğretim Üyesi Şamil Ünsal'a, öğrenim hayatım boyunca bana katkı sağlayan değerli hocalarıma, hayatımda her daim beni destekleyen ve yardımlarını esirgemeyen aileme, arkadaşlarıma ve özellikle abim Murat Gülkaç'a teşekkürlerimi ve minnetlerimi sunarım.

İÇİNDEKİLER

ÖZET	v
ABSTRACT	vi
ÖNSÖZ	vii
İÇİNDEKİLER	ix
TABLO LİSTESİ	xii
KISALTMALAR	xiv
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

İSLAM DEVRİMİ'NE KADAR İRAN TARİHİNE VE İRAN COĞRAFYASINDA VARLIK GÖSTERMİŞ TÜRK DEVLETLERİNE KISA BİR BAKIŞ

1.1. Türklerin İran'a Gelişi	6
1.2. İslamiyet'in İran'a Ulaşması	9
1.3. İran'a Büyük Türk Göçleri	13
1.4. Safevi Devleti ve İran Kimliği	17
1.5. Kaçar Hanedanlığı Dönemi	19
1.6. Türkmençay Antlaşması	22
1.7. Meşrutiyet Hareketi	23
1.8. Pehlevi Hanedanlığı	25
1.9. Ak Devrim	27

İKİNCİ BÖLÜM

TARİHTE İRAN COĞRAFYASINDA AZERBAYCAN TÜRKLERİNİN MUHALİF GİRİŞİMLERİ VE İRAN İSLAM DEVRİMİNDEN GÜNÜMÜZE ETKİLERİ

2.1. Azadistan Devleti ve Muhammed Hıyabani	29
2.2. Pehlevi Hanedanlığı Dönemi'nde Azerbaycan Türkleri	35

2.2.1. Azerbaycan Milli Hükümeti ve Seyid Cafer Pişeveri	36
2.3. İslam Devrimi Yolunda Öncü Azerbaycan Türkleri	38
2.4. İslam Devriminin Ardından Çatışan Merkezi Yönetim ve Azerbaycan Türkleri	43
2.4.1. Müslüman Halkın Cumhuriyetçi Partisi ve Diğer Azerbaycanlı Örgütler	48
2.4.2. Azerbaycan Türklerinin Önderi Şeriatmedari ve İslam Devriminin İlk Döneminde Yaşanan İsyan Hareketleri	49
2.4.3. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Kuruluşuyla Beraber Kuzey ve Güney Azerbaycan Arası Etkileşim	53
2.4.4. Güney Azerbaycan Milli Uyanış Hareketi	55
2.4.5. Karikatür Krizi	56

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MERKEZİ HÜKÜMETİN GÜNEY AZERBAYCAN'A YÖNELİK UYGULADIĞI AYRIMCI POLİTİKALAR IŞIĞINDA GÜNÜMÜZDE GÜNEY AZERBAYCANLILARIN ÖRGÜTLÜ MÜCADELE ÖRNEKLERİ

3.1. Güney Azerbaycan'a Uygulanan Ayrımcı Ekonomik Politikalar	60
3.2. Güney Azerbaycan'a Uygulanan Ayrımcı Sosyal ve Kültürel Politikalar	63
3.3. Güney Azerbaycan'a Uygulanan Ayrımcı Siyasal Politikalar ve İnsan Hakları İhlalleri	68
3.4. Merkezi Hükümetin Ermenistan'la İşbirliğini ve İlişkilerini Azerbaycan'a Bir Psiko-Politik Baskı Unsuru Olarak Geliştirmesi	72
3.5. Azerbaycan Türklerinin Siyasi ve Toplumsal Sivil Toplum Kuruluşları	74
3.5.1. Bütöv Azerbaycan Birliği	74
3.5.2. Dünya Azerbaycanlılarının Haklarını Müdafie Komitesi	74
3.5.3. Dünya Azerbaycanlılar Kongresi	75
3.5.4. Vahit Müstakil Azerbaycan Cephesi	75
3.5.5. Azerbaycanlılar Federasyonu İsveç	76
3.5.6. Azerbaycan Milli Cephesi	76
3.5.7. Güney Azerbaycan İstiklal Partisi	77
3.5.8. Azerbaycan Milli Direniş Teşkilatı	78

3.5.9. Azerbaycan Siyasi Mahpuslarını Müdafie Komitesi	79
3.5.10. Azerbaycan Federal-Demokrat Hareketi	80
3.5.11. Azerbaycanlı Bilimyurtlular Toplumu	81
3.5.12. Güney Azerbaycan Kurtuluş Partisi	82
3.5.13. Azerbaycan Milli Azadlık Teşkilatı	83
3.5.14. İran'da Azerbaycanlı Siyasi Tutukluları Savunma Birliği	83
3.5.15. Azerbaycan Medeniyet ve Kültür Ocağı	84
3.5.16 Batı Azerbaycan Milli Müdafie Komitesi	85
3.5.17 Traktör Sazi	85
SONUÇ	88
KAYNAKÇA	94
EKLER	112

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo 1: Bugünkü İnan Coğrafyasında Kurulan veya Egemen Olan Türk Devletleri..... 21

Tablo 2: Azerbaycan Türklerinin Siyasi ve Toplumsal Sivil Toplum Kuruluşları 87

RESİMLER LİSTESİ

- Resim 1:** Krize Neden Olan Karikatür 57
- Resim 2:** Urumiye Gölü'nün Öncesi İle Karşılaştırmalı Uydu Görüntüsü 62
- Resim 3:** Varlık Dergisi'nin Tomurcuk Eki 68

KISALTMALAR

AB	: Avrupa Birliği
ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
ADAPP	: İnan'da Azerbaycanlı Siyasi Tutukluları Savunma Birliği
AF-DH	: Azerbaycan Federal-Demokrat Harekâtı
AFİ	: Azerbaycanlılar Federasyonu İsveç
a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
AMAT	: Azerbaycan Milli Azadlık Teşkilatı
AMC	: Azerbaycan Milli Cephesi
AMDT	: Azerbaycan Milli Direniş Teşkilatı
AMKO	: Azerbaycan Medeniyet ve Kültür Ocağı
ASMEK	: Azerbaycan Siyasi Mahpuslarını Müdafie Komitesi
AZBİLTOP	: Azerbaycanlı Bilimiyurtlular Toplumu
BAB	: Bütöv Azerbaycan Birliği
BAMMK	: Batı Azerbaycan Milli Müdafie Komitesi
BİLİG	: Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi
bkz.	: Bakınız
BM	: Birleşmiş Milletler
çev.	: Çeviren
DAK	: Dünya Azerbaycanlılar Kongresi
DÜNAZHAK	: Dünya Azerbaycanlılarının Haklarını Müdafie Komitesi
GAİP	: Güney Azerbaycan İstiklal Partisi
GAMOH	: Güney Azerbaycan Milli Uyanış Hareketi
Haz.	: Yayına hazırlayan
MHCP	: Müslüman Halkın Cumhuriyetçi Partisi
M.Ö.	: Milattan Önce
M.S.	: Milattan Sonra
ORSAM	: Ortadoğu Araştırma Merkezi

PKK	: Kürdistan İşçi Partisi (Partiya Karkerên Kurdistan)
s.	: Sayfa/Sayfalar
SAVAK	: İran İstihbarat Örgütü (Sazeman-e Ettelaat va Amniyat-e Keshvar)
ss.	: Sayfa aralığı
SSCB	: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
SERKA	: T.C. Serhat Kalkınma Ajansı
RAND	: Rand Corporation
TUDEH	: İran Kitlelerin Partisi (Hezb-e Tudeh-ye Irân)
TUIÇ	: Uluslararası İlişkiler Çalışmaları Derneği
VAMAC	: Vahit Müstakil Azerbaycan Cephesi
vb.	: Ve benzeri
yy.	: Yüzyıl

GİRİŞ

İran, gerek binlerce yıllık tarihi, gerek jeopolitik konumu açısından Ortadoğu'da ve dünya siyasetinde önemli bir konuma sahiptir. İran, İsrail ve ABD gibi iki küresel güçle aralarındaki gergin ilişkiler ve Suriye iç savaşında üstlendiği rol ile son yıllarda uluslararası gündemi oldukça meşgul etmektedir. 1979 İslam Devriminden günümüze kadar benimsediği yayılmacı Şii İslam politikası adına gerçekleştirdiği uygulamalar, uluslararası kamuoyu tarafından sıkça eleştirilmekte ve hukuk dışı ilan edilmektedir. Bu noktada 1979'dan bugüne ülkeye ABD, BM ve bazı Avrupa devletleri tarafından ambargo uygulanmaktadır. İran'ın uluslararası alanda oynadığı rol, jeopolitik ve jeostratejik konumu ve sahip olduğu enerji kaynakları ile doğrudan bağlantılıdır. Kafkasya, Ortadoğu ve Hazar Havzasına yerleşmiş bulunan İran Devleti'nin sahip olduğu petrol ve doğalgaz kaynakları ülkeyi bir cazibe merkezi haline getirmektedir.

İran tarihi boyunca sahip olduğu kadim devlet geleneği ve 19. yüzyıldan itibaren ön plana çıkan yeraltı kaynakları nedeniyle küresel güçlerin mücadele alanı olarak konumlanmıştır. Küresel güçlerin ilgisi İran'ın iç işlerine de sirayet etmiş, iç politikasında ABD, Rusya, İngiltere gibi devletler önemli rol oynamışlardır.

Azerbaycan Türklerinin İran içerisindeki var olma mücadelesinde önemli uluslararası tarafların en başında Rusya gelmektedir. Azerbaycan'ın birleşmesinden endişe duyan Rusya, Sovyet Devriminin başından beri soydaş olan Türk devletlerini birbirinden ayrı tutma politikası izlemiştir. Bu politikalar, Türk Devletlerinin yazı ve konuşma dillerinde bir bütünlük sağlamasına engel olarak onları birbirinden kültürel anlamda uzaklaştırma yoluna kadar varmıştır. Kazan Üniversitesi'nde hocalık yapan misyoner şarkiyatçı Nikolay İvanoviç İl'minskiy her Türk boyunun ayrı bir yazı diline sahip olması gerektiği görüşünü ortaya atmıştır. Bu amaçla yirmi farklı Türk yazı dili oluşturulmuş, alfabeler farklılaştırılmaya çalışılmıştır. Rusya'nın bu tutumu günümüzde de izlerini sürdürmektedir.¹

¹ Ahmet Bican Ercilasun, "Tarihten Geleceğe Türk Dili", (Çevrimiçi), <http://turkoloji.cu.edu.tr/ESKI%20TURK%20DILI/7.php> , 14.06.2019.

İran Devleti farklı etnik grupları içerisinde barındıran bir devlettir. Bu etnik grupların ülke içerisinde homojen olarak dağılmayıp belli coğrafi alanlarda yoğunlaştığı görülmektedir. Ülkede on bir farklı etnik grup yaşamaktadır. Bunlar; Farslar, Azerbaycan Türkleri, Beluçlar, Lorlar, Kürtler, Araplar, Larlar, Lekler, Türkmenler, Gilekler ve Mazederanlılar'dır.² En kalabalık nüfusu yüzde 45 ile Farslar oluştururken, Azerbaycan Türkleri en kalabalık ikinci nüfustur. Farklı kaynaklarda değişen Azerbaycan Türklerinin nüfusu yaklaşık olarak yüzde 30'dur ve 25-30 milyon arası insana tekabül etmektedir.³

Konunun Türkiye açısından önemi: çalışmamızın ilk bölümlerinde incelediğimiz tarihsel arka plana bakış açısı ile Azerbaycan Türkleri, özellikle Pehlevi Hanedanlığı döneminden başlayarak bugünkü İran rejimi boyunca, güçlü bir asimilasyon politikasına maruz kalmıştır. Dilleri yasaklanmış, ana dilde eğitim hakları ellerinden alınmış, eyaletleri bölünmüş, jeopolitik konumu önemsizleştirilmeye çalışılmış, bölge kalkınma politikalarının dışında bırakılmıştır. Yatırımlar, başta Tahran olmak üzere Fars kökenli vatandaşların yoğunluklu yaşadığı kentlere yapılmıştır. Güney Azerbaycan Bölgesinin ekonomik gücü günden güne azalmış, bu durum zorunlu göçleri de beraberinde getirmiştir.

Bu tezde İran'da Azerbaycan Türklerinin maruz kaldığı ötekileştirici hareketler ve asimilasyon politikaları, devletin tutumunun Azerbaycan Türkleri üzerindeki etkisi ve yol açtığı hareketler problem olarak belirlenmiştir.

Bu amaca ulaşmada aşağıdaki soruların cevapları araştırılacaktır;

-Tarih boyunca İran'ın kurucu ögesi olan Azerbaycan Türklerinin devlet yapılanması tarafından tehdit olarak görülmeye başlanma nedenleri nelerdir?

-Güney Azerbaycan sorununu ortaya çıkaran tarihi etmenler nelerdir?

-İran'da Azerbaycan Türklerine karşı ayrımcı uygulamalar nelerdir? Azerbaycan Türklerinin bu uygulamalar karşısında tavrı, tutumu ve örgütsel mücadelesi ne şekilde gelişmiştir?

İran topraklarında varlığını sürdüren çalışmamızın konusu olan Azerbaycan Türklerinin yaşadığı kimlik problemleri siyasi, ekonomik ve kültürel alanlarda kendisini göstermektedir. Dünya konjonktüründe de dikkat çeken asimilasyon ve

² Gülara Yenisey, **İran'da Etnopolitik Hareketler**, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2008, s.164.

³ Recep Albayrak, **Türklerin İrani-Yakın Gelecek-1**, Ankara, Berikan Yayınevi, 2013, s.22.

baskı politikaları, İran Türkleriyle, kültür, tarih ve soy bağı içerisinde olan Türkiye için de özel bir önem arz etmektedir.

Devletin yaptırımlarına karşı sesini çıkarmaya çalışan her türlü grup gibi Azerbaycan Türkleri de tarih boyunca şiddetli müdahalelere maruz kalmıştır. Hem Pehlevi Hanedanlığı döneminde hem de İran günümüz rejiminde halk ayaklanmaları güvenlik güçlerinin orantısız gücü ile bastırılmış, haksız tutuklamalar ve hukuksuz idam kararları gündeme oturmuştur. Çalışmamızda tartıştığımız konu son dönemde, İran İnsan Hakları İzleme Örgütü'nün verilerine göre; İran'da 2009 yılında 402, 2010 yılında 1638, 2011 yılında 676, 2012 yılında 580 kişi idama mahkûm edilmiştir.⁴ Bu durum hem Türkiye hem de evrensel değerleri savunan uluslararası hukuk açısından önemli bir husustur.

Tüm bu incelemelerin neticesinde İran topraklarında Azerbaycan Türklerine yönelik tutum tespit edilerek, bu tutum mevcut uygulamalarla doğrulanmaya çalışılacaktır.

Güney Azerbaycan'da yaşayan Türklerin asimile politikalarına maruz bırakılarak orantısız güç kullanılmak suretiyle sindirilmek istenildiği, Kuzey Azerbaycan ve İran'daki Azerbaycan Türklerine karşı Ermenistan'la askeri, ekonomik, stratejik ilişkiler geliştiren İran yönetiminin bu tutumuna devam edeceği varsayılmıştır.⁵

Türkiye'nin Güney Azerbaycan'daki muhtemel gelişmelere seyirci kalamaması ve dâhil olması varsayılmıştır.

Türkiye, komşusu İran içerisinde sorun haline gelebilme potansiyeli olduğunu gördüğümüz Güney Azerbaycan problemi ile muhtemel göç dalgası, kültürel ve tarihsel bağları nedeniyle ilgili taraflardan biri haline gelebilir. İran Devleti uluslararası sahada diğer ülkelerle sorunlu bir ilişki yürütmektedir. Özellikle İslam Devriminden sonra, dış dünya ile bağlarını oldukça zayıflatan İran, elinde bulundurduğu askeri güç ve ulaşmayı amaçladığı nükleer güç ile uluslararası kamuoyu tarafından bir tehdit olarak algılanmaktadır. Kendi içerisinde bir ayrılık ve toprak bütünlüğünün bozulması endişesini yaratan Güney Azerbaycan sorunu,

⁴ Zeynel Adıgüzel, "İran'da İnsan Hakları İhlalleri ve Cumhurbaşkanlığı Seçimleri", **TUİÇ AKADEMİ**, 08.04.2013, (Çevrimiçi) <http://www.tuicakademi.org/iranda-insan-haklari-ihlalleri-ve-cumhurbaskanligi-secimleri/>, 20.06.2019.

⁵ Onur Okyar, "İran Ekseninde Türkiye-Ermenistan İlişkileri: Anlaşmazlıktan Kazanca", **Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Yıl 10, Sayı 2, (Aralık 2017), ss.1181-1183.

yalnızca bir iç mesele görünümünde değildir. Olası kriz durumlarında, tarih boyunca olduğu gibi, ABD, Rusya, Avrupa Devletleri, Çin gibi küresel güçler krize sadece masa başında dâhil olacak, İran'a komşu ülkeler Suriye, Ermenistan, Azerbaycan Cumhuriyeti ve Türkiye kendini bu krizin fiilen içinde bulacaktır.

Çalışmanın temel amacı, olası kriz durumlarında, stratejisini belirlemesi gereken Türkiye için yol gösterici ve aydınlatıcı olacaktır.

Araştırmanın amacına uygun olarak, verilerin toplanması ve çözümlenebilmesi için "İlişkisel Araştırma Modeli" ve "Etnografi Araştırma Modeli" kullanılacak, korelasyonel ve nedensel karşılaştırma yöntemleri uygulanacaktır. Bu kapsamda, ilk olarak İran'da Türk tarihi, ikinci olarak Türklerin İran Devleti içerisindeki muhalif hareketleri, son olarak da İran'da Türklerin güncel problemleri ve örgütlü mücadele örnekleri ortaya çıkarılacak, İran'ın Azerbaycan Türkleri algısı, Azerbaycan Türklerinin İran algısı ve üçüncü tarafların bu durumu değerlendirmeleri saptanmaya çalışılacaktır. Buna paralel olarak, İran'ın uluslararası sahadaki rolü ve iç siyasetinde izlediği stratejiler belirtilecektir. Ülke içi dinamikler saptanacak, yönetim şeklinin Güney Azerbaycan sorunu üzerindeki etkileri açıklanacaktır. Bu kapsamda mevcut uygulamaların analizi yapılarak, örnekleriyle beraber ortaya konacaktır.

Yapılan tez, makale, rapor, resmi belge ve internet kaynakları taraması sonucu Güney Azerbaycan ile ilişkili çalışmaların birçoğunun tarihsel dönemleri kapsadığı, günümüz ile ilgili durumu ele alan çalışmaların azlığı dikkatimizi çekmiştir. Biz bu çalışmada politik, kültürel, sosyal ve ekonomik sorunlara yoğunlaşarak Güney Azerbaycan'ın güncel durumunu ele almaya gayret gösterdik. Güncel durumu incelerken karşılaştığımız sorunlardan biri de muhalif politik yapılanmaların İran yönetimi tarafından illegal ilan edilmesi ve bu tür çalışmalara engel olunmaya çalışılması karşılaştığımız en önemli kısıtlama olmuştur. Bu kısıtlamaları hem İran yönetimlerinin resmi söylemleri hem de muhalif grupların açıklamaları ışığında söylem analizi yapmak suretiyle gidermeye çalıştık.

Konu sadece İran'da yaşayan Azerbaycan Türkleri ile sınırlı tutulmuştur. Azerbaycan Türklerinden kastettiğimiz İran eyaletleri arasında Doğu ve Batı Azerbaycan ile Erdebil, Zencan bölgelerinde ve İran'ın birçok bölgesine yayılmış İran'daki Azerbaycan Türkleridir. Bu kavram bazen İran Türkleri, bazen İran

Azerileri bazen de Azeriler gibi ifadelerle de anılacaktır. Temel tercihimiz “İran’daki Azerbaycan Türkleri” kavramıdır.

Sınırlılıklarımızdan bir diğeri ise incelediğimiz kuruluşlar ve olaylar propaganda amaçlı ortaya konulan yargılardan uzak durmaktır. Bu nedenle resmi söylemler, yargı kararları ve benzeri gibi somut belgelerle sınırlandırılmıştır.

Araştırmada kullanılacak veriler, kütüphanelerden, elektronik veri tabanlarından, konuyla ilgili sivil toplum kuruluşlarının resmi internet sitelerinden, konularında rapor yayımlayan firmaların internet sitelerinden, konuyla ilgili yayın yapan basın ve yayın kuruluşlarından ve diğerk elektronik kaynaklardan belgesel tarama yöntemi ile toparlanan birincil ve ikincil kaynaklardan elde edilmiştir. Bu veriler nitel araştırma teknikleri kullanılarak çözümlenerek yorumlanmıştır. Ayrıca yetkililerin olaylar ve olgular ile ilgili söylemleri söylem analizi yöntemi kullanılarak değerlendirilmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

İSLAM DEVRİMİ'NE KADAR İRAN TARİHİNE VE İRAN COĞRAFYASINDA VARLIK GÖSTERMİŞ TÜRK DEVLETLERİNE KISA BİR BAKIŞ

1.1. Türklerin İran'a Gelişi

Eski Farsça da Arilerin ülkesini anlatmak için Persler tarafından kullanılan İran, Aryanam kelimesinden türemiş olup Batı'da Persia adıyla bilinmektedir. Ancak Persia aslında bir ülkenin değil, Basra Körfezi'nin doğu kıyısında konumlanan ve adını körfezden alan bir eyaletin adıdır. 1935'te Şah Rıza Pehlevi'nin girişimiyle İran adı bütün dünya tarafından benimsenmiştir.⁶

İran'ın konumu tarih boyunca, Farslar, Medler, Türkler, Lurlar, Araplar, Afganlar, Beluçlar, Yahudiler, Ermeniler, Asurlar ve Keldaniler gibi kavimlerin yerleşim yeri olarak kullanmasında etkili olmuştur.

Batısında Dicle Nehri, doğusunda İran dağlık bölgeleri ve kuzeyinde Kızılözen ırmağını sınırları olarak kabul edebileceğimiz Irak-ı Acem bölgesi eski Medya topraklarının bulunduğu alanı kapsar. Irak-ı Acem'in batısındaki Irak-ı Arap ise merkezini Bağdat olarak kabul edebileceğimiz ve tarih boyunca Abbasiler, Timurlar, Karakoyunlular, İlhanlılar, Celayirliler'in yönetiminde bulunmuş, 16. yüzyılda Şah İsmail tarafından İran topraklarına katılmış bölgedir. Bu iki bölge de yine 16. yüzyılda Kanuni Sultan Süleyman'ın İrakeyn seferiyle önce Tebriz yani Irak-ı Acem ve sonra Bağdat yani Irak-ı Arap Osmanlı topraklarına katılmıştır.⁷

Türkler ve Farslar tarihte ilk kez M.Ö. 530 yılında Büyük Pers İmparatoru Kuraş'ın Ceyhan Nehri'nin doğusuna geçip Massagetlerle yaptığı savaşta karşılaşmıştır. Turan taktiğinin kullanıldığı bu savaş Pers İmparatoru Kuraş'ın

⁶ Bernard Lewis, **Ortadoğu: İki bin yıllık Ortadoğu Tarihi**, Çev. Selen Y. Gökay, 10. bs., Ankara, Arkadaş Yayınevi, 2014, s. 33.

⁷ Muzaffer Erendil, **Tarihte Türk-İran İlişkileri**, Ankara, Genel Kurmay Basım Evi, 1976 s. 3-4.

ölümüyle sonuçlanmıştır.⁸ Bazı kaynaklarda İranî bir halk olarak bahsedilen Massagetleri, Heredot'un anlatısına ve İran kaynaklarında "Sivri başlı Sakalar" olarak geçiyor oluşu dikkate alındığında Sakalar'ın bir kolu olarak değerlendirilebiliriz.⁹

Sasani dönemini İran tarihindeki İslam öncesi son büyük dönem olarak değerlendirmek yerinde olacaktır. Bu dönem M.S. 224 ile 640 yılında Müslümanların İran topraklarına gelip Sasani Hükümdarlığına son vermesi arasındaki dönemdir. Sasani devleti 483 yılında Ak Hunlarla yaptıkları savaşı kaybedip vergi vermeye başlayınca çöküş sürecine geçmiş, 157 yıl sonra da son bulmuştur.

Turan tarihini rivayetlerle nakleden Şehname ve Zerdüştlüğün dini kitabı Avesta'ya göre Ak Hunlar ve Sasaniler arasında ki İran-Turan mücadelesi tarihin ilk dönemlerinden itibaren var olmuştur.¹⁰

Sasaniler doğuda Ak Hunlarla mücadele ederken batıda da Bizans Devleti ile savaşmış ve yenilmiştir. Sasani imparatoru Firuz'un savaşta ölmesinin ardından oğlu Kavad hükümdar olmuştur. Kavad Hükümdarlığının başlangıcı ile Mazdek isyanı aynı döneme denk gelmektedir.¹¹

Zerdüştlük Sasanilerin resmi dini haline gelmiştir, fakat otoritenin sağlanmasında bir araç olarak kullanılınca, Ali Şeriatî'ye göre aynı dönemde halk arasındaki manevi etkisini kaybetmiştir. Manevi bağlarından kopan halkın daha sonra İslam'ı kolayca benimsemesine de bu durumun önemli rolü olmuştur.¹²

Sasanilerin hem savaş meydanında hem de iktisadi olarak görülen başarısızlıkları devleti sosyal anlamda bir çöküntüye itmiştir. Zerdüştlüğün devletin içinde güçlenmesi, hükümdara otorite sağlarken manevi gücünü yitirmesine neden olmuş, daha sonra ortaya çıkan Mazdek hareketine halkın olumlu yaklaşmasını

⁸ Osman Karatay, **İran ile Turan: Hayali Milletler Çağında Avrasya ve Ortadoğu**, Ankara, Karam Araştırma ve Yayıncılık, 2003, s.170.

⁹ Christopher I. Beckwith, **Empires of the Silk Road: A History of Central Eurasia from the Bronze Age to the Present**. Princeton, Princeton University Press, 2009, s. 62.

¹⁰ Yılmaz Karadeniz, "İran Kaynaklarına Göre Türkistan ve İran Coğrafyasında İran-Turan Sınır Mücadeleleri", **Akademik Bakış Dergisi**, No:26, (Eylül-Ekim 2011), s. 4.

¹¹ Müslüme Çeliktaş, "Ak Hunlar Tarihi Üzerine Türkiye ve Dünyada Yapılan Çalışmaların Değerlendirilmesi", **Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı**, Ankara, 2011, s. 66.

¹² Ali Şeriatî, **Ali Şiası Safevi Şiası**, Ankara, Fecr Yayınları, 2009, s. 38.

sağlamıştır.¹³ Mazdek hareketinin bir ihtilale dönüşmesinin ardında bu sebepler aranabilmektedir.

Mazdek, İran'ın kurtuluşunu Mani inancındaki iyilik-kötülük, karanlık-aydınlık mücadelesinde görüyordu. Bu inançla propagandaya başlayan Mazdek huzur ortamının bozulmasının temelinde kadınlar ve para olduğunu belirtmiş ve bunların ortak mülkiyet olması gerektiğini ileri sürmüştür. Bir süre sonra halkı ayaklandırmayı başarmış ve din adamları ve asiller öldürülürken, kadınlar ise tecavüze uğramıştır. Dönemin İran Şahı Kavad da Mazdek'e inanmış ancak hapse atılmıştır. Bir süre sonra hapisten kurtulmayı başaran Şah Kavad, Ak Hunlardan yardım istemek zorunda kalmıştır. 499 yılında Ak Hunlar Şah Kavad'a yardım etmiş ve ülkesini kontrol altına alması için Mazdek ve taraftarları İran halkının da yardımlarıyla öldürülmüştür.¹⁴

Bölgenin tarihinde önemli bir yer tutan İpek Yolu'nun, M.Ö. 11. yüzyıldan itibaren kullanılmaya başlandığı tahmin edilmektedir. İpek Yolu aslında merkezi Çin olmak üzere doğuda üretilen ipeğin ve diğer ürünlerin batıda alıcı bulabilmesi için açılan bir yollar ağıdır.¹⁵ Sasani Hükümdarı Anuşirvan, Orta Asya'dan Hindistan'a uzanan ipek ticareti yollarını Göktürklerin elinden almak ve Maverâünnehir'e hâkim olmayı amaçlamaktaydı. Bunun için Bizans Devleti'ne yapılan ipek ticaretini durdurmuş, bu politikasından vazgeçmesi için Göktürkler tarafından gönderilen elçileri de öldürtmüştür. Bunun üzerine Göktürk Devleti Hükümdarı İstemi Yabgu, elçiler göndererek Bizans ile ittifak yapmak istemiştir. Bizans İmparatoru II. Justinos'ta bu ittifakı kabul etmiştir. Sasani Devleti'ne karşı girişilen bu ortak mücadele ile 571 yılında Bizans-Sasani savaşı başlamış ve 590 yılına kadar sürmüştür. Bu esnada da İstemi Yabgu, Hazar kıyıları ile Azerbaycan'ı ele geçirmiştir. Bizans ve Sasani devletleri 622 yılından 628 yılına kadar yeniden mücadeleye girişmiştir. Bu mücadele Sasanilerin iyice zayıflamasına ve bir müddet sonra da yıkılmasına yol açmıştır.¹⁶

¹³ Ali Şeriatî, **Dinler Tarihi**, 2. bs., İstanbul, Yöneliş Yayınları, 1990, s. 39-40.

¹⁴ İbrahim Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, Ankara, Ötüken Neşriyat, 16. Bs, 1998, s. 87.88.

¹⁵ Mehmet Tezcan, "İpek Yolu'nun İran Güzergahı ve İpek Yolu Ticaretine İran Engelleme", **Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi**, Sayı: 3, 2014, s. 97.

¹⁶ Mehmet Saray, **Türk-İran İlişkileri**, 2.bs., Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi, 2006, s.1-4.

Massegetler ile başlayan İran coğrafyasında ki Türk varlığı sırasıyla Hunlar, Göktürkler, Hazar devleti, Karahanlılar, Gazneliler ile devam etmiş, nihayetinde 10 ve 11. yüzyıllarda ki büyük Türk göçlerinin zeminini hazırlamıştır.¹⁷

1.2. İslamiyet'in İran'a Ulaşması

Sasaniler Bizans ile savaşırken İslam orduları yeni yerler fethetmekte ve İran coğrafyası ile temas halindeydi. Hz. Muhammed, Sasani Hükümdarı II. Hüsrev'e Abdullah bin Huzafe'yi elçi olarak gönderip kendisini İslam'a davet etmiş, fakat II. Hüsrev elçinin getirdiği mektubu yırtıp atmıştır. Hz. Muhammed'e bu olay aktarılnca; "Allah da onun mülkünü parça parça etsin" demiştir.¹⁸ Hz. Ömer ve İslam ordusu Sasani Devleti'ni 636'da Kadisiye'de, 637'da Celüla'da, ve 642'da Nihavend'de yenilgiye uğratmıştır. Son Sasani Hükümdarı III. Yezicerd 651'e kadar tahtında kaldıysa da parça parça topraklarını Müslümanlara teslim etti ve bir süre sonra da Merv'de öldürüldü. Sasani İmparatorluğu bu süreçle birlikte tamamen yıkılmış ve İslam topraklarına katılmıştır. Maveraünnehir, Toharistan ve Taberistan fetihleriyle bölgeyi ele geçirmeye devam eden İslam orduları Hz. Osman döneminde İran'ın büyük bir kısmına hâkim olmuştur.¹⁹

Bu savaşlar, Türklerin Müslümanlarla ilk kez karşılaşması açısından kayda değer nitelik taşımaktadır. İsmail Hakkı İzmirli'ye göre Türkler Arap Yarımadası'nda Araplar henüz İslam öncesi dönemdeyken de bulunmaktadır.

Sasaniler döneminde Yemen'deki Sasani askerlerinin arasındaki Türkler, Araplarla ilk defa bu savaşlarda karşı karşıya gelmiştir diyebiliriz. Hz. Ömer'in vefatının ardından Tohoristan ve Horasan'daki başkaldırılarda Türkler bu şehirleri Araplardan geri almışlardır.²⁰

İran topraklarında ki halk Müslümanların fethinden sonra kendilerine uygulanan vergileri ödememek için İslam'ı kabul etse de kültürünü benimsememiştir. Zerdüştlüğün yaygın olduğu bu coğrafyada yaşayan insanlar, Arapların ateş mabetlerinin kutsallığına saygı göstermesini teslim olma şartlarından

¹⁷ Dinmuhammed Ametbek, **İran Devlet Ve Toplum Yapısında Türk Kimliği**, Balgat Çalışmaları No: 8, Yayın No: 36, 2018, s. 52.

¹⁸ Esko Naskali, "İran", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, XXII, İstanbul, 2000, s.395.

¹⁹ Yılmaz Karadeniz, **İran'da Sömürgecilik Mücadelesi ve Kaçar Hanedanı (1725-1925)**, İstanbul, Bakış Yayınları, 2006, s.19.

²⁰ Nihat Çetinkaya, **Kızılbaş Türkler Tarihi, Oluşumu ve Gelişimi**, 15 bs., Ankara, Kripto Basım Yayın Dağıtım Ltd. Şti., 2015, s. 49.

biri olarak sunmuştur.²¹ Bu şartı kabul eden Müslümanlar şehirlere garnizonlar kurmaya ve Arap kabilelerini bölgeye yerleştirmeye başlamışlardır. Bölge nüfusundaki bu değişiklikler Arapların İran kültüründen etkilenmelerine neden olmuştur. İranlılar arasında da İslam ve Arapça yayılmış olsa da bu durum hemen gerçekleşmemiştir. İranlılar, Arap göçmenlerini şeytanın müritleri olarak tanımlamış ve Kum şehrinde onları taşlamaya varan olaylar çıkartmışlardır. Bu olaylar zamanla evliliklerle kurulan akrabalıklar neticesinde yumuşamış ancak Araplara karşı olan antipati tarih boyunca sürmüştür. Yaklaşık iki asır süren bu Arap işgali İranlıların bazılarına göre “Karanlık dönem” olarak adlandırılmıştır.²²

İslam dünyasını etkileyen en önemli olaylardan biri Hz. Osman’ın öldürülmesinden sonra ki halifelik tartışmalarıdır. Bazı ileri gelenler tarafından Hz. Ali’nin halifeliğini ilan etmiş ancak başta Emevi ailesi ve Hz. Ayşe bu duruma karşı çıkmıştır. Bunun üzerine taraftarlar arasında mücadele başlamış ve Arap Yarımadasında çıkan halifelik çatışmasının ürünü olan Haricilik ve Şiilik İran ve Irak’ta Hz. Ali’yi destekleyen geniş kitleler oluşturmuştur.²³ Taraflar arasında ilk olarak 656’da Cemel savaşı yapılmış ve Hz. Ali bu savaşı kazanmıştır. Bir yıl sonra 657’de Siffin savaşı Hz. Ali kazanmak üzereyken Emeviler’in lideri Muaviye hileli bir hakemlik olayı ile kendisini halife ilan ettirmiştir. Bu durum Hz. Ali ve taraftarlarınca kabul edilmemiş ve Hz. Ali’nin mücadelesi bir Harici tarafından 660 yılında öldürülmesine değin devam etmiştir. Muaviye Hz. Ali’nin öldürülmesinden sonra muhalifleri baskı altına alarak merkezi bir devlet kurmaya girişmiştir. Halifelik mücadelesinde ise İran, Irak’taki Müslümanlar Hz. Ali’nin oğlu Hz. Hasan’ı halife ilan etseler de Hz. Hasan kendisini destekleyenlerin yorgunluk ve kararsızlıkları üzerine hilafetten vazgeçmiş, altı aydan fazla sürdürdüğü görevini 661’de Muaviye ile anlaşarak, ona devretmiştir.²⁴

Selman-ı Farsi İran’ın Müslüman ve Şii olmasında önemli etkisi olan bir kişidir. İranlı olan Hz. Selman, Hz. Muhammed’in övgüsünü almıştır. Selman-ı Farsi’nin bu durumu İran halkının İslamı benimsemesinde Hz. Muhammed’in cemaatinden olma açısından sembolik bir etki yaratmıştır. Selman-ı Farsi’nin Hz. Ali

²¹ Brenda Shaffer, **Sınırlar ve Kardeşler İran Azerbaycan Kimliği**, Çev, Ali Gara-Vüsal Kerimov, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2008, s.20.

²² Recep Albayrak, **Türklerin İranı-Yakın Gelecek**, C:II, No:I, Ankara, Berikan Yayınevi, 2013, s.48.

²³ İsmail Zengin, **İran Devrimi ve Ortadoğu’ya Etkileri**, İstanbul, Milliyet Yayınları, 1991, s.17.

²⁴ İrfan Aycan, İbrahim Sarıçam, **Emeviler**, 4 bs., Ankara, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 2005, s.4-5.

tarafı olması buna eklenince bazı kaynaklara göre Şiiliğin İran'daki temellerine temas etmesine sebep olmuştur.²⁵

Muaviye'nin ölümünden sonra yerine geçen oğlu Yezid'in halifeliğini kabul etmeyen Hz. Ali'nin küçük oğlu Hz. Hüseyin ve arkasında büyük bir kitle mevcuttu. Bu durumu öğrenen Küfe halkı mektuplar göndererek Hz. Hüseyin'i şehirlerine davet etmiş ve burada kendisini halife ilan edeceklerini belirtmişlerdir. Hz. Hüseyin bu daveti kabul edip yanında ailesi ve yakınlarıyla yola çıktığında Emeviler, Küfe şehrine valileri vasıtasıyla baskılarını arttırmış ve halkı Hz. Hüseyin'e yardım etmemeleri karşısında uyarılmıştır.²⁶ Hz. Hüseyin'den de Küfe'ye yolculuğunu durdurması istenmiş ancak Hz. Hüseyin yoluna devam etmiş ve Kerbela denilen yerde 10 Ekim 681'de Emevi ordularıyla savaşmış, sonunda elim bir şekilde öldürülmüştür.

Hz. Hüseyin'in Kerbela'da öldürülmesi Müslümanları Şiiler ve Sünniler olarak derin bir ayrıma sürüklemiştir.²⁷ Bu kutuplaşma İslam dünyasında yüzyıllarca sürmüş ancak Şiiliğin çıkışı siyasi ayrılıklar neticesinde olmuştur. Bu yorumu Tababatai'nin anlatımından çıkarabiliriz. Kerbela'da Şia diye bahsedebileceğimiz grupların fikir ayrılıkları bulunmaktadır. Çünkü aralarında Ali Ebi Talib'i destekleyenler ve Hz. Hüseyin'i destekleyenler vardır. Şia'nın gerçek anlamda vücut bulması ise çok sonraları olmakta Emeviler zamanındaki Şii hareketi ile arasında farklılıklar bulunmaktadır.²⁸

Hz. Muhammed'e ve İslam İmparatorluğu'na muhalefet eden ve uzlaşmaz bir tavır sergileyen Muaviye'nin zamanında Arap topraklarının genişlemesine rağmen mezhep çatışmasına ve günümüze kadar süren fikir ayrılıklarına sebep olduğu düşünülmektedir.²⁹

Emevilerin 91 yıllık iktidarı süresince İran halkı memnuniyetsizlikle hatta Emevilere karşı düşmanca bir tutum sergilemiştir. Emevi yönetiminin uyguladığı ağır vergiler ve zorbalıkların Ebu Müslim'in Horasan'da başlattığı isyana, İranlıların katılımını kolaylaştırmıştır. İranlılar ve yönetimden memnun olmayan Araplardan

²⁵ Fatih Topaloğlu, "Şia'nın Oluşumunda İran Kültürünün Etkisi", **Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı**, Doktora Tezi, 2010 s. 95.

²⁶ Nihat Çetinkaya, **a.g.e.**, s.67-69.

²⁷ İrfan Aycan, İbrahim Sarıçam, **a.g.e.**, s.27-30.

²⁸ Allame Muhammed Hüseyin Tababatai, **Tüm Boyutlarıyla İslam'da Şia**, Çev, Kadir Akaras, İstanbul, Kevser Yayınları, 2. Bs. 1999, s. 58.

²⁹ Nihat Çetinkaya, **a.g.e.** s.59-60.

oluşan ordu 747'da ayaklanmanın diğer bölgelere yayılmasını sağladıktan sonra Emevi devletinin yıkılmasına yol açmıştır. Emevilerin yıkılması Abbasiler halifeliği ele geçirip, yeni devletlerini ilan etmiştir.³⁰

Emevi Devletinin yıkılması ile Hilafet makamı da Emevilerden Abbasilere, peygamberin torunlarından Abdullah Seffah'a geçmiş oldu.³¹ Abbasilerin Türk ve İran halklarının desteğiyle halifeliği ele geçirmeleri sonucu devlet yönetiminde önemli mevkilerde görev almaya başlasalar da bu dönem uzun sürmemiştir.

Abbasilerin başa geçmesinde liderlik yapan Ebu Müslim halifesi Ebu Cafer El-Mansur tarafından 750 yılında idam ettirilmesi ile muhalif yapılanmalar oluşmuş, belirli bir güce ulaşıncaya Abbasilere karşı isyan hareketleri başlatmışlardır. Bu isyanlar içerisinde Azerbaycan Türkleri için ayrı bir öneme sahip olan Bâbek isyanı olmuştur. Bâbek isyanını oluşturan Hurremiyye hareketi mensupları yeryüzünde daima bir peygamber bulunacağına inandıkları içinde tarikat liderleri olan Bâbek'in peygamber olduğunu ileri sürmüşlerdir.³²

Asıl adı Hasan olan Bâbek'in ailesi Müslümandır. Bazı kaynaklara göre Mazdek'in eşi olan Hürrem Mazdek'in ölümünden sonra onun fikirlerini yaymaya başlamış ve bu sebeple girişimlerine Hüremmiyye ismi verilmiştir. Bâbek'in de Hüremmiyyelere daha sempatik görünmek ve Sasani dönemi hükümdarlarından olan Bâbek'ten etkilenerek ismini değiştirdiği tahmin edilir. Onu destekleyenlere ise Bâbeki denmektedir.³³

Hurremiye tarikatının lideri Bâbek 816'da Azerbaycan'da azatlık hareketinin önderi olarak Azerbaycan halkının özgürlüğü için 816'dan 837'ye kadar sürecek olan mücadeleyi başlatmıştır. Yoksul, köylü ve sanatkâr gibi insanların çeşitli zamanlarda hilafete karşı ideoloji kaynağı olmuş bu hareket halifenin rahat bir siyaset yapmasını da engellemiştir. Bâbek hareketi Abbasi halifeliğinden memnun olmayanların toplanma alanı haline geldi.³⁴

Bâbek'in dini-siyasi nitelikli bu isyanı zamanla İran'ın merkezine kadar yayılmış ve bölgesinde bağımsız davranmaya başlamıştır. Bâbek ilk zamanlar

³⁰ İsmail Zengin, **a.g.e.**, s.17.

³¹ İhsan Süreyya Sırma, **Abbasiler Dönemi**, 6 bs., İstanbul, Beyan Yayınları, 1997, s. 13-18.

³² Sabahattin Çelik "Abbasiler Döneminde Hurremiye Mezhebi Ve Bâbek İsyanı", **Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi** C.IX, Sayı:15 Mayıs 2006 s.96-99.

³³ Mehmet Azimli, **Babek Bir Direnişçi**, Konya, Çizgi Kitabevi Yayınları, 2013, s. 77.

³⁴ Ebülfez Elçibey, "Babek ve Azerbaycan Direniş Hareketinin İlk Dönemleri", Çev. Muhammet Kemaloğlu, **Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Elektronik Dergisi**, Sayı:8, Haziran 2013 s.25-31.

üzerine gönderilen orduları yenerek isyanı genişletmiş bu da Abbasilerin zayıflamasına neden olmuştur. Abbasi Halifesi Mu'tasım Türk asıllı komutan Afşin'i Bâbek'in üzerine göndermiş ve uzun süren mücadeleler sonucunda Bâbek'in yakalanmış ve ardından idam edilerek isyan bastırabilmiştir.³⁵

Bâbek İsyanı halen yabancı yönetimlere karşı çıkışın bir sembolü olarak Azerbaycan halkı için önemli bir yer tutmaktadır. Azerbaycan Cumhuriyeti ulusal müzelerinde bu isyana dair tasvirler bulunmakta ve Kuzey Azerbaycan ile birlikte Güney Azerbaycan'da Bâbek ismi yaygın olarak kullanılmaktadır.³⁶

9. yüzyılın ortalarından itibaren Abbasi Devleti zayıflamaya başlamış, bazı bağımsız ve yarı bağımsız devletlere bölünmüştür. Tahiriler (821-873), Saffariler (867-1003), Samaniler (819-1005) ve Büveyhiler (932-1062) gibi İran asıllı hanedanlıklar ortaya çıkmıştır. Abbasi halifeliğine bağlı olarak ortaya çıkan bu hanedanlıklar kendi hâkimiyetlerini güçlendirmeye ve bölgelerini genişletmeye çalışmışlardır. Bu dönem içerisinde Karahanlılar, Maveraünnehir'i ele geçirerek yaklaşık 900 yıl sürecek Türk hâkimiyetinin ilk habercisi olmuştur.³⁷

Müslüman ilim adamları İslam'ın ilk zamanlarında Azerbaycan coğrafyasının, Aras Nehri'nin güneyi ve Arran'ı içerdiği ve dağlık, volkanik bir alan olduğu düşünmektedir. Hazar Denizi, çevresindeki göller ve nehirlerle birlikte Azerbaycan coğrafyası içinde düzlük alanlar ve doğal kaynaklar, verimli topraklar oluşmasını sağlamış bu yönüyle çevresindeki ülkelerin ilgisini çekmiştir. İran'a ve Bizans'a komşu Kafkaslar'a, Ermeniyeye ve Orta Asya'ya köprü oluşu, ticaret ve savaş için kullanılan birtakım aletlerin imalatında hammadde görevi gören bazı madenlere sahip oluşu da bölgede savaşların sürmesine sebep olmuştur.³⁸

1.3. İran'a Büyük Türk Göçleri

Selçukluların Horasan bölgesine yerleşmesi büyük Türk göçlerini başlatmıştır. Dandanakan Savaşı sonrası Selçuklu Devletinin bağımsızlık kazanması bölgeyi Türkleştirmekle beraber yeni fetihler yapılmasını ve sınırların genişlemesini

³⁵ Nizamü'l-Mülk, **Siyasetname**, Çev. Mehmet Taha Ayar, 6 bs., İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014, s.328-332.

³⁶ Brenda Shaffer, **a.g.e.** s.20-21.

³⁷ Recep Albayrak, **a.g.e.**, s. 57-59.

³⁸ Abbas Gurbanov, "Abbasiler Döneminin İlk Asrında Azerbaycan (132-232/750-847)" **Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı İslam Tarihi Bilim Dalı**, Doktora tezi, 2007, s, 20-21.

sağlamıştır.³⁹ Tuğrul Bey önce 1052 yılında İsfahan'ı daha sonra da Bağdat'ı 1055 yılında topraklarına dâhil etmesiyle birlikte de Selçuklular artık bütün İran coğrafyasının hâkimi olmuşlardır.⁴⁰

Yeni fetihlerle birlikte Türk dünyasının lideri konumuna gelen Selçuklu Devleti'nden rahatsız olan Bizans Devleti kendi aleyhine olan bu genişleme politikasına karşı Azerbaycan bölgesinde hâkimiyetini kaybetmemek için doğuya askerlerini gönderdi. Tuğrul Bey'de buna karşılık bir ordusunu Azerbaycan'a göndererek 1046 yılında Gence önünde Bizans ordularıyla karşı karşıya geldi. Selçukluların galibiyetiyle sonuçlanan savaş sonrasında Gence ve etrafındaki toprakları da ele geçirilmiştir. Bu savaş sonrasında Azerbaycan bölgesinde oluşturulan valilik yönetimiyle yeni yerler kazanılmış ve Azerbaycan hâkimiyet altına alınmıştır. Türklerin, Azerbaycan ve Anadolu'da kalıcı yerleşmeleri hemen hemen eşzamanlı olmuştur. Malazgirt Meydan Muharebesi sonrası Anadolu topraklarında, 1076 yılında ise Azerbaycan coğrafyasında tamamen Türk hâkimiyeti sağlamışlardır.⁴¹

Büyük Selçuklu İmparatorluğunda idareciler, ele geçirdikleri topraklarda kültürel kaynaşmış ve zamanla yönetimde İran bürokrasisi benimsemişlerdir. Dolayısıyla bir Türk-Fars kültür sentezi ortaya çıkmıştır. İranlı vezirler vasıtasıyla askeri cephelerde Türkler, bürokrasi cephesi İranlılara dayanan, hukuksal açıdan Sünni İslam ile yönetilen bir devlet sistemi geliştirilmiştir. Resmi yazışmalarda ve bürokraside Nizamülmülk'ten itibaren Farsça kullanılmıştır. Selçuklu Devleti, zamanla göçebe Türkmen zümrelerinin kendilerine muhalif tavırlarını anlayarak onları batıya yönlendirmiştir. Onlar da Anadolu kapılarında birikmiş ve Malazgirt Savaşı ve sonrasında fethedilen yerlerin Türkleşmesinde önemli rol oynamışlardır.⁴²

Sultan Melikşah'ın 1092'de ölümünden sonra Selçuklu Devleti içerisinde taht kavgaları çıkmış ve devlet gerileme dönemine girmiştir. Bu dönem içerisinde Irak,

³⁹ Ali Sevim, Erdoğan Merçil, **Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilât ve Kültür**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1995, s.27-40.

⁴⁰ Yılmaz Karadeniz, **a.g.e.** s.26.

⁴¹ Saadettin Gömeç, **Türk Cumhuriyetleri ve Topulukları Tarihi**, 3 bs., Ankara, Akçağ Yayınları, 2006, s. 21-23.

⁴² A. Zeki Velidi Togan, **Umumi Türk Tarihine Giriş**, C. I. 3 bs., İstanbul, Enderun Yayınları, 1981, s.217-220.

Suriye, Anadolu, Kirman Selçukluları olarak özerk devletler ortaya çıkmıştır ancak tümü Horasan'daki büyük Selçuklu sultanına bağlı kalmıştır.⁴³

Melikşah'ın oğlu Sultan Sencer, dağılma sürecine girmiş olan Selçuklu Devleti'ni bir süreliğine tekrar bir araya getirmiş ancak Sultan Melikşah döneminden itibaren Bâtınilerin faaliyetleri ve suikastleri, doğudan gelen Karahıtaylılarla yapılan Katvan Savaşında alınan yenilgi ve devletin içine girdiği mali sorunlar çöküşü engelleyememiştir. Oğuz istilasını ile birlikte Sultan Sencer'in esir düşmesi ve daha sonra 1157 yılındaki ölümü Büyük Selçuklu Devleti'nin sonunu getirmiştir.⁴⁴

Selçuklu Devleti'nin yıkılışından sonra İran'da siyasi hakimiyet küçük hanedanların eline geçmiştir. Özellikle Selçuklu hükümdarlarının, oğullarının eğitimiyle görevlendirdikleri atabegler, hanedanlıklar oluşturmuştur. Azerbaycan'da İldenizliler (1148-1225), Fars'ta Salgurlular (1148-1286), Yezd Atabegliği (1141-1318) Yezd ve çevresine hâkim olmuştur. Bu atabegliklerin yanı sıra kendilerine atabeg olmayan ancak bu unvanın verildiği hanedanlıklardan Büyük Lüristan Atabegleri (1155-1423) ve Küçük Lüristan Atabegleri (1174-1597) uzun süre kendi bölgelerinde hâkimiyetlerini sürdürmüştür. Kirman ve çevresi ise, Kirman Karahıtayları veya Kutluğhanlılar Devleti denilen hanedanın idaresine girmiştir.⁴⁵

Büyük Selçuklulara bağlı olarak yıllarca Harezm bölgesinin yöneten Harezmşahlar, Sultan Sencer'in ölümünden sonra yarı bağımsızlığını yöneticileri İl Arslan döneminde de tam bağımsızlıklarını kazanarak kuzey ve Orta İran sınırlarını ele geçirmiştir.⁴⁶ Bölgede ki hâkimiyetleri sınır komşuları olan Moğollarla 1219 yılında yaptıkları Otrar savaşı sonrasında kaybedilmiş, Moğol güçleri Harezmşahları yenmiştir.⁴⁷

1219'dan 1223'ye kadar devam eden Moğol seferlerinde Horasan'dan Azerbaycan'a kadar Kuzey İran'a sahip olmuşlardır. Cengiz Han'ın torunu Hülagü 1256'da direnen İran kalelerini, 1258 yılında da Bağdat'ı ele geçirerek İran'da İlhanlılar yönetimini de başlatmış oldu. İran'da İlhanlılar'ın yönetimi 1336 yılında

⁴³ Bernard Lewis, **Ortadoğu**, Çev. Selen Y. Kölay, 10. Bs., Ankara, Arkadaş Yayınevi, 2014, s.115-118.

⁴⁴ Ali Sevim, Erdoğan Merçil, **a.g.e.**, s.205-226.

⁴⁵ Osman Gazi Özgüdenli, "İran" maddesi "Fetihden Safevilere Kadar", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, XXII, İstanbul, 2000, s.398.

⁴⁶ A. Zeki Velidi Togan, **a.g.e.**, s.60.

⁴⁷ Nesimi Yazıcı, **İlk Türk İslam Devletleri Tarihi**, 3. Bs., Ankara, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 2004, s.357-371.

son bulmuş, Moğol Devleti'nin yıkılmasından sonra İran'da hakimiyet Timur'un bölgeyi fethine kadar Muzafferîler, Celâyirîler, Serbedarîler gibi küçük hanedanlıklar arasında paylaştırılmıştır.⁴⁸

1360'lı yıllarda tarih sahnesine çıkan Timur, Maveraünnehir'i hâkimiyeti altına almış sonra da Semerkant'a giderek 1370'de burada tahta oturmuştur. Timur, 1371'de çıktığı Harezm Seferinden 1405 yılında vefatına kadar İran, Moğolistan, Kafkasya, Mezopotamya, Ermenistan ve Doğu Anadolu topraklarında döneminin en büyük imparatorluklarından birini kurmuştur.⁴⁹ Vefatından sonra imparatorluğu oğulları ve torunları arasındaki mücadeleden dolayı parçalanmıştır. Timur'un oğulları hem kendi aralarında hem de İran ve Azerbaycan bölgesi için Karakoyunlular ve Akkoyunlularla mücadele etmek zorunda kalmıştı. Türkistan'a hâkim olmaya başlayan Özbeklerin Hanı Muhammed Şeybani tarafından 1507 yılında yıkılmıştır.⁵⁰

14. yüzyılın ortalarına doğru Erzurum-Musul arasında siyasi faaliyetlerine başlayan Karakoyunlu Beyliği, Türkmen aşiretleri birleştirerek Türkiye'nin Doğu Anadolu, Azerbaycan, Irak ve İran taraflarında büyük bir imparatorluk kurmuşlardır.⁵¹

Karakoyunlular, ilk dönemlerinde Celayirîlere bağlı olarak yaşamaktaydılar. Timur'un Azerbaycan, Irak, Suriye ve Anadolu'yu işgal tehdidi üzerine önce Celayirîlerle birlikte daha sonra kendi başlarına Timurlularla mücadele etmişlerdir. Karakoyunluların lideri Kara Yusuf, Timur'un vefatından sonra tekrar Türkmenleri bir araya toparlayarak önce Bağdat'ı sonra Tebriz ve Azerbaycan gibi eski hâkimiyet bölgelerini kazanmayı başardı. 1420 yılında hayatını kaybeden Kara Yusuf'tan sonra önce İskender Bey daha sonra devletin başına Timurlular himayesi altında Cihan Şah getirildi. Cihan Şah ilk olarak Bağdat'ı ele geçirdi ve Irak-ı Acem'i, Timurlular arasında çıkan taht kavgalarını faydalanarak da 1458 yılında Fars ve Kirman, Horasan ve Herat'ı ele geçirdi.

⁴⁸ Erendil, **a.g.e.**, s.13.

⁴⁹ Jean-Paul Roux, **Türklerin Tarihi-Pasifikten Akdeniz'e 2000 yıl**, Çev. Aykut Kazancıgil, Lale Arslan Özcan, 11 bs., İstanbul, Kabalcı Yayınevi, 2015, s.308-309.

⁵⁰ Rene Grousset, **Bozkır İmparatorluğu Atilla/Cengiz Han/Timur**, Çev. M. Reşat Uzmen, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 1980, s.424-435.

⁵¹ Faruk Sümer, "Azerbaycan'ın Türkleşmesi Tarihine Umumi Bir Bakış", **Bellekten**, Cilt XXI, Sayı 83, Ankara, 1957, s.443-445.

Karakoyunlu Devleti'nin yıkılışı uzun süre aralıklarla mücadele ettikleri Akkoyunlular tarafından gerçekleştirilmiştir. 1467 senesinde Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'ın ani bir saldırıyla Cihan Şah'ı öldürmesi ve sonrasında başa geçen hükümdarlar devletin birliğini sağlayamayarak tamamen Akkoyunluların hâkimiyeti altına girmişlerdir.⁵²

Akkoyunlu Beyliği 13. yüzyılın sonlarına doğru Horasandan Azerbaycan'a gelmiş ve 14. yüzyılın sonlarına doğru Harput, Diyarbakır ve Azerbaycan bölgesinde varlığını sürdüren bir aşiret konumundaydı. Beyliğin kurulması Timur devletinin hizmetine girdikleri tarihten sonra olmuştur.

Uzun Hasan'ın 1453 yılında iktidarı ele geçişiyle birlikte Akkoyunlular önce Karakoyunlular devletine son verdi ve topraklarını ilhak etti. Sonrasında yeni fetihlerle Anadolu'da Osmanlı devletiyle komşu oldular ancak Akkoyunlular Osmanlı devletinin genişlemesine engel olmuş ve Hristiyan devletlerle işbirliği yapmıştır. Bunun üzerine iki devlet Erzincan Otlukbeli'de 1473 yılında karşı karşıya geldi. Ağır bir yenilgiye uğrayan Akkoyunlular eski gücünü büyük oranda kaybetti ve Anadolu topraklarından çekilmek zorunda kaldı. Uzun Hasan'ın ölümünden sonra zayıflamaya başlamış ve yaklaşık 30 yıl kadar sürdürdükleri devletleri Şah İsmail tarafından yıkılmıştır.⁵³

1.4. Safevi Devleti ve İran Kimliği

Şah İsmail'in Akkoyunlu Devleti'ni Nahçıvan'da Şerur savaşında yenmesi üzerine Azerbaycan topraklarını ele geçirerek yönünü İran'a çevirmiştir. 1501 yılında Tebriz'i de hâkimiyeti altına alarak Safevi devletini kurmuş ve kendisini Şah ilan etmiştir. Şah İsmail'in ilk faaliyetlerinden biri, On iki İmam Şiiliğini devletin resmi mezhebi olarak kabul etmesi olmuştur. Safevi Devleti'nin kurulmasıyla birlikte On iki İmam Şiiliği tarihte ilk kez resmi devlet desteğine kavuşmuştur.⁵⁴

Safevi devletinin kuruluşu ve yönetimi Azerbaycan'da yerleşmiş birkaç Türkmen kabilesi dışında tamamen Anadolu Türkmenlerine dayanmıştır. Anadolu'da ki Türkmenlerin göçebe yaşam tarzından dolayı, Osmanlı Devleti onları kontrol

⁵² İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri**, 5 bs., Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2003 s.180-185.

⁵³ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **a.g.e.**, s.188-197.

⁵⁴ Sayın Dalkıran, "İran Safevi Devleti'nin Kuruluşuna Şii İnançlarının Etkisi ve Osmanlı'nın İran'a Bakışı", **Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2002, Sayı:18, s.62-64.

altına almakta zorlanıyordu. Osmanlı yönetiminden memnuniyetsizlik duyan Anadolu Türkmenleri, Şah İsmail'in etrafında toplanıp kurucu unsuru oldukları Safevi devletinde yaşamaya başladı. Şah İsmail yeni fethedilen toprakların ganimetlerini Türkmen liderler arasında paylaşmış, devletin üst kademelerinde görevler vererek Türkleri diğer milletlere karşı imtiyazlı hale getirmiştir. Bürokraside Farslara yer veren Şah İsmail Türkçeyi resmi dil olarak kabul ederek Türk kültürünün yaygınlaşmasına katkı sağlamıştır. Safevi devletinin sınırlarının genişlemesi ve Anadolu içinde de Şiiliğin yayılması için çalışmalar yapması, Şii Safevi Devleti ile Sünni Osmanlı arasındaki çatışmayı kaçınılmaz hale getirmiştir. İki Türk devleti 1514 yılında Çaldıran savaşıyla karşı karşıya gelmiş ve Osmanlı Devletinin Tebriz'i ele geçirerek savaşı kazanmasıyla sonuçlanmıştır. Şah İsmail'in yenilgisi hem Batı'ya doğru ilerlemesinin önünü kesmiş hem de Türkmenlerin gözünde yenilmez olduğu anlayışına son vermiştir. Ancak bu tarihten itibaren iki devlet arasında uzun ve zorlu çatışmalar devam etmiştir.⁵⁵

1501 – 1736 yılları arasında varlığını devam ettiren Safevi Devleti yönetimi altında İran, İslam öncesi Sasani dönemindeki geniş sınırlarına ulaşmış ve bölgesel bir güç elde etmiştir. Safeviler genel olarak Sünni olan halklarına Şiiliği kabul ettirerek devlet dini olarak tesis ettikleri Şii İslam ideolojisi etrafında bir kimlik oluşturmuşlardır. Halkın Şiiliğe geçişi aynı zamanda onları Osmanlılar, Özbekler ve diğer Türk rejimleri ile mücadele içine sokmuş ve ayrılıklara yol açmış, artık Farslarla olan bağ Şii kimliği üzerinden daha da güçlenmiştir.⁵⁶

Şah İsmail'in ölümü sonrasında Safevi devletinin en güçlü olduğu dönem şüphesiz Şah Abbas'ın iktidarındır. Ancak Şah Abbas'ın hükümdarlığı döneminde bile oğulları arasında taht kavgaları başlamıştır. Şah Abbas'ın ölümünden sonra ise devlet gerileme dönemine girmiş, İran'a bağlı hanlıkların ayaklanmasıyla iç karışıklıklar çıkmış, 1722 yılında Afganlar, İsfahan'ı işgali etmişlerdir. Bir Avşar Türkü olan Nadir Şah Afganlıları İran'dan çıkararak merkezi hükümetin otoritesini tekrar sağladıktan sonra 1736 yılında kendisini Şah ilan etmiştir. Bu durum Safevi devletinin varlığının sonlandığı anlamına gelmiş ve artık Afşar Hanedanlığı İran yönetimini ele geçirmiştir.⁵⁷

⁵⁵ Nihat Çetinkaya, **a.g.e.**, s.438-481.

⁵⁶ Brenda Shaffer, **a.g.e.**, s.22-23.

⁵⁷ Jean-Paul Roux, **a.g.e.**, s.414.

Afşar Hanedanı Nadir Şah merkezi otoriteyi kurduktan sonra fetihler yapıp, Safevi devletinin eski sınırlarına ulaşarak İran'ı birleştirmiştir. Tahta çıkışından sonra İran halkını Şii inançlarını terk etmeye ve yeni bir Sünni mezhep kurmakta serbest bırakmıştır. İmam Caferi Sadık adı verilen bu beşinci mezhep ölümünün ardından sona ermiştir.

1741 yılında kendisine yönelik başarısız suikast girişimi sonrasında Nadir şah 1747 yılında öldürülmesine kadar ülkeyi tam bir diktatörlükle yönetmiştir. Nadir Şah'tan sonra ülkeyi halefi olan Adil Şah yönetmeye çalışmış ancak başarılı olamamıştır. İktidar olmak isteyen gruplar arasında devam eden mücadeleden sıyrılan Zend aşireti lideri Kerim Han, Hanedanlığını kurarak orta ve güney İran'a hükmetmiştir. Fakat Kerim Han'ın ölümünden sonra kabilesi içinde rekabet baş göstermiş ve Kaçar hanedanlığının ülkeye hâkim olmasıyla İran'da Zend hanedanlığı sona ermiştir.⁵⁸

Nadir Şah'ın 1747'de ölümüyle İran'da başlayan ve on yıldan fazla bir süre devam eden hâkimiyet mücadeleleri döneminde defalarca yapılan teşvikler veya tekliflere ne I. Mahmut ne de III. Mustafa itibar etmeyip, İran ile 4 Eylül 1746'da yapılan Osmanlı-İran Antlaşmasına sadık kaldıkları görülmektedir. Zira etüd ettiğimiz devirde Osmanlı Hükümeti, dış politika da gerek batı ve kuzey cephesinde Avusturya, Venedik, Rusya'ya karşı gerekse İran cephesinde barış siyaseti takip etmekte idi.

1.5. Kaçar Hanedanlığı Dönemi

13. yüzyıl itibari ile Karabağ'a Orta Asya'dan göç etmiş olan Kaçarlar bu bölgede yaşamaya başlamışlardır. Safevi döneminde devletin askeri öğelerinin parçalarından olan Türkmenler arasında yer alan Kaçarlar aynı zamanda günümüzdeki Azerbaycan Türkleri'nin de etnik yapısı içinde de bulunmaktadır.⁵⁹

Ağa Muhammed Han, Kaçarları bir araya getirerek 1794 yılında Kaçar Hanedanlığını kurmuş ve kendisini Kaçar Şahı ilan etmiştir. Kaçar Hanedanlığı'nın kurulmasının hemen ardından Zend Hanedanlığı içerisinde yaşanan iç

⁵⁸ Carl Brockelman, **İslam Milletleri ve Devletleri Tarihi I.**, Çev. Neşet Çağatay, 2.b., Ankara, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1964, s.313-315.

⁵⁹ Ervand Abrahamian, **Modern İran Tarihi**, Çev. Dilek Şendil, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2009. s.52.

karışıklıklardan yararlanan Ağa Muhammed, tek egemen güç olma politikası benimseyerek girişmiş olduğu mücadeleler sonucunda İran topraklarını baştan sona ele geçirmiştir ve 1796 yılında ülkenin hakîmi olmuştur. Ağa Muhammed hâkimiyetinden bir yıl sonra 1797 yılında ölmüş ve onun yerine yeğeni Ali Feth Şah geçmiştir. Kaçar Hanedanlığı'nın hüküm sürdüğü dönemde yönetim yapısını Türk kökenli Şahlar oluşturmakta idi.⁶⁰

Kaçar Hanedanlığının Azerbaycan ve İran topraklarında 130 sene süren egemenliği 1796 – 1926 yılları arasına tekabül etmektedir. Kaçar Hanedanlığı döneminde devletin genel itibari ile başarısız yönetildiği ibaresi 18. yüzyılın sonu ve 19. yüzyıl olarak belirtilmekte ve bunun sebepleri arasında değişen küresel uluslararası siyasi konjonktüre hanedanlığın adapte olamaması gösterilmektedir. Ayrıca ülke içerisinde yaşanan karışıklıklar da bu dönemdeki kötü gidişatın başka bir göstergesidir. 19. yüzyılın başlarında ise ülke, stratejik konumunun önemi ve petrol kaynaklarının varlığından dolayı Rusya ile İngiltere arasında geçen çatışmanın alanı olmuş, bundan dolayı bazı dönemlerde işgal altında kalmıştır.⁶¹

Ahmet Şah Kaçar, Kaçar Hanedanlığı'nın son Şah'ıdır. Ahmet Şah henüz 10 yaşındayken 1898 yılında tahta çıkmıştır. Gerek hanedanın başındaki kişinin çocuk yaşta olması gerekse Hanedanlığın baskıcı bir şekilde yönetilmesi, Kaçar Hanedanlığı'nın sonunun başlangıcı olarak görülmektedir. Bu süreçle beraber 1914 yılında I. Dünya Savaşının patlak vermesi ile İngiltere, Osmanlı Devleti ve Çarlık Rusya İran topraklarının belirli bir bölümünü işgal altına almış, Çarlık Rusya ve İngiltere'nin bölgeyi sömürme girişimleri ile ülkede gerginliği arttırmıştır. I. Dünya Savaşı'na katılmayan Kaçar, savaştan yine de ciddi bir zararla çıkmıştır. Ekonomik ve idari olarak yıpranan İran'da, merkezi hükümet otoritesini yitirmiş, halk arasında yoksulluk artmıştır.⁶²

Bu dönemde Kaçar ordusunda asker olan Rıza Pehlevi tarih sahnesine çıkmıştır. Önce askeri darbe ile 1921'de yönetimi ele geçirmeye çalışmış fakat işler istediği gibi gitmemiştir. Daha sonra 1925 yılında ülke yönetimini tam anlamıyla ele

⁶⁰ Vedat Özkan, "İran Azerilerinin Etnik Temelli Güncel Sorunlarının Tarihsel Bakış Açısı İle İncelenmesi", **T.C. Harp Akademileri Stratejik Araştırmalar Enstitüsü**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2013, s. 19.

⁶¹ Mohammad Reza Djalili, Thierry Kellner, **İran'ın Son İki Yüzyıllık Tarihi**, Çev. Reşat Uzmen Bilge, İstanbul, Kültür Sanat, 2011, s.13-41.

⁶² Barış Cin, "Türkiye-İran İlişkileri (1923-1938)", **İstanbul Üniversitesi Atatürk ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Ana Bilim Dalı**, Yüksek Lisans Tezi, 2006, s.27.

geçirmiş ve son Kaçar Hanedanı olan Ahmet Şah'ı tahttan indirmiştir. Pehlevi hareketinin bu girişimi Azerbaycan Türkleri tarafından destek almıştır. Kaçar Hanedanlığı'nın baskıcı uygulamaları ve başarısız bir devlet yönetim şekli süregelmesi Azerbaycan Türklerini de bu Pehlevi hareketinin yanına çekmiştir.⁶³

130 yıllık Kaçar Hanedanlığı süresince devletin genel yönetimi Safevi Devleti'nin devamı niteliğinde olmuştur. Safevi Devleti'nde halkı birbirine bağlayıcı unsur olarak görülen ve devletin resmi mezhebi kabul edilen Caferilik, aynı zamanda Kaçar Hanedanlığı için de aynı özellikleri taşımakta idi. Azerbaycan Türkçesi saray dili olarak sürekliliğini devam ettirmiş fakat Farsça resmi dil olarak kullanılmıştır. Eğitim dili ve sistemi için ise ortak bir neticeye varılmamıştır. Bu dönemde ülke içerisinde yaşayan Türklere herhangi bir imtiyaz ya da kayırma yaşanmamış bunun yanı sıra kimliklerini inkâr etmeleri için ise herhangi bir baskı uygulanmamıştır.⁶⁴

Aşağıda ki tabloda İran coğrafyasında kurulan veya egemen olan Türk devletleri tablo haline getirilerek adları, hükümlerlik yılları, yönetici hanedanlıklar, devlet merkezleri ve kullanılan diller özetlenmiştir.

Tablo 1: Bugünkü İran Coğrafyasında Kurulan veya Egemen Olan Türk Devletleri

	Devletlerin Adı	Hükümlerlik Yılları	Yönetici Hanedanlıklar	Devlet Merkezleri	Devletin Kullandığı Diller
1	Göktürk Devleti	552-744	Göktürk Kağanlığı – Bumin Kağan	Ötüken	Göktürkçe Soğdca
2	Hazar Devleti	651-1048	Hazar Kağanlığı	Semender İtil	Hazarca İbranice
3	Karahanlı Devleti	840-1212	İlekhan Krallığı – Bilge Kül Kadir Han Satuk Buğra Han	Balasağın Kaşgar Semekand	Farsça Türkçe Arapça Çince
4	Büyük Selçuklu Devleti	1037-1194	Selçuklu Hanedanlığı – Tuğrul Bey Çağrı Bey	İsfahan Rey Nişabur Hamedan Merv	Türkçe Farsça Arapça
5	Harezmşah Devleti	1097-1231	Harezmşah Kudbuddin Muhammed Harezmşah	Gürgenç Semerkand Gazne Tebriz	Türkçe Farsça
6	İlhanlılar Devleti	1256-1336	Moğollar Hülagu Han	Tebriz	Farsça Moğolca
7	Timur İmparatorluğu	1370-1507	Timur Hanedanlığı - Timur	Semerkand	Çağatay Türkçesi Farsça
8	Karakoyunlu Devleti	1380-1469	Karakoyunlu Aşireti - Kara Muhammed	Tebriz	Azerbaycan Türkçesi
9	Akkoyunlu Devleti	1378-1508	Akkoyunlu Aşireti - Kara Yülük Osman Bey	Diyarbakır Tebriz	Azerbaycan Türkçesi Farsça
10	Safevi Devleti	1501-1736	Safeviler – 1. İsmail	Tebriz Kazvin İsfahan	Azerbaycan Türkçesi Farsça
11	Afşar Hanedanlığı	1736-1796	Afşar Hanedanlığı – Nadir Şah	Meşhed	Azerbaycan Türkçesi Farsça
12	Kaçar Hanedanlığı	1789-1925	Kaçar Hanedanlığı – Ağa Muhammed – Ahmed Şah	Tahran	Azerbaycan Türkçesi Farsça

⁶³ Djalili, Kellner, a.g.e., s.13-41.

⁶⁴ Özkan, a.g.e., s.20.

1.6. Türkmençay Antlaşması

İran içerisinde birçok hanedanlığın egemenlik kurma isteği 19. yüzyıla damgasını vurmuş ve bu dönemde ülke neredeyse bütün gücünü bu politika yüzünden tüketmiştir. İran'da yaşanan bu güç savaşları ülkenin iç politikasını belirlemiş ve bu durum bölgeyi ele geçirmek isteyen Rusya'nın iştahını kabartmıştır. Çünkü kendi içerisinde karışıklığı olan toprakları ele geçirmek tarihsel sürecin en kolay hamlesi olarak bu zamana kadar kendini ispatlamıştır.

Yaşanan bu karışıklıklardan faydalanmak isteyen Rusya, 1804 yılı itibarıyla Azerbaycan coğrafyasına saldırmaya başlamıştır. İran ise bu sürece verdiği başarısız karşılıklardan dolayı 1813 tarihinde Rusya ile Karabağ'da Gülistan Antlaşmasını imzalamak zorunda kalmıştır. Bu antlaşma neticesinde İran, Güney Kafkasya Bölgesini Ruslara bırakmıştır. Fakat bu süreci kabullenmeyen Kaçar Hanedanlığı İngiltere ve Fransa ile birlik olarak Ruslara saldırmıştır. Ancak bu saldırı İran'ın ikinci kez başarısız olmasından başka bir şey olarak adlandırılmamıştır. Çünkü bu saldırı sonucunda Rusya, işgal bölgesini Urumiye, Tebriz ve Erdebil'e kadar genişletmiştir. Kaçar Hanedanlığı ise bu durumu kabullenmiş ve Rusya'ya barış teklifinde bulunmuş dolayısıyla 1828 yılında bu durumun sonucu olarak Türkmençay Antlaşması imzalanmıştır. Bu antlaşmanın nihayeti olarak İran, topraklarının neredeyse yarısını kaybetmiştir.⁶⁵

Yapılan Gülistan Antlaşması sonucunda Azerbaycan bölgesi fiziki olarak Güney ve Kuzey Azerbaycan olarak ikiye ayrılmıştır. Son olarak yapılan Türkmençay Antlaşması ile ise Gülistan Antlaşması bir kere daha geçerlilik kazanmıştır. Türkmençay Antlaşmasının günümüzde halen yürürlükte olduğunu bahsetmekte yarar vardır. İran Azerileri ile günümüz Azerbaycan Azerileri yapılan bu antlaşma doğrultusunda iki ayrı düşmüş devletin halkları konumuna gelmişlerdir. Burada bahsedilmesi gereken bir başka husus vardır; İran ve Rusya tarafından yapılan antlaşmalar sonucunda Azerilerin birbirlerinden ayrı düşmesi hiçbir şekilde Azeri Türklerin seçimine bırakılmamış hatta söz hakkı tanınmamıştır. İran zamanında hazmedemediği yenilgi sonrası verdiği başarısız karar neticesinde kaybettiği Kuzey Azerbaycan bölgesini hala kendisinin olarak görmektedir. Ayrıca

⁶⁵ Okan Yeşilot, "Türkmençay Antlaşması ve Sonuçları", **A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, Sayı:36, 2008, s.189.

Sovyet Sosyalist sistem ile beraber geçen doksan yıllık süreç içerisinde İran Azerileri ile Azerbaycan Azerileri arasında sosyolojik ve kültürel farklılıklar oluşmuştur.⁶⁶

Yukarıda anlatılanlara ek olarak Rusya'nın yapmış olduğu işgal sonucunda Revan Hanedanlığı olarak bilinen toprakların adı Erivan olarak değiştirilmiştir. Bu süreç içerisinde ise Ermenilerin bu bölgeye göç etmelerini teşvik ederek bugünkü Ermenistan'ın temeli o dönemde atılmıştır.⁶⁷

1.7. Meşrutiyet Hareketi

İran bölgesindeki savaşlar sonucunda alınan yenilgiler, bu yenilgilerin neticesi olarak kaybedilen topraklar ve toprak kaybını resmileştiren antlaşmalar İran adına hiçbir şeyin sonu olmamıştır. 20. yüzyıla gelindiğinde İran'ın jeopolitik konumu ve zengin petrol yatakları emperyal güçlerin iştahını kabartmıştır. Almanya, Rusya ve İngiltere bölgeye hâkim olmak için çeşitli politikalar geliştirmiş, nihayetinde Rusya ve İngiltere arasında imzalanan 1907 Anlaşması ile bölgenin kuzey toprakları Rusya, güney toprakları ise İngiltere nüfuzu altına girmiştir. Bu anlaşma Almanya'nın Osmanlı Devleti üzerindeki etkisinin Kaçarlar'a yayılmasını engelleme amacını taşımaktadır. Rusya ve İngiltere'nin işgalinde, uluslararası stratejileri etkili olmuştur; Rusya sıcak denizlere inmede İran'ın coğrafi konumundan faydalanmak istemiş, İngiltere ise Hindistan'daki sömürgelerine ulaşmak amacıyla İran topraklarını geçiş yolu olarak kullanmak istemiştir.⁶⁸

Türkmençay Antlaşmasının imzalanması ve sonucunda ortaya çıkan durumlar, ülke içerisinde yaşanan gerilimi ve karışıklıkları üst düzey bir seviyeye çıkarmıştır. Bu sürecin baş mimarı olarak görülen Kaçar Hanedanlığı, kendisine birçok muhalif kazanmış ve bu muhalif görüşün hedefi olmuştur. Bu gelişmelerin ışığında ayaklanma kaçınılmazlık göstermiş ve ilk patlama Tahran'da büyük bir halk ayaklanması ile meydana gelmiştir, esnaf ve tüccarların kepenk kapatmış, geniş halk kitleleri saray önünde protesto gösterilerine başlamıştır. Dönemin hükümdarı

⁶⁶ Özkan, **a.g.e.**, s.22.

⁶⁷ Yeşilot, **a.g.e.**, s.191.

⁶⁸ Mustafa Budak, "Mondros Mütarekesi'nden sonra Osmanlı 9. Ordusu'nun Kuzeybatı İran'ı (Güney Azerbaycan'ı) Tahliyesi", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Cilt:17, Sayı:51, Kasım 2001, s. 603.

Muzaffereddin Şah Kaçar isyanı bastıramamış ve meşrutiyet ilan etmek zorunda kalmıştır.⁶⁹

1906 yılında gerçekleşen meşrutiyet hareketi, Kaçar Devleti'nde ortaya çıkan ilk anayasal hareket olarak tarihe notunu düşürmüştür. Fakat bu olay İngiltere ve Rusya'nın bölge üzerindeki planlarını sekteye uğratacağı için uzun vadeli olamamış, kan dökülerek monarşiye dönüşmüştür. Meşrutiyet hareketinin önderleri ise idam edilmişlerdir.⁷⁰

Meşrutiyet hareketi için isyana kalkışan ve yakalanmayanlar ise Gilan eyaletine kaçmışlardır. Bu bölge dağlık ve ormanlık bir arazi olmasının yanında mozaik de bir kültüre sahiptir. Bünyesinde Ermeni, Türk, Fars gibi birçok etnik yapıyı barındırmakta idi. Gilan eyaleti ayrıca Mirza Han gibi birini yetiştirdiği içinde önemli bir bölgedir. Mirza Han, gerilla hareketinin lideri konumundadır. Bu hareket önemli bir seviyede gelişme göstermiş ve belli bir dönemden sonra baş edilmesi zor bir hal almıştır. Daha sonrasında ise Mirza Han İngilizlere karşı başlattığı bu hareketi (Gilan Hareketi) bürokratik yolları da kullanarak devam etmiştir. Önce Almanya ve Osmanlı Devleti ile ilişkilerini geliştirmiş ve bu iki devletten destek almıştır. Daha sonrasında ise Bolşevik isyanı ile Çarlık Rusya'sını deviren sosyalizm hareketinin etkisine kapılmış ve 1920 yılında Rusya ile anlaşarak Adalet Partisi olan kendi partisinin adını İran Komünist Partisi olarak değiştirmiştir. Bu durumun akabinde aynı yılda İran Gilan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti ilan etmiştir. Fakat daha sonrasında Rus desteği çekilince Kaçar hükümeti bu yeni kurulan devletin varlığına son vermek için akınlar geliştirdi ve Mirza Küçük Han Cangeli ormanına çekildi. Burada da hayatını kaybetti.⁷¹

Bu dönemde yaşanan olaylar, dönemin önemli aydın ve yazarı Mirza Bala Mehmetzade tarafından Azerbaycan Türklerinin milli kurtuluş ve istiklal mücadelesi olarak ele alınmıştır. Mirza Bala Mehmetzade bu mücadele ve Birleşik Azerbaycan idealinin Kuzey Azerbaycan'da bazı komünist şair ve yazarlar tarafından istismar edildiği, Sovyetlerin cennet gibi gösterilerek İran irticasına karşı savaşan Güney

⁶⁹ Mehmed Emin Resulzade, **İran Türkleri (Türk Yurdu ve Sebilürreşad'daki Yazıları)**, Hazırlayanlar: Dr. Yavuz Akpınar, İrfan Murat Yıldırım, Sabahattin Çağın, İstanbul, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1993, s.95-95.

⁷⁰ Selda Kılıç, "İran'daki İlk Anayasal Hareket "1906 Meşrutiyeti", **Tarih Araştırmaları Dergisi**, Sayı:32, Cilt:20, 2002, ss.143-161.

⁷¹ Özkan, **a.g.e.**, s.25.

Azerbaycan Türklerine Sovyet diktatörlüğünde ölümün önerildiği düşüncesi savunulmuştur.⁷²

1.8. Pehlevi Hanedanlığı

1921 yılında İran'dan çekilme kararı alan İngilizler, bağımsız, merkeziyetçi bir devlet yapılması içerisindeki İran'ın, çıkarlarına daha uygun olacağını düşünüyorlardı. İngilizlerin bu desteğiyle, dönemin milliyetçi akımından ve ulus devlet politikasından etkilenen Rıza Şah, İran'da 1920 yılında başlayan iç karışıklıkları da fırsat bilerek askeri kuvvetlerle Tahran'a yürümüş ve sıkıyönetim ilan ederek Genel Kurmay Başkanı görevini üstlenmiştir.⁷³

1921-1925 yılları arası İran için bir dönüşüm dönemi olarak adlandırılabilir. Bu dört yıllık süreçte ulus devlet olma yolunda adımlar atılmış, merkeziyetçi yönetim anlayışının temelleri oturtulmuş, ayrılıkçı grupların muhalif eylemleri bastırılmış, profesyonel bir ordu, merkezi bir hazine ve pragmatik işleyen bürokratik kurumların kurulması yönünde adımlar atılmış, İranlılık kimliğini oluşturmada din yerine ulusa referans veren atılımlarla yüzünü batıya dönmüş bir devlet oluşturma amacına hizmet eden alt yapı hazırlanmıştır.

İran Meclisi, Kaçar Hanedanlığı'nın kaldırılmasına ve Rıza Han'a saltanat naibi olarak yeni bir hükümet kurmasına karar vermiş ve 13 Aralık 1925'te Rıza Han İran hükümdarı olarak tahta çıkmıştır.⁷⁴ Bu gelişmeyle birlikte, yönetim, 1501'den sonra ilk defa Türklerden Farşılara geçmiştir. Rıza Şah, 1930'lu yıllarda dünya konjonktüründe esmeye başlayan ulus devlet politikasını benimsemiş, İran genelinde var olan tüm toplulukları bir ulus altına toplama amacına yönelmiş ve yönetim anlayışını milliyetçilik üzerinden şekillendirmiştir. İran'da Farşılaştırma süreci bu şekilde başlamış, diğer etnik gruplara yönelik baskıcı asimilasyon politikaları izlenmiş, merkeziyetçi yönetime ağırlık verilmiştir. Azerbaycan Türkleri, bu girişimlerden payını alan en önemli etnik topluluklardan biridir.⁷⁵

⁷² Mirza Bala Mehmetzade, Günün Meseleleri Sovyet Rusya ve İran, **Milliyet Gazetesi**, 26.07.1952, s.2.

⁷³ Gene R. Garhwaite, **İran Tarihi Pers İmparatorluğundan Günümüze**, Çev. Fethi Aytuna, İstanbul, İnkilap Kitabevi İstanbul 2011, s. 206 -207.

⁷⁴ Tolga Gürakar, **Türkiye ve İran Gelenek, Çağdaşlaşma, Devrim**, İstanbul, Kaynak Yayınları, 2012, s. 239.

⁷⁵ Barış Metin, "Türk-İran İlişkilerinde Güney Azerbaycan Meselesi (1918-1938)", **Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Sayı:2, 2012, ss.177 – 181.

Rıza Şah'ın hükümdarlığı boyunca uygulamaya koyduğu batılılaşma hareketleri İran tarihinde önemli bir yer tutmaktadır. Ekonomik, askeri ve toplumsal alanda gerçekleştirilen yeniliklerin hepsini aynı anda, topyekûn bir dayatmayla uygulamaya koymuş, ulus devlet politikasını uygulamaya geçirmede kararlı ve sert bir tutum benimsemiştir. Dil, devlet ve bayrak bütünlüğü, yapılan reformların hepsinin hizmet ettiği temel noktadır. Bu reformların en önemlisi, Farsça'nın resmi dil ilan edilerek, özellikle eğitim ve kamu alanında Türkçe ve Arapça başta olmak üzere diğer dillerin kullanılmasının yasaklanması, yazılı basında da etkin dil olarak Farsça'nın kullanılmasına yönelik tedbirler alınması olmuştur. Bu kararlar, diğer etnik dillerin halk arasında konuşulamamasına ve yerel dillerin eğitim alanından çıkıp yalnız aile içerisinde öğrenilebilecek bir statüye indirgenmesine sebebiyet vermiştir.⁷⁶

Zorunlu askerlik uygulaması da yalnızca ordunun genişletilmesine yönelik değil, askerlik görevine alınan erkeklerin yurttaşlık bilinci kazanarak, diğer etnik gruplarla kaynaşacakları, etnik dilleri yerine Farsça kullanmak zorunda oldukları, devlete, şaha ve bayrağa bağlılıklarını her gün gösterecekleri bir örgütlenme içerisinde, kimliklerini yerelden çıkartıp ulusal atıflarla inşa etmelerine yönelik bir amaç taşımaktadır. Öyle ki; askere alınanların çoğu ilk altı ay Farsça eğitimi almaktaydı.⁷⁷

Dönemin en önemli reformlarından biri de dinin ikinci plana alınarak, devlet kurumlarından ayrıştırılmaya çalışılmasıdır. Pehlevi Dönemi'ne kadar birbirine Şiilik kimliği üzerinden bağlı olan halkı, ulus kimliğinde buluşturma çabası, devletin laikleştirilmeye çalışılması olarak okunabilir. Eğitim alanında da din adamlarının idaresinde bulunan mektep ve medreseler kamulaştırılarak, milli eğitime dâhil edilmiştir.⁷⁸ Peçenin yasaklanması, kadınları sosyal ve siyasal hayata dâhil etmeye yönelik tanınan haklar bu alanda en kökten görünen ve hem halk tabanında hem ulema sınıfında tepkilere yol açan girişimlerdir.

Rıza Şah döneminde önemli bir diğer gelişme ise ekonomik alanda yapılan reformlardır. İran topraklarında o güne kadar yerleşmiş feodal düzende gücü elinde

⁷⁶ Tohid Melikzade, "Azerbaycan Cumhuriyeti (1918-1920) ve İran (Fars) Basını", **Karadeniz Araştırmaları Dergisi**, Sayı:4, Kış 2005, ss.61 – 64. ; Ayrıca bkz. Metin, **a.g.e.** , ss.177-181.

⁷⁷ Abrahamian, **a.g.e.**, s.104.

⁷⁸ William Cleveland, **Modern Ortadoğu Tarihi**, çev. Mehmet Harmancı, Agora Kitaplığı, İstanbul 2008, s. 212.

bulunduranlar; kırsal alanlarda toprak sahipleri ağalar, kentlerde esnaflar, vergiyi toplayan devlet ve vergiden önemli bir pay alan ulema sınıfıydı. Pehlevi Hanedanlığı döneminde feodal düzenin artık çağ dışı kaldığı, ilerlemenin ve uygarlığın yolunun toprak reformu ve sanayileşmeden geçtiği düşünülüyordu. Özellikle Muhammed Şah Dönemi'nde ekonomide batılılaşma hareketleri en üst noktasına ulaşmış ve “Ak Devrim” olarak bilinen bir dizi reformla tarımda modernleşme ve sanayileşme hareketleri hız kazanmıştır. Devlet ekonomik gücünün çoğunu sanayileşme için harcamışsa da yüzyıllardır İran toplumunun geleneğine sirayet etmiş feodal düzenin bu denli hızlı değişmesi mümkün olmamış, tam aksine kimi sosyal patlamalara sebep olmuş, hatta İslam Devrimi'nin alt yapısını hazırlayan en başat etkenlerden biri haline gelmiştir.⁷⁹

1.9. Ak Devrim

II. Dünya Savaşı sonrası işgal kuvvetlerinin İran'dan geri çekilmesiyle merkezi denetim tekrar sağlanmaya başlamıştır. 1951 yılında başbakanlık makamına oturan Muhammed Musaddık İran tarihinde kilit rol oynamış isimlerden birisidir. Musaddık, iktidarı elinde bulundurduğu dönemde en önemli atılımı, yıllar boyu İngiltere ve Amerika tarafından sömürülen petrol kaynaklarını millileştirme hareketiyle yapmış, İran'a dönemin parasıyla 20 milyar dolara yakın bir gelir sağlamıştır.⁸⁰

SSCB ile kurduğu yakın ilişkiler onu Sovyetlerin görmek istediği lider konumuna getirse de özellikle petrol hamlesiyle Amerika ve İngiltere'nin tepkisini çekmiştir. Rıza Muhammed Şah Pehlevi ile girdiği iktidar mücadelesi, şahın Musaddık'ı başbakanlık görevinden almak istemesiyle sonuçlanmış, ancak halk tabanından gördüğü büyük destek ayaklanmalara neden olmuş, sonunda Şah'ın kendisi ülkeden kaçmak durumunda kalmıştır.⁸¹

Bu iç kargaşa ABD destekli bir hareketle bastırılmış ve yine ABD'nin yürüttüğü “Ajax Operasyonu” ile Musaddık yakalanmış ve yönetimden

⁷⁹ Ünal Gündoğan, “Geçmişten Bugüne İran İslam Devrimi: Genel Değerlendirme”, **Orta Doğu Analizi**, Cilt:3, Sayı:29, Mayıs 2011, s.97.

⁸⁰ Hüseyin Baykara, **İran İnkılabı ve Azatlık Hareketleri**, İstanbul, Emek Basımevi, 1978, s. 204.

⁸¹ Mert Can Demir, “Musaddık Ve İran Darbesi”, **Gündem Türkiye**, 19.07.2012, (Çevrimiçi), <http://www.gundemturkiye.com/tarih/dunya-tarihi/musaddik-ve-iran-darbesi.html>, 20.05.2019.

uzaklaştırılmıştır.⁸² Operasyonun ardından ülkesine geri dönen Şah, benzer olayların yaşanmaması adına iktidarını güçlendirici bir dizi önlemlerle ikinci dönemine başlamıştır. 1961 yılında meclisi de dağıtarak tüm yetkiyi kendi elinde toplamış ve batılılaşma hareketlerine hız vermiştir. 1963 yılında işleyişe koyduğu “Ak Devrim” projesiyle, toprak sahiplerine, arazilerinin devletleştirilmesi karşılığında sanayi kuruluşlarında ortaklık verilmiş ve devletleştirilen tarım arazileri köylülere dağıtılmıştır. Şah, Ak Devrim projesiyle, İran’ın o günkü ekonomik, toplumsal ve siyasal hayatının en etkili üç sınıfını; çarşı esnafını, toprak ağalarını ve ulemayı, saf dışı bırakmayı planlamış, böylece batılılaşmanın karşısında duran en önemli etkenleri saf dışı bırakacağını düşünmüştür.

Pehlevi Dönemi’yle başlayan batılılaşma ve ulus devlet kurma projesinin ekonomik ayağı olarak tanımlayabileceğimiz Ak Devrim hareketiyle aslında İran kendine kapitalist ekonomide yer edinmeye çalışmıştır. İran Ulusal Petrol Şirketi’nin batı devletleriyle iş birliği içerisinde yürüttüğü çalışmalar, petrolden yüksek bir gelir elde edilmesini sağlamış, bu gelir geniş çaplı sanayi yatırımlarına imkan vermiştir. Ancak, 1979 Devrimi’ne yaklaşan dönemlerde, devlet artık İran ekonomisinin en büyük finans ve sanayi gücü haline gelmiş, kendisini Pazar ekonomisine yaptığı sert müdahalelerle ekonominin temelini konumlandırmıştır. Yapılan değişimler, umulmadık sosyal patlamalara neden olmuş, halk tabanında ekonomik bir iyileşme sağlanması amaçlanırken, tarımdaki başarısızlıklar, kırsaldan kent alanlarına göçler ve işsizlikle sonuçlanmıştır. Üst gelir grubu daha da zenginleşirken, halk git gide daha fakirleşmiş, toplumsal kutuplaşma had safhaya ulaşmıştır.⁸³

Pehlevi rejiminin, dinsel öğeleri devlet kurumlarından uzaklaştırma ve laiklik amaçları ile sosyal hayatta kadınlara tanınan haklar, dönemin başından beri mollaların ve dindar kesimin tepkisini çekmekteydi. Dönemde batılılaşma amaçlı tüm politikaların uygulanmasında izlenen baskıcı tutum ve muhalif hareketlere ve seslere yönelik sert müdahaleler, Ak Devrim sonrası halkın ekonomik anlamda zora düşmesiyle de birleşince bir toplumsal patlama kaçınılmaz hale gelmiştir.⁸⁴

⁸² İsmail Kayabalı ve Cemender Arslanoğlu, **İran’ın Anadolu’ya Uzanan Gölgesi**, Ankara, Set Ofset, 1990, s. 299.

⁸³ Abrahamian, **a.g.e.**, s.183-184.

⁸⁴ Abrahamian, **a.g.e.**, s.178.

İKİNCİ BÖLÜM

TARİHTE İRAN COĞRAFYASINDA AZERBAYCAN TÜRKLERİNİN MUHALİF GİRİŞİMLERİ VE İRAN İSLAM DEVİRİMİNDEN GÜNÜMÜZE ETKİLERİ

2.1. Azadistan Devleti ve Muhammed Hıyabani

Bir etnik kimliğin bağımsızlık mücadelesinin ardında genellikle bazı şartların oluşmasını sağlayacak tarihsel bir süreç bulunmaktadır. Azadistan Devleti ve Muhammed Hıyabani'den bahsedilmeden önce Azerbaycanlıların içinde bulunduğu bölgede ayrılık hareketlerinin alevlenmesine yol açan 20. Yüzyılın başındaki siyasi gelişmelerden bahsedilmesi yerinde olacaktır.

1905-1920 arasında bölgede üç önemli siyasi devrim meydana gelmiştir. Bunlardan birincisi 1905'te Rusya'da, ikincisi 1906'da İran'da meydana gelen Meşrutiyet Devrimi, üçüncüsü ise Türkiye tarihindeki önemli dönüm noktalarından olan Jön Türk Devrimi'dir. Bu devrimleri, I. Dünya savaşı takip etmiş ve Azerbaycan içinde bulunan değişik bölgelerin İngilizler ve Osmanlılar tarafından işgal edilmesine yol açmıştır.⁸⁵

Azerbaycan Türklerinin bölgedeki bu üç önemli tarihsel sürecin arasında aktif olarak katkısının bulunduğu olay İran Meşrutiyet Devrimi'dir. 19. Asrın sonlarında Osmanlı da buna dâhil olmak üzere Asya'daki devletlerin neredeyse tamamı sömürgeci devletlerin etkisinde veya saltanatla yönetilmekteydi. Osmanlı'daki kıpırdanma batıda eğitim alan veya batı ile temaslarda bulunmuş aydınların gayretiyle olmaktadır İran'da ulema ön saflardaydı. Kaçar Hanedanlığı döneminde ülkedeki Rusya ve İngiltere etkisinden dolayı milli bilinç artmış, ulemanın ve yazarların istibdat rejimine yoğun bir direnç göstermesine sebep olmuştu.⁸⁶

⁸⁵ Brenda Shaffer, **Sınırlar ve Kardeşler İran Azerbaycan Kimliği**, Çev, Ali Gara-Vüsal Kerimov, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2008 s. 37.

⁸⁶ Yılmaz Karadeniz, **İran'da Sömürgecilik Mücadelesi ve Kaçar Hanedanı (1725-1925)**, İstanbul, Bakış Yayınları, 2006 s. 259-260.

Bağımsızlık isteğinin arkasında yatan sebeplere bakıldığında Nasırüddin Şah'ın 1857'deki Paris Antlaşması'nın ardından İngilizlere vermeye başladığı imtiyazları dönüm noktası olarak kabul edebilir. Şahın Ruslar ve İngilizler arasında dengeyi bulmak adına iki devlete de verdiği imtiyazlar 1870 yılını takip eden 30 sene boyunca şehir esnafına yönelik uygulanan vergiler de 32 kez artış olmasına sebep olmuştur.⁸⁷

Şahın birbiri ardına verdiği kararlar ülke ekonomisine tehlikeye sokmuş, 1891 yılında tütün ticareti kontrolünü de İngiliz şirkete vermesiyle, Tebriz'de alevlenen halk ayaklanmasını ulemanın da sahiplenmesiyle şahı geri adım attırarak kadar büyümesine sebep olmuştur. Şahın geri atması 1896'da katledilmesine engel olamamıştır.⁸⁸

Nasırüddin'in yerine geçen Müzaferiddün şah Rusya ve İngiltere'nin sömürüsüne engel olamamış hatta kendi masrafları için İngiltere'den para almış, 20. Yüzyılın başında da Tahran'da Rus Bankası kurulmuştu.⁸⁹

Kaçarlar'ın İngiltere, Rusya ve diğer Avrupa devletleriyle ilişkileri, Fransız ihtilaliyle tanışmasına yol açmış, sınır komşusu Türkiye'deki benzer durumdan da etkilenecek bir modernleşme sürecine girilmeye başlanmıştı. Azerbaycan valisi olarak görev yapan veliaht şehzade Abbas Mirza, Rusya ile mücadeleden kaynaklanan yıpranmaya direnç gösterme amacıyla Kaçarlar'da ilk modernleşme adımlarını atan yönetici olmuştur. Devamında Türkiye'de olduğu gibi batıdaki gelişmişlikten faydalanabilmek adına gruplar halinde batıya talebeler gönderilmiştir.⁹⁰ Osmanlı'daki durumun aksine Kaçarlar'da şahın konumunun din adamlarının üzerinde olması da meşrutiyet ilanı için önemli sayılabilecek etkenler arasındadır.

Mirza Mehdi Ahter ve çevresindekiler tarafından Farsça basılan, başta İran olmak üzere Ortadoğu'ya İstanbul'dan gönderilen Ahter mecmuası hem Mirza Mehdi Ahter'in Azerbaycan Türkü olması açısından hem de meşrutiyet fikriyle üretilen yazılı basın içerisinde en önemlilerinden biri olması açısından çalışmamız

⁸⁷ Hüseyin Baykara, **İran İnkılâbı ve Azatlık Hareketleri**, İstanbul, 1978, s. 59.

⁸⁸ Carl Brockelman, **İslam Ulusları ve Devletleri Tarihi**, (çev, Neşet Çağatay), 2.b, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2002, s. 358.

⁸⁹ Brockelman, **a.g.e**, s. 359.

⁹⁰ Emre Bayır, "Fars Milliyetçiliğinin Gelişimi ve Güney Azerbaycan Milli Direniş Hareketi", **Avrasya Dosyası**, cilt:5, sayı:3, Ankara, 1999, s.98.

için kayda değer nitelik taşımaktadır. Gazetede Tanzimat Fermanı da yayınlanmış, Azerbaycan ve İran halkı için bilinçlendirici olması amaçlanmıştır.⁹¹

1905'te Rusya Devrimi'nin İran ticaretine olumsuz etkilerinin ekonomik krize yol açması aydınların ve ulemanın halkta yarattığı bilincin sokaklara taşmasına sebep olmuş ve 1906 yılında aslında sebepleri arasında önemli yer tutan İngiltere'nin, tehlikeyi iyi okuması ve desteğiyle Meşrutiyet Devrimi gerçekleşmiştir.⁹²

İlk anayasa metninin onayından kısa bir süre sonra Müzaferiddün şah'ın ölümüyle yerine eski Azerbaycan Valisi Muhammed Ali Kaçar geçti. Muhammed Ali Şah Kaçar, Tebriz'de başlattığı modernleşme sürecine rağmen meşrutiyete çok sıcak bakmıyordu. Azerbaycan Türklerinin Şah'a yeni anayasayı onaylama konusunda baskısı, hatta Azerbaycan'ın güneyi Kaçarlar'dan koparma tehditleri, Türklerin Kaçarlar'ın siyasi hayatındaki etkileri açısından bir kez daha ön planda oldukları göstermektedir.

Azerbaycan Türkleri Muhammed Ali Şah Kaçar henüz valiyken “Encümen-e Milli Tebriz” encümenini hayata geçirmişlerdir. Daha sonra bu Encümen Meşrutiyetin ilanından sonra değişmeye başlayan Kaçarlar'da önemli bir rol oynamaya başladı. Hatta silahlı bir grup kurulmuş, encümenin etkisi sayesinde Türkçe öğrenim görülen okullar açılmıştı. Encümen-e Tebriz, özellikle Azerbaycan Türklerinin toplumsal hayatında artan etkinliğinden de faydalanarak Şah'ın anayasayı önemsemeyişine tepki göstermek amacıyla bir telgraf çekmiştir. Şah'ın Anayasa'ya karşı tavrını dile getiren bildirgesiyle Tebriz, Tahran arasında bir güç mücadelesi aleni hale gelmiştir. 1908 yılında Şah ve Meclis arasındaki gerginliğin geldiği noktada şaha suikast düzenlenmiş, şahın verdiği reaksiyonla meclis bombalanmış, Tebriz'de daha önce kurulan silahlı birliklerin yardımıyla meşrutiyetin yeniden kazanımı için silahlı mücadele başlamıştır.⁹³

Settar Han ve Bağır Han liderliğinde silahlı direnişin başladığı Tebriz 1909 yılı başlarında Şah'ın emri üzerine ablukaya alınmış, Ruslar kendi idarelerinde ki

⁹¹ Yavuz Akpınar, “Azeri Türklerinin Ortadoğu'nun Siyasi Ve Kültürel Hayatındaki Rolü”, **21. Yüzyılda Türk Dünyası Jeopolitiği, Muzaffer ÖZDAĞ'a Armağan**, Cilt IV, Ankara, 2003, s 87.

⁹² Yılmaz Karadeniz, “1907'deki İngiliz Rus Antlaşmasının İran Siyasetine Etkisi” **Route Educational and Social Science Journal**, Sayı.4, Mart 2017, s. 233-234.

⁹³ Shaffer, **a.g.e**, s, 37-40.

Kuzey Azerbaycan'a sıçramasından korktukları bu direnişe karşı birliklerini şehre göndermiştir.⁹⁴ Rusların şehre girişiyle bastırılan direniş 10 ay sürmüş ve silahlı mücadele başta İsfahan olmak üzere diğer şehirlere yayılmıştır. Gilan ve İsfahan'da tekrar büyüyen direnişin sonucunda Şah tahttan indirildi ve yerine çıkarılan Ahmet Şah ile birlikte ikinci meşrutiyet kazanılmış oldu. Fakat Azerbaycan'ın güneyindeki Rus varlığı kısa süre sonra ikinci meclis için bir tehdit oluşturacak ve bu durum Rusya'nın etkisiyle ikinci meclisin tekrar kapatılmasına neden olacaktı.

Olay örgüleri açısından bakıldığında Osmanlı'nın durumuna benzer bir durumun Kaçarlar'da yaşanmakta olduğu açıktır. İttihat ve Terakki de Kaçarlar'daki siyasi olayları yakından takip etmektedir ve Osmanlı aydınlarında artan milli şuurun da etkisiyle Azerbaycan Türklerine destek gönderilmiş, büyükelçilikler vasıtasıyla yardımcı olunmaya çalışılmıştır.⁹⁵

Bahsedildiği gibi Kaçarlar'da yaşanan politik karmaşada Azerbaycan Türkleri aktif rol almıştır. Muhammed Hıyabani'nin sahneye çıkışı ise ikinci meclisin kapatılmasından önce Rus ve İngiliz müdahalesine karşı meclisteki direnişi ile olmuştur denilebilir. Hıyabani meclisin kapatılmasının ardından Sebze Meydanı'nda halka hitap etmiş, Rusya ve İngiltere'nin İran halkı aleyhine tavırlarını dile getirerek ilgi toplamıştır. Rus ve İngilizlerin baskısıyla Rusya'ya giden Hıyabani bir süre siyasi faaliyetlerini gizli tutmuştur. Mirza Abdulrahim Talibov ile olan yakınlığı ve Rusya Sosyal Demokrat Partisi ile olan bağlantılarıyla taktik ve ideolojik anlamında politika geliştirmeye devam etmiştir.⁹⁶

Muhammed Hıyabani Tebriz'e döndüğünde Azerbaycan Türkleri, Tahran yönetiminin politikaları yüzünden temel gereksinimlerini zor elde edebildikleri bir yoksulluk içerisindeydiler. Böyle bir ortamda, Hıyabani'nin ilk işi Demokratik Parti'yi tekrar hayata geçirip yeni bir gazete yayınlamaya başlamak, bu sayede bağımsızlık ve devrim savunucularını bir araya getirmeye çalışmak olmuştur. Hıyabani ile iş birliğine giren İran içindeki etkili direnişçilerden oluşan bu grup Demokratik Parti'yi tekrar Hıyabani önderliğinde bir araya getirme kararı aldılar. Ağustos 1917'de Tebriz'de 480 delegenin katılımıyla toplanan kongrede Azerbaycan Demokrat

⁹⁴ Enver Aras, "Güney ve Kuzey Azerbaycan' da Anlatılan Settar Han Hikayesinin Tarihle Münasebeti", **Türk Yurdu**, Sayı 152, Ankara, 2000, s. 50.

⁹⁵ Arif Keskin, "Şeyh Muhammed Hıyabani ve Azadistan Devleti", **Güney Azerbaycan Sosyal, Kültürel ve Siyasal Araştırmaları Dosyası**, Sayı:4, Ankara, İlkbahar 2005, S. 5.

⁹⁶ Abbas Karaağaçlı, "The State of Azadistan (The Sate, Established In Iran In 1920)", **Journal of World of Turks**, Cilt: 5, No: 2, 2013 s. 108.

Partisi'nin bağımsız bir parti olduğu deklare edildi. Partinin Medya organı da "Tecedüt" gazetesi idi. Gazete Azerbaycan Türklerine, baskıya karşı boyun eğmeme, yabancı işgaline ve emperyalizme karşı direnme, cesaret ve çok çalışma fikirlerini aşıyordu.⁹⁷

Azerbaycan Demokrat Partisi kısa sürede üyelerinin sayısını 5000'e yükseltmesine rağmen tamamen homojen bir gruptan oluşmuyordu fakat parti içi başat fraksion, Hiyabani önderliğinde parlamenter sistemi önemseyen teröre karşı bir duruş sergiliyordu.

Azerbaycan Demokrat Partisi'nin Tahran yönetimi ile ilgili görüşü İngilizlerle iş birliği içine girerek ülkeyi yarı koloni haline getirdikleriydi. Hiyabani, Tebriz'deki en büyük meydanlardan olan Saat Kulesi Meydanı'nda yaptığı konuşmasında Tahran yönetiminin tavrını eleştirirken kendilerini adaletli bir şekilde temsil edebilecek bir yönetim istediklerinden, mevcut yönetimin halkın inanç ve iradesine layık olmayan tavırlar içerisinde olduğundan bahsediyordu.⁹⁸

Tebriz'de Hiyabani ve partisinin etkisi gittikçe artmış, Tahran'a yapılan bağımsızlık konusundaki baskı da 1920'deki Azadistan Devleti'nin kurulmasına zemin hazırlamıştır. Tahran hükümeti ise Birinci Dünya Savaşı, Osmanlı, Rus ve İngiliz müdahalesiyle hem içten hem dıştan baskı altında bulunuyordu. Ruslar tarafından silahlandırılan Kürt ve Ermeni çeteleri, Osmanlı birliklerini Tebriz'e yaklaşmasına sebep olmuş,⁹⁹ 1915'deki Sarıkamış felaketinden sonra Osmanlı güçleri Tebriz'e gelmeyi başarmış, hatta Azerbaycan'ı birleştirme isteği İttihat ve Terakki Fırkası'nda baskın görüş haline gelmişti. Bu dönemde Tebriz'e tekrar yapılan Rus müdahalesiyle Tebriz, Ruslar ve Osmanlı arasında bir rekabete sahne olmuş fakat 1920'ye kadar ne Tahran yönetimi ne Osmanlı Rus müdahalesi Hiyabani hareketini durdurmaya muvaffak olamamıştı.¹⁰⁰ Tahran'ın Hiyabani'ye direnememesinin nedenlerinden biri de Merkezi Hükümet'in bölünüp ülkede hiçbir gücü haiz olamayışı ve kuzeydeki savaş ve güneydeki İngiliz işgali ile otoritesini sağlayamayışı olduğu açıktır. 1917 yılında Bolşevik Devriminin ardından Rusya'nın

⁹⁷ Karaağaçlı, **a.g.e**, s. 109-110.

⁹⁸ Karaağaçlı, **a.g.e**, s. 110-111.

⁹⁹ Yılmaz Güneyle, "I.Dünya Savaşı'nda Güney Azerbaycan'da Osmanlı-Rus Rekabeti", **Güney Azerbaycan Sosyal, Kültürel ve Siyasal Araştırmaları Dosyası**, Sayı:4, Ankara, İlkbahar 2005, s.25.

¹⁰⁰ Şevket, Tagiyeva, "Azadlık Fedaisi Seyh Muhammed Hiyabani", **Güney Azerbaycan Sosyal, Kültürel ve Siyasal Araştırmaları Dosyası**, Sayı: 4, İstanbul 2005, s. 39-40.

Kaçarlar üzerindeki etkisini bir süreliğine sona erdirmiştir fakat İngiltere ve Almanya için aynı şeyi söylemek mümkün değildir.

Kaçar Hanedanı sadrazamı Vüsuk-üd Devle, İngiltere ile eğitim, silah ithalatı gibi askeri konuları kapsayan bir dizi antlaşmalar yapmak istiyor, bu konu ile ilgili de meclisin bir görüş birliği içerisinde bulunmasını talep ediyordu. Hıyabani ve Azerbaycan Demokrat Partisi'nin hükümetin girişimlerini eleştiren tutumları ve meclise 6 milletvekili ile girmeyi başarması Vüsuk El-Devle'yi rahatsız etmişti. 1919 yılında İngiltere ile söz konusu antlaşmanın imzalanması Hıyabani ve partisinin tepkilerini daha da arttırmış, muhalefet sesinin daha yüksek çıkmasına sebep olmuştur. Buna karşılık Vüskud-ül Devle'nin Azerbaycan vilayetine halk tarafından istenmeyen bir vali ve İsveçli bir emniyet amiri ataması, Azerbaycan Türklerinin huzursuzluğunun artmasına ve güvenlik problemlerine neden olmaya başlamıştır. Bölgede yaşayan Kürt nüfusun Azerbaycan Türkleri'ne karşı kışkırtılması da gerginliği tırmandırmaya başlamıştır.¹⁰¹

İran Güvenlik Güçleri'nin parti üyesi bir Azerbaycan Türkü'nü tutuklatması, gerilimi had safhaya çıkartmış, 6 Nisan 1920 tarihinde Hıyabani liderliğinde bir ayaklanma hareketi başlamıştır. Olaylardan rahatsız olan Vüsuk-üd Devle, Azerbaycan Demokrat Partisi'ni yasadışı ilan etmiş, ancak bu girişim halk ayaklanmasını bastırmada yetersiz kalmıştır. Nitekim bu ayaklanma kısa süre içerisinde bir bağımsızlık mücadelesine evrilmiş, Tebriz Bölgesi Hıyabani ve taraftarlarınca ele geçirilmiştir. Bunun sonucunda parti bu bölgeyi Azadistan adıyla bağımsız bir devlet olarak ilan etmiştir.

Azadistan Cumhuriyeti, Kaçar topraklarında bağımsızlığını kazanan ilk milli Türk devletidir. Hıyabani'nin düşünceleri modernleşme, bilimde ilerleme, her türlü cehalete karşı rasyonalizmi savunma temellidir. Hıyabani, Rusya'nın egemenliğindeki Kuzey Azerbaycan ile Güney Azerbaycan'ın birleşmesini amaç edinmiştir.¹⁰²

Bu gelişmelerin yaşandığı tarihlerde, Vüsuk üd-Devle yerine, İngilizler ile yapılacak antlaşmalara karşı olmasıyla bilinen Sadrazam Müşir üd-Devle atanmış, Hıyabani de bu durumu olumlu bir gelişme olarak adlandırmıştır. Müşir üd-

¹⁰¹ Shaffer, **a.g.e.**, s-46-50.

¹⁰² Şamil Ünsal, "Atatürk'ün Bakış Açısı Çerçevesinde Türk-İran İlişkilerinin Kısa Bir Değerlendirmesi", **Türk Dünyası Araştırmaları**, Sayı:205, Ağustos 2013, s. 4-5.

Devle'nin Azadistan bölgesine karşı daha ılımlı bir tavır takınacağı düşünölmüş, herhangi bir müdahalede bulunulmak istense de Kazak birliklerinin bu görevi yerine getirmeyeceği tahmini yürütölmüştür. Ancak bu varsayımlar tutmamış, Müşir üd-Devle Azadistan bölgesine atadığı valilere saldırı emri vermiş ve Kazak birliklerinin saldırısıyla Azadistan Devleti yıkılmıştır. Hıyabani ise 14 Eylül 1920 tarihinde evinde belirlenemeyen bir sebeple ölü bulunmuştur.¹⁰³

Hıyabani'nin kurucusu olduğu Azadistan Devleti, 6 ay gibi kısa bir süre de yıkılmasına rağmen İran'da yaşayan Türkler arasında milli şuur ve modern bir toplum yapısının oluşturması bakımından büyük önem taşımaktadır.¹⁰⁴

2.2. Pehlevi Hanedanlığı Dönemi'nde Azerbaycan Türkleri

Pehlevi Dönemi ile bir devlet politikası haline gelen Farslaşma hareketi kaçınılmaz olarak diğer etnik kökenlere baskı ve asimilasyon süreçlerini beraberinde getirmiştir. Rıza Şah, 1920 yılında Hıyabani önderliğinde kurulma girişiminde bulunan Azadistan Devleti sonrası Azerbaycan Türklerini ulusalcı politikalarına aykırı görmekte, ekonomik ve kültürel baskılarla yıldırmaya ve Fars kimliği içerisinde eritmeye çalışmaktaydı.

Pehlevi Hanedanlığı'nın bu amaçla en büyük girişimi o döneme kadar ülkenin dört büyük eyaletinden biri olan Azerbaycan'ı ikiye bölmek olmuştur; merkezi Tebriz olan Doğu Azerbaycan ve merkezi Rızaiye (daha önce Azerbaycan için tarihi bir öneme sahip olan Urmiye ismiyle bilinen bu şehrin adı da Rıza Şah'ın onuruna değiştirilmiştir.) olan Batı Azerbaycan. Kürdistan eyaletinin bir kısmı da Doğu Azerbaycan'a katılmış, bölgede Azerbaycan Türklerinin etnik oranı azalmıştır.

Bu dönemde Azerbaycan eyaletlerine karşı uygulanan ayrımcılık, merkez Tahran'ın gelişmesini temele koyan politikalar ve Kuzey Azerbaycan ve Rusya ile ekonomik ilişkilerin kesilmesi, Doğu Azerbaycan Eyaletinin ekonomik durumunu zora sokmuş, İran'ın merkez eyaletlerine, özellikle de Tahran'a göçe sebebiyet vermiş ve Türk nüfusun Farslılar arasında dağılmasına neden olmuştur.¹⁰⁵

¹⁰³ Keskin, a.g.m , s.5.

¹⁰⁴ Davut Turan, "Hıyabani'nin Düşüncesinde Demokrasi ve Modernleşme" **Güney Azerbaycan Sosyal Kültürel ve Siyasal Araştırmalar Dosyası**, Sayı.4, İstanbul, s. 70-72.

¹⁰⁵ Shaffer, a.g.e., s.210.

Pehlevi döneminde uygulanan ulus devlet yaklaşımına karşı Azerbaycan Türkleri arasında üç farklı görüş hakim olmuştur. İlk grup, Fars kimliğine asimile olmayı savunuyordu. Farslılaşma onlar için Fars milliyetçiliğinden ziyade, İran'ın kültürel ve tarihi mirasına sahip çıkmayı temsil ediyor, bu yolla İran'ın bütün vatandaşlarını, ekonomik ve sosyal gayelerin hayata geçirilmesinde birleştirici bir rol oynayacağı düşünülüyordu. Bu görüş 1920'lerden İkinci Dünya Savaşı sırası ve sonrasına kadar Azerbaycanlı aydınlar arasında yaygındı.

İkinci grup, İran üst kimliği içerisinde Azerbaycan etnik kimliğinin ve özerkliğinin korunmasını savunuyordu. Bu görüş de İran kimliğini etnik kimlikten ayrı tutuyor ve onu Fars kimliği ile bağdaştırmıyordu. İkinci Dünya Savaşı sırasında kurulan Azerbaycan Milli Hükümeti ağırlıklı olarak bu görüşün bir yansımasıydı.

Üçüncü grup ise, sosyalist ve komünist ideolojilerin desteklediği sınıf kimliğini temele alıyor ve etnik gruplara karşı uygulanan ayrımcılık politikalarının son bulmasında evrensellik ilkesini savunuyordu.¹⁰⁶

2.2.1. Azerbaycan Milli Hükümeti ve Seyid Cafer Pişeveri

İkinci Dünya Savaşı sırasında İran coğrafyası, Rusya, Almanya ve Sovyetler'in işgali altındaydı. Güney Azerbaycan Bölgesi ise Sovyetlerin himayesindeydi. Sıcak denizlere inme amacı güden Sovyetler için Azerbaycan bölgesi Basra Körfezi'ne yakınlığı ile jeopolitik bir öneme sahip olmasının yanı sıra, doğal kaynakları ve stratejik önemi itibarıyla de mühim bir konumdaydı.¹⁰⁷ İran'daki diğer etnik gruplar gibi Azerbaycan Türkleri de Sovyetler için Tahran üzerinde baskıyı arttıracak bir unsur olarak görülüyordu.

1920 yılından itibaren Kuzey Azerbaycan'ı elinde bulunduran Sovyetler, Güney Azerbaycan ile birliği sağlamaları durumunda Azerbaycan'ı tek bir Sovyet birimi olarak topraklarına katabileceğini, dahası Güney Azerbaycan'ı Kuzey Azerbaycan'a dolayısıyla da Sovyetler ve komünizm fikrine yakınlaştırırsa İran'ı da ele geçirebileceğini düşünüyordu.¹⁰⁸ Aras Nehri'nin her iki tarafının da Sovyetler

¹⁰⁶ Cemil Doğan İpek, "Güney Azerbaycan Türklerinde Kimlik Sorunu", **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, Cilt:1,Sayı:12, Yaz 2012, s.272.

¹⁰⁷ Henry Kissinger, **Diplomasi**, Çev. İbrahim H. Kurt, İstanbul, Türkiye İş Bankası Yayınları, 2002, s.343.

¹⁰⁸ Ebulfez Süleymanov, "Sovyetler Döneminde Azerbaycan'da Milli Kimlik Arayışları", **Türkiye'de Eğitimlerini Sürdüren Azerbaycanlı Genç Bilim Adamları I. Sempozyumu Bildirileri (9 Ocak 2005, İstanbul)**, İstanbul, 2005, s.318-319.

himayesinde bulunması, Azerbaycan Türkleri arasında yeniden bir ilişki kurulmasını gündeme getirmiş, sınırdaki gümrük denetimi ve askeri güçlerin zayıflaması da bu durumu kolaylaştırmıştır.

Muhafif ve aktivist bir gazeteci kimliğiyle tanınan ve yönetime yönelttiği eleştirilerle bir süre tutuklu kalan Cafer Pişeveri, Rıza Şah'ın tahtını oğlu Muhammed Rıza Pehlevi'ye bıraktığı 1941 senesinde serbest kalmış ve Tebriz'e dönmüştür.¹⁰⁹ 1945 yılında, Pişeveri'nin önderliğinde, Kuzey Azerbaycan'da uzun süre bulunmuş Azerbaycanlıların kuruculuğunu üstlendiği Fırka-i Demokrat Azerbaycan hareketi resmiyete kavuşmuştur. Kurucuların çoğu Muhammed Hiyabani'nin liderliğini üstlendiği isyan hareketinde de yer almış ve bu siyasi hareketin devamlılığına vurgu yapma amaçlı fırkanın ismini aynı şekilde benimsemiştir. İlk beyannamede öne çıkan konular özellikle okullarda yerel dillerini kullanma hakkı ve eyalet meclisi talepleridir. Kuruluşundan yaklaşık bir ay sonra, Sovyet askerlerinin de desteğini alan fırka, bir halk isyanı başlatmış ve 1945 yılında Azerbaycan Milli Hükümeti'ni kurmuştur.¹¹⁰

İlk dönem parti liderleri, Azerbaycan'ın ayrı bir millet olduğunu ancak İran'dan ayrılma taleplerinin bulunmadığını belirtmişlerdir. Yerel okullarda ve kamu kuruluşlarında Azerbaycan Türkçesinin serbest bırakılması, bölgeden toplanan vergilerin yine bölgenin gelişimi için harcanması ve yerel meclislerinin kurulması başlıca üç talepleridir.

Hükümet kısa zamanda kendi silahlı yapılanmasını oluşturmuş ve Azerbaycan tarihinde önemli bir yeri olan Safevi rejiminin Türk askeri güçlerinin ismi olan Kızılbaş adını vermiştir. Kendi bağımsız yargı yapılandırmalarını ve eğitim sistemlerini oluşturmuş, resmi dili Türkçe ilan etmişlerdir. Hükümetin Tebriz'de kurduğu Azerbaycan Üniversitesi İran'ın ilk eyalet üniversitesi olup, Azerbaycan Türkçesi ve edebiyatıyla ilgili dersler verilmesi açısından önemlidir. Yine bu dönemde Tebriz'de Türkçe yayın yapan bir radyo kanalı açılmıştır. 1946 yılı Eylül ayında, hükümet için yeni bir bayrak yapılmış ve İran milli marşı hükümsüz kılınmıştır.¹¹¹

¹⁰⁹ Vukar Ahmet, "S.Cafer Pişeveri ve Azerbaycan Demokrat Partisi", **Tanıtım**, Çev. Behreng Güneşli, Sayı:1, Aralık 2004, s. 83-87.

¹¹⁰ Shaffer, **a.g.e.**, s.63-64.

¹¹¹ Shaffer, **a.g.e.**, s.60-66.

Pişeveri başlarda İran'dan ayrılma taleplerinin olmadığını dile getirse de, Hiyabani gibi o da, taleplerinin karşılanmaması durumunda bağımsız bir devlet kuracağı tehdidinde bulunmuştur. Yerli halktan politikalarıyla ilgili destek olsa da, özellikle ticaretle uğraşan ve merkezdeki şehirlerle iş bağlantıları bulunan Azerbaycan Türkleri ayrılık tehdidi karşısında endişelenmeye başlamıştır.

1946 yılının ortasında eyalet ekonomisi, merkezi ekonomiden soyutlandığı için işlerinin kötüye gitmesiyle hükümetin yerel desteği de etkisini kaybetmeye başlamıştır. Sovyet güçlerinin Kuzey İran'dan çekilmesiyle, İran ordusunun saldırısı sonucu Azerbaycan Milli Hükümeti, Aralık 1946'da yıkılmıştır. Yerel hükümetin, eğitimde anadilin devamlılığı, bölgeden elde edilen vergi gelirlerinin bölge için harcanması, gümrük gelirlerinin bir kısmının Azerbaycan Üniversitesi'ne ayrılması gibi teslim olma şartlarına rağmen, İran hükümeti bu şartları yerine getirmemekle kalmamış, baskısını daha da arttırmış, binlerce Azerbaycan Türkü idam edilmiş ve Pişeveri'nin de dâhil olduğu birçok Azeri de ülkeyi terk etmek durumunda bırakılmıştır.¹¹²

Yalnızca 6-7 ay varlığını koruyabilen Azerbaycan Milli Hükümeti'nin hem Rusya'nın hem de İran'ın rolü ile yıkılmasının ardından Azerbaycan halkı manevi ve iradi anlamda büyük darbe almıştır. Buna rağmen Azadistan Devleti'nin ardından ikinci bir girişim olarak, Azerbaycan halkının milli bilincinin oluşmasında büyük katkısı olmuştur.¹¹³

Sovyet desteği, savunma ve fırsatlar bağlamında dönemin Azerbaycan hareketinde önemli bir yere sahip olsa da, hareketi yerel bağlarından ve taleplerinden kopuk bir dış oyun olarak okumak yanlış olacaktır. Azerbaycan'ın özerklik mücadelesi yerel halk tabanında desteğini bulmuş, İran merkezi yönetiminin asimilasyon politikalarına karşı başta dillerine ve kültürlerine sahip çıkma arzusuyla ilerlemiş ve taleplerini İran üst kimliği çerçevesinde oluşturmuştur.

2.3. İslam Devrimi Yolunda Öncü Azerbaycan Türkleri

1979 Devrimi, her ne kadar günümüzde "İslam Devrimi" olarak anılsa da, kitlesel patlamayı yaratan toplumsal nedenleri sadece dini olmayıp, Pehlevi

¹¹² Shaffer, **a.g.e.**, s.66-67.

¹¹³ Aygün Attar, "İran Türkleri", **Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi**, Cilt:2, Sayı:1, Elazığ, 2004, s.56.

yönetiminin baskıcı asimilasyon politikalarına ve ülkeyi soktuğu ekonomik darboğaza muhalefet eden farklı azınlık grupların ve ideolojik yönelimlerin ortaklaşa hareketiyle gerçekleştirilmiştir. İran coğrafyasında en yüksek nüfusa sahip azınlıklardan biri olan Azerbaycanlılar, devrimin gerçekleştirilmesinde önemli rol oynamışlardır.

1946 yılında eyalet hükümeti döneminin sona erdirilmesi sürecinde bölgeden çok sayıda Azerbaycanlı tasfiye edilmiş; yaklaşık üç binden fazla insan öldürülmüş, on bir binden fazlası tutuklanmış, 5784 kişi Sovyet Azerbaycanı'na sığınmıştır. Bu olaylar çoğu Azerbaycanlılarda Pehlevi rejimine karşı büyük bir nefret doğurmuş, bu durum da İslam Devrimi'nin desteklenmesinin ilk tohumlarını atmıştır.¹¹⁴

Pehlevi Dönemi'nde muhalefetin başını çeken Azerbaycanlı liderlerin arasında; bugün de hala İran İslam Cumhuriyeti'nin dini lideri olan Ayetullah Ali Hameney, 1979 Devrimi'nden sonra İran'ın ilk başbakanı olan Mehdi Bazargan, yine devrim sonrası İran'da İslami Devrim Mahkemesi Başkanı seçilen Sadık Halhali, Ayetullah El-Uzma Muhammed Kazim Şeriatmedari ve Ayetullah El-Uzma Musavi Erdebili sayılabilir. Devrim sürecinde önemli rol oynayan bu isimlerden, hareketin İslami rejime evrilmesine katkıda bulunup, akabinde rejimin içinde aktif rol alanlar olduğu gibi, bu değişime tepki verenler de olmuştur. Ancak onları destekleyen Azerbaycan halkı için devrim süreci, kendi etnik kimliklerine sahip çıkmayı ve Pehlevi rejiminin baskı ortamından kurtulmayı işaret etmekteydi.¹¹⁵

II. Dünya Savaşı sonrasında, Azerbaycan eyaletinin daha önce valiliğini yapmış, Azerbaycanca konuşabilen, Kaçar kökenli Muhammed Musaddık'ın başbakanlığı döneminde, Azerbaycan'a, kültür dernekleri çerçevesinde edebi faaliyetlere imkan sağlayan çeşitli imtiyazlar tanınmıştır. Kurulan Azerbaycan Dostları Cemiyeti ve Azerbaycan Yazıcılar Heyeti ile 1951'de yayınlanmaya başlayan Edebi Eserler Dergisi ve dönemin Azerbaycanca yazılmış en önemli eseri sayılan, Muhammed Hüseyin Şehriyar'ın kaleme aldığı "Haydar Babaya Selam" adlı şiiri bu ayrıcalıkların en başlıca örneklerinden sayılabilir. Ancak Musaddık'ın başbakanlıktan uzaklaştırılmasını izleyen dönemde, Azerbaycan dilinde yayınlanan diğer gazeteler tekrar faaliyetlerini durdurmaya zorlanmıştır. 1960-1970'li yıllar

¹¹⁴ Cemil Hasanlı, "Güney Azerbaycan Milli Harekâtı", **Türkler**, Cilt:20, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s.650.

¹¹⁵ Brenda Shaffer, "The Formation Of Azerbaijani Identity in Iran", **Nationalities Papers**, vol.28, no.3, 2000, pp.449-478.

süresince Muhammed Rıza Pehlevi'nin sürdürdüğü baskıcı ve kısıtlayıcı politikalara rağmen Azerbaycan Türkleri özellikle edebiyat ve folklor aracılığıyla etnik kimliklerini pekiştirmeye devam etmişlerdir. Genellikle gayri resmi yollarla dağıtılan ve sansürle karşılaşan eserler, Azerbaycan toplumunun sosyal, kültürel ve toplumsal sorunlarını yansıtır ve ideolojik farklılıklara rağmen Azerileri bir arada tutma açısından önemlidir. Örneğin Samed Behrengi, eserlerinde İran'daki gelir adaletsizliğine, yoksul insanların güncel durumuna, dil problemlerine eğilmiş, Farslılaşma akımını sertçe eleştirmiş ve Pehlevi rejimine karşı tutumunu ve rejimin yıkılması gerekliliğini işlemiştir. Eserlerinin çoğuna Azebaycanca yayın yasağı getirilmiş ve kitapları Farsça tercümeleriyle basılmak durumunda kalmıştır. Ali Tebrizli ve Ali Rıza Nabdil gibi kimi düşünürler ise yazılarını resmi olmayan yayınlar aracılığıyla muhalif gruplar arasında yaymayı tercih etmişlerdir.¹¹⁶

Güney Azerbaycan halkının rejim değişikliği talebinin en başat nedenlerinden biri dilleri temele alınarak uğradıkları kültürel ve sosyal asimilasyon politikalarıdır. Özellikle Rıza Şah dönemi ile başlayan ve Muhammed Rıza Pehlevi döneminde devam eden katı ve baskıcı uygulamalar, Azerbaycan topluluğunda dirençle karşılaşmıştır. 1960'larda Tahran yönetiminin başlattığı okuma yazma kampanyası çok sayıda Azerbaycanlının rejimin değiştiği 1925 yılından bu yana hala Farsça bilmediğini ortaya koymuştur.

Pehlevi Handenaliği'nin başında ülke genelinde en büyük 2. Ekonomi konumunda bulunan Güney Azerbaycan eyaletinin ikiye bölünmesiyle, bölgenin ekonomik durumu gitgide gerilemiş, 1979 sonrası 14.'lüğe kadar düşmüştür.¹¹⁷

Ekonomik zorluklarla mücadele etmeye başlayan çoğu Azerbaycanlının merkez Tahran'a göç etmesi ve büyük kısmının burada hem Farslı nüfus içerisinde dezavantajlı konuma düşmesi, hem de işsizlikle mücadele etmek durumunda kalması da, İran halkının geri kalanı gibi, 1979 Devrimi'ne destek vermelerini sağlayan en önemli sebeplerden biri olmuştur.

1970'li yıllarda uluslararası petrol fiyatlarının artmasıyla Tahran'da ortaya çıkan yüksek sayıda iş olanakları başkenti ekonomik bir cazibe merkezi haline getirmiş ve Pehlevi Dönemi'ndeki en yüksek göç düzeyi Doğu ve Batı

¹¹⁶ Brenda Shaffer, **a.g.e.**, s.68.

¹¹⁷ Dinç Artum, "Temel Sosyal-Kültürel Kurumsal Yapı ve Süreçler Bağlamında Güney Azerbaycan.", (Çevrimiçi), www.azadtribun.net/x18111.doc, 13.12.2018.

Azerbaycan'dan merkeze yaşanan göç zamanı gözlenmiştir. Merkezle kırsal arasındaki adaletsizliği ve yönetimin taraflılığını gören Azerbaycanlıların çoğu gecekondu mahallelerinde gettolaşmış, kendi öz benliklerine daha çok sarılmışlardır.¹¹⁸ Sosyal hayatta Azerbaycan kimliğine yüklenen anlam onları soyutlanmaya daha çok itmiştir. Nitekim İran'da Türklerin alay konusu edilmesi ve fıkralaştırılması günlük hayatın bir parçası haline almıştır.¹¹⁹ Ancak bu dönemde önemli sayıda Azerbaycanlının da Fars kültürüne asimile olup, İran seçkinleri arasına katıldığı görülmüştür.¹²⁰

İslam Devrimi, İran halkının geneli için, Pehlevi Rejiminin milliyetçi politikalarını uygulamada kullandığı baskıcı, şiddete varan tutumunu bertaraf etme, geleneklerine, dinlerine, yaşam şekillerine sahip çıkma, emperyal devletleri iç işlerinden uzaklaştırma, var olan ekonomik sıkıntılardan kurtulma gibi anlamlara gelmiştir.¹²¹ Pehlevi rejiminin petrolden elde ettiği geliri, keyfi nedenler ve Şah'ın rızasıyla dağıttığı Farslı azınlık, üretmeyen, tamamen aşırı tüketime yoğunlaşmış, gelirini ve statüsünü elde etmede sosyal veya ekonomik herhangi bir çatışma veya rekabet içine girmeyen, yalnızca Şah'ın lütfu ve bağışına kalmış bir Petro-Burjuvazi sınıfı oluşturmuştur.¹²² Halktan tamamen kopuk ve onu sürekli küçümser durumdaki bu zümre, batılılaşmanın gönülleri unsurları haline gelmiş, halk nezdinde, temsil ettikleri sosyal ve ekonomik her türlü görüntüye nefret katlanarak artmıştır. Sürekli şiddet ve zulme maruz kalan halk ile ayrıcalıkları elinde bulunduran kitle arasında sınıfsal farklılık ve çatışma gün geçtikçe daha da tırmanmıştır.¹²³

Azerbaycan ve diğer etnik toplulukların devrime özellikle destek veren öncü kuvvetler olmalarının altında yatan itici güçler de merkezi yönetimin Farslılara tanıdığı ekonomik ayrıcalıklar karşısında onların güçten düşmesi, çok sayıda soydaşlarının da yerel hükümet tarafından ya öldürülmesi ya da sürgün edilmesidir. İran'ın her bölgesinde kendi aralarında kurdukları ilişki ağları, onların kolayca harekete geçebilmesinde etkili olmuştur.

¹¹⁸ Farhad Kazemi, **Poverty and Revolution in Iran: The Migrant Poor, Urban Marginality and Politics**, New York, New York University Press, 1980, s.30.

¹¹⁹ Nesibli, Nesib, "Azerbaycan'da Milli Kimlik Sorunu", **Avrasya Dosyası**, 7(1), 2001, s.s. 132-161.

¹²⁰ Shaffer, **a.g.e.**, s.74-75.

¹²¹ Ünal Gündoğan, "Geçmişten Bugüne İran İslam Devrimi: Genel Değerlendirme", **Orta Doğu Analizi**, Cilt:3, Sayı:29, Mayıs 2011, s.95.

¹²² Ryszard Kapuscinski, **Şahların Şahı**, Çev: Oktay Döşemeci, İstanbul, Metis Yayınları, 1989, s.56.

¹²³ Nevruz Ali Rıdvani, **Umut Tacirleri**, Çev: Kadri Çelik, İstanbul, Evrensel Yayıncılık, 1995, s.84.

Şah'ın ülkeyi terk etmesine ve İslam Devrimi'ne ön ayak olan halk ayaklanmalarının merkezi Tebriz olmuştur. 1977 yılının sonlarında Tebriz ve Tebriz Üniversitesi muhalefetin ana merkezi haline gelmişti. Protesto gösterilerinde sloganların ve pankartların Azerbaycanca olması topluluğun temel talebine işaret etmekteydi. İlk eylemlerin en önemlisi, Azerbaycan Milli Hükümeti'nin kuruluş ve yıkılış günü olan 12 Aralık tarihinde gerçekleştirilmiş, sloganların çoğu İran halkının ortak hedeflerini içermiştir. Gösteriler Tebriz'le sınırlı kalmamış, Şubat 1978'de Urmiye'de Rızaiye Üniversitesi'ne de sıçramıştır. Kum'daki eylemlerde 9 Ocak tarihinde öldürülen 162 göstericiden sonra, Ayetullah Şeriatmedari, İran halkını greve çağırmış, en şiddetlisi yine Tebriz'de olmak üzere ülke genelinde geniş çaplı ayaklanmalar boy göstermiştir.¹²⁴ Bu gösteriler sırasında yerel polis, göstericilere müdahale etmeyi reddetmiş, büyüyen halk ayaklanması sonucunda fabrika, çarşı ve okullarda grevler gerçekleştirilmiştir. Özellikle iktisadi olarak devleti zor durumda bırakan grevler arasında; Hava Yolları Kulübü, Şahpur Limanı Gemicilik ve Liman Dairesi, Tebriz Traktör Fabrikası, Rızaiye Radyo Televizyonu, 40.000 işçisiyle İsfahan Demir Çelik Kompleksi, önde gelen gazeteler ve adliyeler grev yerleri sayılabilir.¹²⁵

İran'da devrimci dalga, sınıflar üstü bir boyut kazanmış, üniversite öğrencileri, akademisyenler, esnaf grupları, bürokratlar, işverenler, işçiler; top yekün İslamcı siyasal hareketin içerisinde yer almışlardır. Farklı toplumsal kesimlerden, meslek ve gelir gruplarından bu kadar çeşitli bir topluluğun taleplerine cevap veriyor olması, hareketi daha da güçlü kılmıştır. Devrim sürecinde ulema sınıfı, kitleleri harekete geçirmede en etkili gruptur. Dini örgütlenme halkı bir arada tutan bir tutkal görevini görmüştür. Milliyetçi laik kesimden, Tudeh mensubu Marksist kişilere kadar, Şah'a karşı bütün muhalif kesimi bir araya getiren İslami temelli ulema örgütlenmesidir.¹²⁶

“Şaha ölüm” sloganının ilk defa duyulmaya başlandığı Tebriz olaylarında, dini otoritelerin ayaklanma çağrısına uyan ve İslam lehine sloganlar atan kesim ile solcu örgütler birlikte hareket etmişlerdir. Merkezi yönetimin sert bir tutumla bastırma yoluna gittiği olaylar, yüzlerce ölü ve yaralıyla sonuçlanmıştır. “Tebriz

¹²⁴ Shaffer, **a.g.e.**, s. 94-96.

¹²⁵ Yurdanur Aksoylar Çetirge, **Namludaki Karanfilden Şeriata İran**, Ankara, Bilgi Yayınevi, 1997, s.42-45.

¹²⁶ İhsan D. Dağı, **Ortadoğu'da İslam ve Siyaset**, İstanbul, Boyut Yayıncılık, 2002, s:39, 54-55.

Katliamı” olarak anılan olaylar, ülkenin çoğu yerinde anma eylemleri düzenlenmesine yol açmıştır. Pehlevi rejiminin hâkimiyetine darbe vuran en önemli olaylardan biri olarak adlandırılabilir. Tahran’ın en yüksek rütbeli dini lideri Ayetullah Honsari’nin çağrısına karşı gelerek protesto çağrısında bulunan Ayetullah Şeriatmedari’nin evinde de iki ilahiyat öğrencisi öldürülmüş, halk ayaklanmaları ve gösteriler geniş çapta kitlelere yayılmıştır. 22 Mayıs’ta Urmiye’de, 24 Ağustos’ta Tahran ve Reşt’te, 1 Ekim’de Urmiye, Zencan ve Hemedan’da, 21 Ekim’de Tebriz ve Erdebil’de, 10 Aralık’ta 700.000 kişinin katılımıyla devrimin en büyük gösterisinin gerçekleştirildiği Tebriz’de, aynı tarihte Erdebil ve Zencan’da, 18 Aralık’ta gösteriyi bastırmakla görevli askeri birliklerin de katılımıyla yine Tebriz’de gösteriler yapılmıştır. 8 Ocak 1979’da Tebriz’deki şiddetli olaylarda göstericiler kamu binalarını ateşe vermişler ve 16 Ocak 1979 günü Şah ülkeyi terk etmiştir.¹²⁷

2.4. İslam Devriminin Ardından Çatışan Merkezi Yönetim ve Azerbaycan Türkleri

19 Ocak 1979 tarihinde iki milyon kişinin katılımıyla düzenlenen Tahran’daki yürüyüşte, “Şah’a ölüm”, “İslam cumhuriyeti kurulana kadar mücadelemiz devam edecektir” şeklinde atılan sloganlar, Şah ve babası Rıza Şah’ın tahrip edilen heykelleri, Humeyni’ye sunulan sevgi gösterileri, ihtilalin ve kurulmak istenen İslam Devleti’nin habercisidir. Mevcut parlamento meşruluğunu yitirmiş ve geçici hükümetin kurulması gerekliliğini ortaya çıkarmıştır.

Geçici hükümetin kuruculuğunu ve başbakanlığını ise, hem devrim sürecinde, hem de Azerbaycan toplumunun milli hareketinde önemli bir yeri olan, Hürriyet Hareket Partisi Başkanı Mehdi Bazargan üstlenecektir. 20 Ocak günü gazetelere verdiği demeçte, birkaç hafta içerisinde adımların atılacağını, mevcut hükümetin ise istifa etmesi hususunda anlaşıldığını belirtmiştir.¹²⁸

Mehdi Bazargan, Azerbaycan topluluğu özelinde, halkın farklı ideoloji ve etnik kökenli kesimlerinin devrimden beklentilerini ve yeni kurulan devlet yapılanmasının yarattığı hayal kırıklığının anlaşılmasında önemli isimlerden birisidir. 1 Eylül 1907’de Tahran’da Azeri bir ailenin mensubu olarak dünyaya gelen Bazargan, üniversite eğitimini, Rıza Şah bursuyla gittiği Fransa’da Ecole Centrale

¹²⁷ Shaffer, a.g.e., s.96-99.

¹²⁸ Turgut Tülümen, **İran Devrimi Hatıraları**, İstanbul, Boğaziçi Yayınları, 1998, s.53-54.

des Arts et Manufactures'de mühendislik üzerine tamamlamıştır. Mezun olduktan sonra Fransız ordusuna katılıp, Nazi Almanya'sı ile savaştıktan sonra ülkesine dönmüş ve 1940'ların sonunda Tahran Üniversitesi'nde mühendislik bölümünün başına geçmiştir. 1950'lerde Başbakan Muhammed Musaddık döneminde bakan yardımcılığı ve Ulusal İran Petrol Şirketi'nin ilk İranlı başkanı görevlerini üstlenmiştir. 1961'de İran Kurtuluş Hareketi'ni kurmuş ve yönetime muhalif tutumuyla birkaç kere siyasi gerekçelerle hapse atılmıştır, 1978 yılında Tahran'daki evi bombalanmıştır. 4 Şubat 1979 tarihinde Humeyni tarafından başbakanlığa atanan Bazargan, dindar kişiliğine rağmen, devrimin ilerleyen dönemlerinde, radikal dinci yönetici ve partilerle girdiği çatışmalarla demokratik ve liberal akımın önemli temsilcilerinden biri haline gelmiştir. Mart 1979'da Humeyni'ye istifasını sunmuş, ancak reddedilmiş, görüşleri nedeniyle devrimci militanların tepkisini çekmiş, Nisan 1979'da kendisi ve kabine üyelerine suikast girişiminde bulunulmuştur. 4 Kasım 1979 İran rehine krizi olayından sonra kabinesiyle birlikte istifa etmiş, siyasi hayatına meclis üyesi olarak devam etmiştir. 1984 yılına kadar, kurucusu olduğu İran Özgürlük Hareketi'nin milletvekili olarak görev yapmış, 1985'te cumhurbaşkanlığı adaylığı, Muhafızlar Konseyi tarafından reddedilmiştir. Siyasi hayatı boyunca, İran'ın kültürel baskısına itirazını sürdürmüş ve sivil demokrasiyi savunmaya devam etmiştir.¹²⁹

Devrimin ilk dönemlerinde, Azerbaycan eyaletlerinde çeşitli sorunlar baş gösterdiğinde, yönetim, Azerbaycanlı liderleri oradakilere hitap etmeleri adına göndermekteydi. Bu liderlerden biri olan Bazargan, Azeri diline hakim değildir ve Farsça konuşmaktadır. Ancak İran'daki etnik azınlıklar için kültürel haklar verilmesi gerekliliğinin üstünde durmuştur. İran üst kimliğini benimsemesine ve İran'ın toprak bütünlüğünü savunmasına rağmen, eyaletlere yerel hükümet ve bazı konularda özerklik gibi hakların tanınmasını savunmuş, bu konuda İslam Cumhuriyeti'nin Pehlevi rejiminin çok ötesine gideceğine inanmıştır.¹³⁰

İslam Cumhuriyeti'nin ilk dönemlerinde etkin olan Azeri dini liderlerin çoğu, kamusal alanda ve basında Azerbaycanca kullanmaktaydı. Bu durum, Azeriler arasında dillerinin meşrulaştığı algısını yaratmıştır. Ancak, devrimle birlikte merkezde bulunan çoğu din adamı tasfiye edilmiş, bu durum da eyaletlerden gelen

¹²⁹ Ervand Abrahamian, **Modern İran Tarihi**, Çev. Dilek Şendil, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2009. s.212-215.

¹³⁰ Shaffer, **a.g.e.**, s.100-101.

ikinci derece din adamlarının önemli mevkilere yerleşmesine neden olmuştur. Yükselen Azeri din adamlarının çoğunun da Azerice konuşmasının nedeni Farsça bilmiyor oluşlarıdır. Ancak bu din adamlarının Türk nüfusa yönelik aşağılayıcı tutum ve söylemleri kınıyor oluşu olumlu bir hava estirmiştir. Ancak Bazargan gibi kimselerin aksine, bazı liderlerin etnik kimliklerinden ziyade Şii kimliğine sarıldıkları ve İslami rejimin katı ve baskıcı yönelimlerini destekledikleri görülmektedir. 24 Şubat 1979 yılında Humeyni tarafından İslami Devrim Mahkemesi Başkanı olarak atanan ve birkaç yıllık görev süresinde, aralarında diplomat, akademisyen ve siyasetçilerin de olduğu yaklaşık 2.000 kişiyi idam ettiren Sadık Halhali bu eğilimin temsilcilerindendir.

Din adamlarının kamusal alanda Türkçe konuşuyor olmasının yanı sıra, yeni anayasada devletin resmi dilinin Farsça olduğu belirtiliyor ancak basın ve kitle iletişim araçlarında yerel dillere izin veriliyor oluşu Azerbaycan halkı için de umut olmuştur. Yeni anayasada aynı zamanda okullarda yerel edebiyatın da öğretilebileceği¹³¹ ve toplumun her kesiminden insanın, renk, dil veya ırk ayrımı gözetmeksizin eşit haklardan yararlanacağına dair maddeler yer almıştır.¹³² Bu olumlu atmosfer içerisinde İran'da çok sayıda azınlık yayını ortaya çıkmış, ancak İslami yönetimin ülkede tam bir hakimiyet sağlamaya başlamasıyla beraber, çoğu yayın ülke bütünlüğüne ve İslami ilkelere tehdit içerdiği öne sürülerek kapatılmış, fazlaca gazeteci ve yazar da tutuklanmıştır.¹³³ Devrim sürecinde azınlıkların taleplerini karşılama vaadinde bulunan yönetim, anayasada istenen kimi haklara yer veriyse de, uygulamaya geçirmemiştir.¹³⁴

Yayın hayatına devrimin ilk yıllarında başlayan ve hala ayakta kalmış olan tek dergi *Varlık* dergisidir. İsmi Pehlevi rejiminin onların etnik ve kültürel varlıklarını yok edememesine karşılık kazanılan bir zaferin işareti olarak seçmişlerdir. Dergi, farklı lehçelerine rağmen Azerbaycan dilinin standartlaştırılmasında ve Arap alfabesinin kendi yazılı dillerine uyarlanmasında önemli rol oynamıştır. Dergi, Azerbaycan'ın milli hareketinde öncü bir görünüm

¹³¹ FIDH, "The Hidden Side Of Iran", **Discrimination Against Ethnic And Religious Minorities Reports**, Paris, 2010, s.15, Çevrimiçi, <https://www.fidh.org/IMG/pdf/IrandiscrimLDDHI545a.pdf>, 18.03.2019.

¹³² Ahmet Kılınc, "İran Anayasa Hukukunun Genel Esasları", **Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt: XII, Sayı:1-2, 2008, s.936.

¹³³ Shaffer, **a.g.e.**, s.105.

¹³⁴ Bilgehan A. Gökdağ, M. Rıza Heyet, "İran Türklerinde Kimlik Meselesi", **Bilgi**, Sayı 30, Yaz 2004, s.63.

kazanmış, milli kimliği ön plana çıkarmış ve halkın bu kimliğe bağlanmasında önemli bir etken olmuştur.¹³⁵

Hükümet tarafından yayınlanan *İslami Birlik* gazetesi ise, çoğu sol veya etnik bir yönelime sahip olan Azerbaycan halkı tarafından benimsenmemiş, çoğu Azerbaycan dilinde deneyimsiz olan din adamları tarafından yazılan dini içerikli yazılar okuyucu kitlesine hitap edememiştir.

Devrimin ilk yıllarında, Azerbaycan dili ile ilgili yapılan akademik çalışmalar artmış, dilbilgisi kitapları ve sözlükler basılıp dağıtılmaya başlanmıştır. Pehlevi rejiminde yayınlanmasına izin verilmeyen eserlerin toplandığı *Seher Işıqları* derlemesi dönemin en ilgi çekici çalışmalarından biridir. Dönemde yayınlanan gramer içerikli kitapların e dikkat çekenini ise Habib Azersina tarafından 1980'de yayınlanan, Arap alfabesinin Azerbaycan dilinin yazımında yarattığı zorlukları ortadan kaldırmak için yorumlanmış bir Latin alfabesi önerdiği kitabıdır. Ancak, bu kitabın yayınlanmasının ardından Azersina tutuklanmış, *Köroğlu*, *Dede Korkut*, *Yoldaş*, *Işık*, *Çenlibel*, *Azerbaycan Sesi* gibi gazete ve dergilerin yayın hayatına tek tek son verilmiş, gazeteci ve yazarları İslam rejimini benimsememek, casusluk, milliyetçilik gibi suçlamalarla gözaltına alınmıştır. 1983 yılında ise, Azerbaycan dilinin kullanımına ilişkin yasaklar Humeyni tarafından tekrar yürürlüğe konmuştur.¹³⁶

Devrimin ilk zamanlarından itibaren Azerbaycan ve diğer etnik kökenlerin, kendilerine tanınacak haklar ve baskıların son bulup bulmayacağı konusu endişeyle karşılanmıştır. Devrim öncesinde, farklı etnik ve ideolojik temellere sahip grupların tek amaçla, İran önceliğinde, Humeyni'nin çevresinde toplanmalarına rağmen, devrimin sonuçlarının yarattığı hayal kırıklığı, uzaklaştıkları kimlik mücadelesini daha güçlü savunmalarına neden olmuştur. Demokratik İran hedefi sapmaya başladıkça, liderler ve halklar, dilleri ve kültürleri üzerindeki baskının azalmadığını görmüş, kimlik mücadelelerine geri dönmüşlerdir.¹³⁷ Yeni rejimin hedefleri ve İran için amaçları farklı olsa da kendilerine muhalif kesimlere karşı tutumlarının Pehlevi döneminden çok farklı olmadığı görülmeye başlanmıştır. Diğer ülkelerle uluslararası ilişkilerin kesildiği ve gitgide kötüleştiği bu dönemde, ulus devlet anlayışı yerine katı

¹³⁵ Shaffer, **a.g.e.** s.136.

¹³⁶ Shaffer, **a.g.e.**, s.101-106.

¹³⁷ Nesibli, **a.g.m.**, s.156.

ve baskıcı bir başka yönetime bırakmış, muhalif olma tehlikesi görülen her türlü unsur, sorgusuz sualsiz ortadan kaldırılmaya çalışılmıştır. Bir önceki dönemin kurumları ortadan kaldırılmış, yerine yeni baskı unsurları kurulmuştur. Örneğin SAVAK kaldırılmış, Devrim Muhafızları, polis bünyesinde kurulan İrşat birimi gibi oluşumlarla sosyal hayatın denetimi devam etmiştir. Dahası okullarda öğretmenler öğrencilerine ebeveynlerinin ev içinde neler konuştuğu, dini görevlerini uygulayıp uygulamadıkları sorulmuş, çocuklar bile ajan olarak kullanılmaya başlamıştır.

İslam Cumhuriyeti anayasası da tartışmalara yol açmıştır. Hükümlerin kişi hak ve özgürlüklerini korumada yetersiz kaldığı, özellikle Velayet-i Fakih ile devlet liderine oldukça geniş ve üst düzey yetkiler tanındığı, bu durumun ileride başa geçecek kişiler tarafından halkın aleyhine kötüye kullanılabileceği, Radikal Hareket lideri, Tebriz'in eski valisi, Azeri asıllı Ramatollah Moghaddam Maraghai, Azeri Ayetullah Kazım Şeriatmedari, İran Ulusal Petrol Şirketi Başkanı Hasan Nazih, cumhurbaşkanı Banisadr tarafından ısrarla savunulmuş, bu isimler Humeyni'nin bu sıfatla üstleneceği statüye karşı çıkamamış ancak en azından anayasada kalıcı bir kavram olarak yer almasına engel olmaya çalışmışlardır. İslam'ın dikta rejimiyle çeliştiğini, velayet-i fakih ile eski diktatörlerin yerini yenilerinin alacağını, halkın egemenliği ilkesini tehlikeye atacağını savunmuşlardır.¹³⁸ Azerbaycan halkının dini ve etnik duygularla bağlı olduğu lider Şeriatmedari'nin, anayasa üzerine yaptığı eleştiriler, halk tabanında yankısını bulmuş, Azeri ve diğer etnik gruplar, gücün tek merkezde toplanmasının kendi çıkarlarına ve özgürlük alanlarına müdahale edeceği kaygısıyla, 2 Aralık 1979 tarihinde yapılan anayasa referandumunu boykot etmişlerdir.¹³⁹

1979 Devrimi'nin sonucu olarak kurulan İslam Cumhuriyeti, batıya arkasını dönen, Şiilik esasına dayalı, yeni bir Fars merkezli İranlılık kimliğini gündeme getirmiştir.¹⁴⁰ Toplumsal tabanını mollalar, dindar kesim ve tüccarların oluşturduğu, siyasal İslam ile özdeşleşen Fars milliyetçiliği,¹⁴¹ Azeri ve diğer halklar için Pehlevi dönemindeki gibi yine bir baskıyı ve diktayı ifade etmiş, halkların kimlik ve hak mücadeleleri bu dönemde de devam etmiştir.

¹³⁸ Çetirge, **a.g.e.**, s.134.

¹³⁹ Shaffer, **a.g.e.**, s.112.

¹⁴⁰ Yaşar Kalafat, Arif Keskin, "İranlılık Paradigmasının Çöküş Süreci ve Güney Azerbaycan Milli Hareketinin Yükselişi", **Güney Azerbaycan Sosyal, Kültürel ve Siyasal Araştırmaları Dosyası**, Sayı:5, Ankara, Yaz 2005, s.106.

¹⁴¹ Arif Keskin, "Fars Milliyetçiliğinin Üç Dalgası İranlılığa Giden Yol", **Güney Azerbaycan Sosyal, Kültürel ve Siyasal Araştırmaları Dosyası**, Sayı:5, Ankara, Doğu Kütüphanesi,2005, s.30.

2.4.1. Müslüman Halkın Cumhuriyetçi Partisi ve Diğer Azerbaycanlı Örgütler

Devrimin ilk yıllarında, etnik temelli grupların hepsi, yönetim değişikliğinin çıkarlarına olacağı ve taleplerine cevap vereceği düşüncesindedir. Bu anlamda siyasal hayatın içinde aktif rol almak adına örgütlenme yoluna gitmişlerdir. Azerbaycan halkı için en önemli örgütlenmelerden biri olarak addedebileceğimiz oluşum ise, Humeyni taraftarlarının İslamcı Cumhuriyet Partisi'ni kurmalarının hemen ardından, 25 Şubat 1979 tarihinde, Ayetullah Şeriatmedari'nin destekçilerinin kurduğu Müslüman Halkın Cumhuriyetçi Partisi (MHCP)'dir.¹⁴² Parti esasen, İran üst kimliği altındaki etnik azınlıkların ortak haklarını arama amacıyla kurulmuş, ancak üyelerinin çoğunun Azerbaycan eyaletlerinde yaşayanlar ve Azeri esnafının oluşturması, faaliyetlerini yoğunluklu olarak Azeri eyaletlerinde sürdürüyor olması nedenleriyle Azerbaycan halkına mal edilmiştir. Ancak taleplerini Azerbaycanlılar özelinde sınırlandırmamış, İran'da yaşayan tüm azınlıklar için özerk haklar talep etmiştir. İran'daki eyaletlerin kendilerine ait parlamentolar tarafından idare edilmesi gerekliliğini savunmuş, partinin Azerbaycan ayağı, Tahran'daki meclise bağlı Meclis-i İyalat (Eyaletler Meclisi) oluşturma fikrini savunmuştur. Bu oluşumla beraber, bütün gücün tek bir merkezde toplanmasının önüne geçilmesi, üzerlerindeki baskı ve asimilasyon politikalarının bertaraf edilmesi, halkların kendi yaşamlarıyla ilgili kararları kendilerinin vermesi amaçlanmış ve İran'da yaşayan bütün etnik gruplar arasında eşitliğin adem-i merkeziyetçi bir yapılanma ile sağlanabileceği savunulmuştur.

MHCP'nin Azerbaycan halkıyla özdeşleştirilmesinin en önemli etkenlerinden biri de Ayetullah Şeriatmedari ile olan bağıdır. Azeriler için oldukça önemli bir dini ve toplumsal lider olan Şeriatmedari'nin aslında parti yönetimiyle doğrudan bir bağı olmamasına rağmen, kurucularıyla arasında güçlü ilişkiler vardı ve oğlu da partinin liderleri arasında yer alıyordu. Şeriatmedari ve MHCP'nin en önemli ortak paydası, Humeyni ve taraftarlarının Velayet-i Fakih kavramına şiddetle karşı çıkıyor oluşlarıydı. Devlet otoritesinin tek bir dini liderin elinde toplanacak olmasının, halklar üzerinde yeniden bir baskı aracı olarak merkeziyetçi yönetimin elini güçlendireceği düşünülüyordu. Yönetim şekliyle ilgili bu çatışma konusu, Humeyni

¹⁴² Kalafat, **a.g.m.** s.106.

ve Şeriatmedari destekçileri arasındaki gerginliği arttırmış ve partinin kuruluşunda önemli bir etken olmuştur.¹⁴³

Bununla birlikte, Şeriatmedari ve MHCP arasında bazı fikir ayrılıkları da söz konusudur. 1979 yılının Ağustos ayında, İslam Cumhuriyeti'nin yeni anayasa taslağını hazırlamak için oluşturulacak olan mecliste, MHCP, etnik grupların bölgesel haklarının korunduğundan emin olmak adına yer almak istemiş, Şeriatmedari ise, anayasanın seçilmiş bir meclis yerine atanan bir heyet tarafından oluşturuluyor olmasına karşı çıkmış ve boykot çağrısında bulunmuştur. MHCP aday göstermiş ve yetmiş beş kişiden oluşan Uzmanlar Meclisi'ne üç Azerbaycanlı temsilciyle katılmıştır. Mayıs ayında ise, hükümet tarafından kapatılan Ayandegan Gazetesi için MHCP eylem çağrısında bulunurken Şeriatmedari gösteri fikrine karşı çıkmıştır.¹⁴⁴

Devrimin hemen ardından kurulan Azerbaycanlı örgütlerin en önemlilerinden biri de Encümen-i Azerbaycan'dır. Encümen, etnik kimliğin ötesinde bölgesel özerklik talebiyle gündeme gelmiş, Azerbaycanlıların kamusal alanda anadillerini kullanma hakkı ve Azerbaycan kültürünün devamlılığını sağlama adına Türkçe eğitim veren okulların ve kitle iletişim araçlarının kurulması talebinde bulunmuş, idari, sosyal, ekonomik ve hukuki bütün hayatın, Azerbaycan halkının üyelerini seçtiği meclisler tarafından yürütülmesini istemiştir.

Dönemde İran'daki sol hareketin çoğunu azınlık grupları oluşturmaktadır. Bunlardan biri de, etnik azınlıklara kolektif haklar verilmesini savunan Azerbaycan Demokrat Partisi'dir. Örgüt, görüş yakınlıkları nedeniyle, kendi menfaatlerine uygun olduğunu düşünen Sovyetler Birliği'nin de desteğini almaktadır.¹⁴⁵

2.4.2. Azerbaycan Türklerinin Önderi Şeriatmedari ve İslam Devriminin İlk Döneminde Yaşanan İsyen Hareketleri

Ayetullah El-Uzma Muhammed Kazım Şeriatmedari, Azerbaycan Türklerinin milli mücadelesinde ve İran siyasetinde önemli bir yere sahip isimlerin başında gelmektedir. Tebriz'de, Azeri bir aileye mensup olarak dünyaya gelen Şeriatmedari, 20. Yüzyıla gelindiğinde İran'ın en yüksek dini rütbesine sahip otoritelerden

¹⁴³ Fahir Armaoğlu, **20. Yüzyıl Siyasi Tarih (1914-1980)**, Cilt.1, Ankara, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1992, s.757.

¹⁴⁴ Shaffer, **a.g.e.**, s.107.

¹⁴⁵ Shaffer, **a.g.e.**, 108-110.

birisiydi. Vatandaşlar arasında ümmet bağının önemini vurgulasa da ona göre etnik aidiyet ve milli bağlılık, kimliğin vazgeçilmez bir parçasıydı. Hayatı boyunca, kültürel öğelerini, sosyal ve kamusal hayatta özgürce yaşayabilen, ülke çıkarları noktasında ortak çaba ve bilince sahip, Müslüman bir halk ideali için hareket etmiştir. Bu çerçevede, özellikle kendi de bir üyesi olduğu Azeri halkının özgürlük mücadelesinde lider konumunu üstlenmiştir.

Pehlevi rejiminin yıkılmasında önemli bir rolü olan Şeriatmedari, devrim sürecine kadar Humeyni ile yakın ilişkiler içerisinde olmuş, Rıza Muhammed Şah'ın, Humeyni'yi idam istemiyle yargılamasına şiddetle karşı çıkmış ve başarılı da olmuştur. Rejim karşıtı farklı ideolojilere sahip her bir grup, devrim gerçekleşene kadar ortak hareket etmiş, devrim sonrasında farklı taleplerini gündeme getirmiş, fikir ayrılıkları gün yüzüne çıkmıştır.¹⁴⁶

Şeriatmedari'nin Humeyni yönetimiyle esas ters düştüğü nokta Velayet-i fakih kavramı üstüne olmuştur. Şeriatmedari, merkezi yönetimin tek bir dini otoritenin elinde bulunmasını her zaman eleştirmiş, bu yönetim şeklini demokratik bulmamış, her halkın kendi kaderini tayin ettiği, halkın egemenliğine dayanan, siyaset üstü dini otoriteyi reddeden, gücünü merkezden değil eyaletlerden alan, adem-i merkezîyetçi bir cumhuriyet sistemi önermiştir. Ümmet bağını benimsemekle birlikte, dini uygulamalarda siyasete, devlet yönetiminde ise din adamlarının otoritesine karşı çıkmaktaydı. İran İslam topluluğunu, Müslümanlığı her etnik grubun kendi kültürel öğeleri çerçevesinde farklı biçimlerde yaşadığı ve İran üst kimliğinde birleşen bir toplum olarak görmekteydi.¹⁴⁷

Şeriatmedari, 1945-1946 yıllarında Pişiveri'nin önderliğini yaptığı Azerbaycan Milli Hükümeti'nin Tebriz Üniversitesi'nde yaptığı dil ve kültür çalışmalarını destekliyor, ancak hükümetin Sovyetler Birliği ile olan bağını sıkça eleştiriyordu. 1950'li yıllarda ise Başbakan Musaddık'ın İran milliyetçiliğini merkeze alan girişimlerini desteklemiş, ülkenin dış güçlerin otoritesinden arındırılması gerektiğini savunmuştur.¹⁴⁸ Görüldüğü gibi Şeriatmedari, devrim öncesinde de, İran üst kimliğini benimsemiş, ülkenin ortak çıkarlarını savunmuş, bağımsız bir İran'ın hayalini kurmuştur.

¹⁴⁶ Abrahamian, **a.g.e.**, s.235.

¹⁴⁷ Mehmet Metin Ören, **İran Türkleri Hürriyet Hareketleri**, Mars Matbaası, Girne, 1980, s. 203.

¹⁴⁸ Shaffer, **a.g.e.**, s.109-120.

Pehlevi rejiminin yıkılması ile birlikte gündeme gelen yönetim biçimi ve anayasa sorunları, etnik grupların hak talepleri, tekrardan baskıcı ve otoriter bir merkez sonucunu doğurmuştur. Şeriatmedari'nin anayasada yer verilen velayet-i fakihe karşı duruşunu benimseyen, bu uygulamayı anti demokratik ve eyalet çıkarlarına aykırı bulan Azerbaycan halkı ve Farsların dışındaki diğer etnik grup mensupları 2 Aralık 1979 yılında yapılan anayasa referandumunu boykot etmişlerdir. Aynı gün Tebriz'de başlayan protesto gösterileri, 6 Aralık 1979'da MHCP'nin organize ettiği eylemlerle büyümüştür. 5 Aralık günü Şeriatmedari'nin evine düzenlenen saldırı ve sonucunda bir korumasının hayatını kaybetmesiyle, 6 Aralık gösterileri, yalnızca anayasa karşıtı değil, Şeriatmedari'ye yapılan saldırıya karşı da bir eyleme dönüşmüş, eyalet dışından gelenlerle büyük bir hareketin başlangıcı olmuştur. Protestocular, radyo-televizyon yayın merkezini ve valilik ofisini işgal etmiş, Tebriz'in ordu kuvvetleri halkla çatışmayı reddetmiştir. İsyen hareketi, büyük bir hızla Urmiye ve Erdebil gibi başka şehirlere de sıçramış, kamu binalarına el konmuş, MHCP bu süreçte Şeriatmedari ve göstericilere destek vermiştir. Eylemcilerin başlıca talebi ise halkın eyalet yönetiminde söz sahibi olmasıdır.¹⁴⁹

6 Aralık günü Humeyni, Şeriatmedari'yi ziyaret ederek, iletişim kulesinin işgaline 24 saat içerisinde son verilmemesi halinde İslami Konsey Meclisi'nin Tebriz'i bombalama kararı aldığını belirtmiş, bu sırada Devrim Muhafızları da Tebriz Üniversitesi içerisinde üslerini kurmuşlardır. Şeriatmedari, bunun karşılığında, ülkede daha fazla kan dökülmesinin önüne geçmek istemiş ve destekçilerini eylemi sonlandırmaya, iletişim kulesi ve kamu binalarını boşaltmaya çağırmıştır. Tahran yönetimi eylemlere son verilmesi durumunda, Azeri halkının isteklerine kulak vereceğini belirttiyse de, bu vaat gerçekleşmemiş, yönetim bölge üzerindeki baskısını arttırmıştır.¹⁵⁰

Şeriatmedari ile Humeyni arasındaki bu anlaşma, Tahran yönetimi tarafından bir uzlaşma olarak halka yansıtılmış, eyalet yönetiminde daha fazla Azerbaycanlının yer alacağı ve bu atamaları da Şeriatmedari'nin gerçekleştireceği aktarılmıştır. Ancak Şeriatmedari'nin en katı prensiplerinden biri uyarınca; din adamı olarak siyasi bir görevde yer almayacağı gerçeği, yönetimin halka bir uzlaşma imajı çizmeye çalıştığı bir göstergesidir.

¹⁴⁹ Abrahamian, **a.g.e.**, s.220.

¹⁵⁰ Yalçın Sarıkaya, **Tarihi ve Jeopolitik Boyutlarıyla İran'da Milliyetçilik**, İstanbul, Ötügen Yayınları, 2008, s.191.

Şeriatmedari İslami duyguların ağır bastığı bir dönemde Azerbaycan milli hareketinin halkına zarar vereceği düşüncesiyle ayaklanmanın durdurulmasını istemiş ve göstericiler 9 Aralık'ta işgal ettikleri yerlerden çekilmişlerdir.¹⁵¹ Kısa süre içerisinde hükümet güçlerinin, MHCP ofislerine saldırıp, çok sayıda göstericiyi tutuklamasıyla, halk vaatlerin yerine getirilmeyeceğini anlamış, eylemciler tekrar işgal için girişimlerde bulunmuş ve gösteriler şiddetli çatışmalara sahne olmuştur. Yüz binlerce kişinin katıldığı gösterilerde, tutuklanan Azerbaycanlıların salıverilmesi ve silahlı güçlerin bölgeden çekilmesi talep edilmiştir. Kamu binalarının sık sık el değiştirdiği gösteriler boyunca Devrim Muhafızları ile göstericiler arasındaki çatışmalar şiddetlenmiş, 12 Ocak'ta 11 MHCP lideri idam edilmiş, parti binaları Devrim Muhafızlarca işgal edilmiş, 19 Ocak'ta 25 hava kuvvetleri subay ve astsubayı, MHCP'ye silah desteğinde bulunmak ve rejime darbe girişimi düzenlemek suçlamalarıyla tutuklanmış, 22 Mayıs'ta bir grup MHCP'li daha idam edilmiştir.¹⁵² Şeriatmedari, daha fazla kan dökülmesini engellemek adına MHCP'nin kapatılması yönünde tavsiyede bulunmuştur.¹⁵³

1982 yılında Humeyni, Şeriatmedari'ye karşı darbe girişimi suçlamasında bulunmuş, bunu neden göstererek Büyük Ayetullah unvanını kaldırmış, onu ev hapsi cezasına çarptırmıştır. Tepkilerini dile getirmek için Tebriz'den Kum'a gelen göstericilerden geri dönmelerini isteyen Şeriatmedari 1986 yılında ev hapsinde vefat etmiştir.

Devrim sonrasında yaşanan kanlı olaylar, Azerbaycanlıların yeni rejime bakışını ileri derecede etkilemiş, kültür ve kimlikleri üzerinde tanınması beklenen özgürlükçü hakları rafa kaldırmalarında etkili olmuştur. Şeriatmedari bugün bile Azerbaycan halkı üzerinde etkileri olan önemli bir lider konumundadır.

Günümüze kadar Azeri din adamları, siyasetten uzak durma geleneğini sürdürmüşlerdir, devlet yönetiminde etkin rolü olan mollalık sisteminden uzak durmuşlardır. Az sayıda Azeri din adamı ise "etnik veya bölgesel taleplerini dile getirmemek kaydıyla" sistem içerisinde yer alabilmişlerdir.¹⁵⁴

¹⁵¹ Davut Turan, "İran'da Türk Muhalefeti", **21. Yüzyıl Dergisi**, Sayı: 28, Nisan 2011, s. 65.

¹⁵² Shaffer, **a.g.e.**, 115-117.

¹⁵³ Armaoğlu, **a.g.e.**, s.758.

¹⁵⁴ Gülara Yenisey, **İran'da Etno-Politik Hareketler 1922-2004**, İstanbul, Ötüken Yayınları, 2008, s.164.

2.4.3. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Kuruluşuyla Beraber Kuzey ve Güney Azerbaycan Arası Etkileşim

1989 yılı Ekim ayında, Sovyetler ile İran arasında ticari ilişkileri geliştirmek amacıyla bir protokol imzalanmış, ülkeler arası direk ticaretin gelişmesiyle kuzey ile güney arasındaki etkileşim hız kazanmıştır. 4 Aralık 1989'da Azerbaycan Halk Cephesi Nahçıvan teşkilatı, Güney Azerbaycan'la ekonomik ve kültürel bağları geliştirmek adına, sınır protokolünün gevşetilmesi için gösteriler düzenlemeye başlamıştır. Akabinde ise teşkilat tarafından devlet yetkililerine 31 Aralık tarihine kadar dikenli tellerin kaldırılması ultimatolu verilmiştir. Talebin yerine getirilmemesi üzerine, göstericiler, İran ve SSCB arasında çekilen dikenli telleri yıkmış, Azerbaycan halkı, uzun zamandır ayrı oldukları akrabaları ve soydaşlarıyla bir araya gelme imkanı bulmuş, bu durum kuzey ile güneyin kültürel bağlarını yenilemesine ve ekonomik alışverişlerine vesile olmuştur.¹⁵⁵

28 Mayıs 1918'de Azerbaycan Demokratik Cumhuriyetinin kuruluşunu ilan etmesi dengeleri değiştirmiş, Tahran Hükümeti bağımsız Azerbaycan devletinden rahatsız olmuştur. "Azerbaycan" isminin kullanılmasına dahi itiraz etmiş, Tebriz'in İran'dan koparılmaya çalışılacağı ve bunun Osmanlı devleti tarafından hazırlanmış bir komplo olduğunu iddia etmiştir. 1918 yılı Haziran ayında Osmanlı ordusunun Tebriz'e girişi ise İran'ın kuşkularını arttırmış, Azerbaycan hükümeti ilişkileri yumuşatmak adına uluslararası ilişkilerde "Kafkas Azerbaycan'ı" ismini kullanmaya başlamıştır.¹⁵⁶

SSCB'nin Azerbaycan'da 28 Nisan 1920'de Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetini kurması ile Azerbaycan Demokratik Cumhuriyetinin varlığı fiilen sona ermiş, 1991 yılına kadar bölge Sovyet egemenliğinde kalmıştır. 20 Ocak 1990'da, SSCB'nin Azerbaycan'da yaptığı, 130 kişinin ölümüyle sonuçlanan katliam, bölgedeki kaosu beslemiş, halk ayaklanmaya başlamıştır. Bu durum İran hükümetini iyiden iyiye endişelendirmeye başlamış, Bölgesi'nde sonuçlanacak bir bağımsızlık hareketinin, milliyetçi bir yapılanmayla güneye sıçrayacağından endişe etmiş, toprak bütünlüğü derdine düşmüştür. Türkmençay Antlaşması ile Ruslara verilen Azerbaycan bölgesinin, ayrı bir devlet olarak yapılanması ihtimaline karşı,

¹⁵⁵ Shaffer, a.g.e., s.117-120.

¹⁵⁶ Halil Bal, "Azerbaycan Cumhuriyetinin Kuruluş Mücadeleleri (1914-1918)" ,İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1996, s. 151-154.

İran hükümeti bölgenin tekrar topraklarına katılacağı umudu içine girmiştir. Kuzey ile Güney'in bağımsız bir devlet çatısı altında birleşme ihtimali İran hükümeti için hepten bir tehdit unsuru haline almıştır. Buna karşılık hükümet dış politikalarında Ermenistan ve Rusya ile ilişkilerini güçlendirmeye çalışmıştır.¹⁵⁷

18 Ekim 1991 tarihinde Azerbaycan bağımsızlığını ilan etmiştir. Haziran 1992'de iktidara gelen Cumhurbaşkanı Ebulfez Elçibey, İran Türkleri ile sosyal ve kültürel bağların sağlamlaştırılmasını hedeflemiştir. Kendisini laik ve milliyetçi bir lider olarak tanımlayan Elçibey, İran'a karşı negatif bir tutum içerisindedir ve Azerbaycan'ın beş yıldan kısa bir süre içinde tekrardan birleşeceğini dile getirmektedir.¹⁵⁸

Devletin tarihi kökenleri, Güney Azerbaycan bölgesi ile bir bütün olarak ortaya konmuştur. Azerbaycan Cumhuriyeti, kendisini 1918-1920 yılları arasında kurulan Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin devamı olarak tanımlamış, aynı sembol ve sloganlar Azerbaycan Cumhuriyeti tarafından da kullanılmış, dini ve etnik politikada aynı ilkeler benimsenmiştir. Cumhuriyet Günü olarak kutlanan 28 Mayıs tarihi, Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin kuruluş tarihidir.

İlerleyen dönemlerde, Azerbaycan Cumhuriyeti'nde kurulan, Güney Azerbaycan Milli Kurtuluş Komitesi, iki ülke arasında bir başka krize neden olmuştur. Toprak bütünlüğünden endişe eden İran hükümeti, Güney Azerbaycan üzerindeki baskıcı tutumunu arttırmış, milliyetçi faaliyetleri yasaklama yoluna gitmiştir.¹⁵⁹ Hatta 1993 yılı başlarında İran hükümeti, İran İslam Cumhuriyeti vatandaşlarının, Azerbaycan Cumhuriyeti vatandaşlarıyla evlenmelerini yasaklayan bir karara imza atmış, bu kanunla Güney Azerbaycan ile Kuzey Azerbaycan halkları arasındaki sosyal ilişkiyi kesmenin yollarını aramıştır.¹⁶⁰

Ekim 1993'te iktidara gelen Haydar Aliyev, İran'a karşı daha ılımlı bir tavır takınmış, ülke güvenliği açısından İran'ı kritik bir bölge olarak değerlendirmiş, Azerbaycan halkını İslam dünyasına yaklaştırmaya çalışmıştır. İran'ın ise Azerbaycan'a karşı iyi niyetinin nedeni, Türkmençay Antlaşması ile topraklarından

¹⁵⁷ Gökdağ, Heyet, **a.g.m.**, s.63.

¹⁵⁸ Svante E. Cornell, "Iran and the Caucasus (The Caspian Region)", **Middle East Policy**, Vol.5., Issue 4., 01 January 1998, p.52.

¹⁵⁹ Heyet, **a.g.m.**, s.53.

¹⁶⁰ Nesip Nesipli, Azerbaycan ve Moskova, Erivan, Tahran İttifakının Jeopolitik Kuşatması, **Stratejik Analiz**, S.4, s. 71.

kopartılan bölgenin tekrar topraklarına dâhil olması beklentisidir. Ancak zaman içerisinde, Rusya, ABD ve diğer batılı güçlerle sıcak ilişkiler içerisinde giren Azerbaycan'ın bağımsızlık ilkesini benimsemesi ve yüzünü dış dünyaya dönmesi İran'ın beklentilerini sona erdirmiştir. Kuzey ve güney bölgelerinin halkları arasında ise birleşme arzusu zamanla azalmıştır.¹⁶¹ Yenidünya düzeni içerisinde yer alma gayretinde olan Azerbaycan, kendi devlet yapılanmasını güçlendirme üzerinde durmuş, Güney Azerbaycan'ın geri kalmış bir bölge olarak görülmesi bölge halkında kuzeye karşı daha pasif bir tutuma neden olmuştur.¹⁶²

2.4.4. Güney Azerbaycan Milli Uyanış Hareketi

Güney Azerbaycan Milli Uyanış Hareketi (GAMOH) siyasi bir oluşum olarak karşımıza çıkmaktadır. Tebriz ve Tahran'da bulunan bazı üniversitelerde Türk Dili ve Edebiyatı üzerinde dersler vermiş bir öğretim üyesi olan Dr. Ali Mahmut Çöhregani, bu teşkilatın ilk lideri olmuştur. İran meclis seçimleri için Tebriz'den milletvekili adaylığı olan Çöhregani 600 bine yakın oyla seçimden birinci çıkmış, ancak ikinci tura katılmasına fırsat verilmeden, kaçakçılıkla suçlanarak tutuklanmıştır. Bu olay sonucunda, Tebriz halkı sokaklara dökülmüş, eylemler kısa sürede büyümüş ve beş gencin tutuklanarak idam edilmesiyle sonuçlanmıştır. Adaylık süresi bittikten sonra salınan Çöhregani faaliyetlerini sürdürmüş ve 2000 seçimleri için hazırlıklarına devam etmiştir. Ancak adaylığını açıkladıktan sonra, yine benzer şekilde, yasadışı ticaret suçlamasıyla tutuklanmış ve seçimlere girmesine engel olunmuştur. 6 ay hapis cezası alan Çöhregani, cezaevindeyken girdiği açlık greviyle tepkisini ortaya koymuştur. Cezaevinden çıktıktan sonra devam eden yurt dışı çıkış yasağı, 2002 yılında, Uluslararası Af Örgütü'nün yardımlarıyla kaldırılmış ve Çöhregani Amerika'ya yerleşmiştir.¹⁶³ Yurtdışına yerleştikten sonra yaptığı açıklamalarda, İran'da gözaltı sürecinde çok kez işkence gördüğünü, sol gözünde görme kaybı ve vücudunun sol kısmında kısmi felç yaşadığını, televizyonda İsrail ve Türkiye ajanı

¹⁶¹ Ömer Faruk Görçün, **1979 İran İslam Devrimi Sonrası Türkiye-İran İlişkileri**, İstanbul, Beta Yayınevi, 2008, s.28.

¹⁶² Elnur Soltan, "Azerbaycan Cumhuriyeti ve Azerbaycan Kimliği Üzerine Düşünceler", **21. Yüzyılda Türk Dünyası Jeopolitiği, Muzaffer Özdağ'a Armağan**, c. III, Ankara, 2003, s.33.

¹⁶³ Shaffer, **a.g.e.**, s.217.

olduğunu açıklaması halinde salınacağını söylediğini belirtmiştir.¹⁶⁴ Çöhregani, yaşamını ve faaliyetlerini hala Amerika’da sürdürmektedir.

GAMOH, Azerbaycan Türklerinin ekonomik, kültürel ve toplumsal haklarını savunmaya yönelik çalışmalar yapmış bir siyasi oluşumdur.¹⁶⁵ İran’dan bir ayrılık talebi olmamakla birlikte, esas amaçlarını, kendi dillerini, kültürlerini devam ettirebildikleri, etnik haklarının tanındığı federatif bir sistem olarak ortaya koymuşlardır.

Hak arayışlarının altında yattığı iddia edilen bağımsızlık ya da Azerbaycan veya Türkiye ile birleşme amacını ise şiddetle reddetmişlerdir. Azerbaycan Türklerine kendi kaderini tayin etme hakkı verilmesini isteyen GAMOH, kısa ve orta vadede bölgesel özerklik harici bir talepleri olmadıklarını, ancak zamanla Azerbaycan halklarının birleşmek istemesi durumunda yine başka hiçbir gücün söz sahibi olamayacağını belirtmiştir.¹⁶⁶

GAMOH, hareketinin temelini üç temel prensibi koymuştur; Türkçülük, çağdaşlık ve inanç özgürlüğü. Türkçülük ve çağdaşlık ilkeleri, Ziya Gökalp’in tanımları üzerinden şekillenmiştir. Azerbaycan Türklerinin milli ideolojilerini ise; “Türküm, çağdaşım özgürüm” şeklinde tanımlamışlardır.¹⁶⁷

Bugün İran içinde gizli faaliyetlerini sürdüren örgütün yurtdışında 24 temsilciliği bulunduğu ifade edilmektedir.¹⁶⁸

2.4.5. Karikatür Krizi

İran da yaşayan Azeriler siyasi, sosyo-kültürel ve ekonomik yönden nüfusları itibariyle ülkelerinde yaşayan değişimlerde önemli rol oynamışlardır. Bu durum İran Azerilerini bir yandan sistemle birleşmeye bir yandan da sistem dışında oluşumların

¹⁶⁴ Muhammed Çehregani, “Azerbaijani Turks of Iran: Will They Lead a Revolution Again?”, 2002, Çevrimiçi, <https://www.csis.org/events/azerbaijani-turks-iran-will-they-lead-revolution-again> 11.02.2019

¹⁶⁵ Yalçın Sarıkaya, “Geçmişten Günümüze İran: Tarih, Siyaset, Toplum ve Kültür”, **Dış Politika Araştırmaları Merkezi**, Rapor No: 2, 2012, s.38-39.

¹⁶⁶ Muhammed Çehregani, “Azerbaijani Turks of Iran: Will They Lead a Revolution Again?”, 2002, Çevrimiçi, <https://www.csis.org/events/azerbaijani-turks-iran-will-they-lead-revolution-again> 11.02.2019

¹⁶⁷ GAMOH, “Güney Azerbaycan Milli Oyanis Herekatının Meramnamesi”, Çevrimiçi, <http://www.gamoh.org/meramname.html> 11.02.2019

¹⁶⁸ GAMOH, “Güney Azerbaycan Milli Oyanis Herekatı” Çevrimiçi, <http://www.gamoh.org/gamoh.html> 11.02.2019

içine itmiştir. İran devletinin Farslılaştırma politikaları Azeriler içerisinde kimliklerinin aşağılanması olarak görülmektedir.

12 Mayıs 2006 tarihinde, devletin resmi ajansı İRNA bünyesinde faaliyet gösteren “İran” gazetesinde yayınlanan Azerbaycan Türklerine hakaret içeren bir karikatür, büyük tepkilere yol açmıştır. “Hamamböceklerinin bizi de böcekleştirmemesi için ne yapmalıyız?” isimli bir makalenin altında yayınlanan karikatürde, bir çocuk, karşısında oturan hamamböceğine Farsça “Böcek” derken, soruyu anlamayan hamamböceği ise Azerbaycan Türkçesi ile “Ne” anlamına gelen “Namana?” şeklinde cevap vermektedir. Karikatürün devamındaki açıklamada ise şu ifadeler yer almaktadır:

“Hamamböcekleri insanların dilinden anlamadıkları için onlara kendi dillerinde konuşmak gerekir, onlar tuvalette yaşar ve bizim pisliğimizden beslenir. Hamamböcekleri o kadar çoklar ki, anca onları ezmekle kurtulabiliriz veya bir süre biz Farslılar pisliğimizi başka yere yaparsak açlıklarından ölürlər.”

Kaynak: <https://iranian.com/Satire/Cartoon/2006/June/soosks.html?site=archive>, 30.01.2019.

Resim 1: Krize Neden Olan Karikatür

Çocuklara yönelik bu yayın, İran'da erken yaşta aşılarmaya çalışılan ideolojinin ve değerlendirmelerin bir yansımasıdır. Karikatürün yayınlanmasından sonra, Azeriler kitleler halinde sokaklara dökülmüş, protesto gösterileri Tebriz'den Zencan, Erdebil, Urmiye, Hoy ve diğer illere sıçramış, göstericiler devlet binalarını taşlamış, gazetenin Urmiye temsilciliğini ateşe vermiş,¹⁶⁹ polisle girilen çatışmalarda yüzlerce kişi yaralanmış ve 18 kişi hayatını kaybetmiştir.¹⁷⁰

1979 yılından beri İran'ın sahne olduğu en büyük gösteride atılan sloganlar, Azeri halkının hak arayışının yanı sıra uzun yıllardır maruz kaldıkları etnik hakaret ve asimilasyon politikalarına karşı bir isyanın patlaması olarak okunabilir. Bu sloganların bir kısmı şu şekildedir; "Azerbaycan milleti, çekmez bu zilleti!", "Haray Haray Men Türkem!", "Türkün dili ölmez, Fars diline dönmez!", "Azerbaycan eğilmez, Türkün beli bükülmez!", "Ya azatlık ya ölüm!", "Azerbaycan bir olsun, merkezi Tebriz olsun!", "Kahrolsun Fars Faşizmi!", "Ölüm Olsun İran'a!".

Protesto gösterileri sırasında güvenlik güçlerinin kullandığı orantısız güç sonuç vermeyince, hükümet geri adım atmak durumunda kalmış, yaptığı açıklamada ateşi açanın resmi kuvvetler değil, PKK'lı teröristler olduğu iddiasında bulunmuş ve durumu nükleer kriz ve mevcut sorunlar bağlamında, İran'ı iç karışıklığa sürükleme amaçlı, Amerika'nın bir oyunu olarak değerlendirmişlerdir.¹⁷¹ 23 Mayıs tarihinde gazete kapatılmış, karikatürist ve gazetenin editörü, bölücü yayın yaptıkları suçlamasıyla cezaevine gönderilmişlerdir. İran İçişleri Bakanı, "Bu tüm İranlılara yapılmış bir hakarettir, hoş göremeyiz."¹⁷² şeklinde açıklamada bulunmuş, Kültür Bakanı ise Azerbaycan halkından özür dilemiştir. Ancak Azeri milletvekili İşret Şaik, özrün geciktiğini ve samimi bulmadıklarını belirterek, imza toplayıp bakanı mahkemeye vereceklerini açıklamıştır.¹⁷³ Kapatılan gazete, 28 Ekim'de tekrar yayın hayatına dönmüş, ilk sayısında Azerbaycan halkından özür dilediğini belirtmiştir.¹⁷⁴

Ancak tepkilerin odağında salt olarak yayınlanan karikatürün olmadığı açıktır. Olaylar, Azerbaycan halkının yıllardır ileri gelen baskılanmasının bir sonucu

¹⁶⁹ http://today.reuters.co.uk/news/newsArticle.aspx?type=worldNews&storyID=2006-05-23T105615Z_01_L23593294_RTRUKOC_0_UK-MEDIA-IRAN.xml, (Çevrimiçi), 10.02.2019.

¹⁷⁰ Sarıkaya, **a.g.e.**, s.225.

¹⁷¹ Arif Keskin, "İran'da Azerbaycan-Türk Milliyetçiliği ve Karikatür Krizi", **Uluslararası İlişkiler ve Stratejik Analiz Merkezi**, Çevrimiçi, <http://www.turksam.org/tr/a1298.html> 11.02.2019.

¹⁷² http://news.bbc.co.uk/2/hi/middle_east/5008420.stm, (Çevrimiçi), 11.02.2019

¹⁷³ <http://www.nytimes.com/2006/05/24/world/middleeast/24iran.html?ex=1150344000&en=a26da55e5a53efbd&ei=5070>, (Çevrimiçi), 12.02.2019.

¹⁷⁴ <http://www.azadliq.org/Article/2006/10/31/20061031134830827.html>, (Çevrimiçi), 12.02.2019.

olarak değerlendirilebilir. Bu krizin sonucunda, İnan'ın vatandaşlık bağının temelini oluşturan Şiilik kavramı, etkisini gösterememiş, Azerbaycan Türkleri, Şiiliğın ötesine milli bağlarını koymuşlardır. İnan Devleti ilk defa Azerbaycan halkına, devletin ileri gelenlerince; bakanlar aracılığıyla seslenmek ve onların varlığını kabul etmek durumunda kalmıştır. Kitleseel gösterilerin buna rağmen devam ediyor olması milli bütünlüğün tehlikeye girebileceğı endişesini yaratmış, Azerbaycan halkı arasında bağımsızlık fikri ilk defa bu denli açık gündeme gelmeye başlamıştır.

Devrim sonrası İnan'ında, ilk defa Azerbaycan Türkleri dillerine ve kültürel kimliklerine bu denli geniş çaplı bir kitleseel hareketle karşı çıkmış ve bağımsızlık düşüncesinin tohumlarını atmışlardır.¹⁷⁵

¹⁷⁵ Arif Keskin, "İnan'da Azerbaycan-Türk Milliyetçiliğı ve Karikatür Krizi", **Uluslararası İlişkiler ve Stratejik Analiz Merkezi**, (Çevrimiçi), <http://www.turksam.org/tr/a1298.html> 11.02.2019.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MERKEZİ HÜKÜMETİN GÜNEY AZERBAJYAN'A YÖNELİK UYGULADIĞI AYRIMCI POLİTİKALAR IŞIĞINDA GÜNÜMÜZDE GÜNEY AZERBAJYANLILARIN ÖRGÜTLÜ MÜCADELE ÖRNEKLERİ

3.1. Güney Azerbaycan'a Uygulanan Ayrımcı Ekonomik Politikalar

Merkezi hükümetin Azerbaycan halkını sindirme ve asimile etme uygulamalarının başında, ekonomik stratejiler gelmektedir. Uygulanan bu politikalarla bölge halkının zor duruma düşerek, ekonomik anlamda cazibe merkezleri haline gelmiş, Farslı nüfusun yoğunlukta olduğu şehirlere göç ederek, milli kimliklerinden kopması, kendi topraklarında bir yaşam standardına ve refaha ulaşamayıp Farslı nüfus içinde erimesi hedeflenmiştir.

Pehlevi rejiminden önce ekonomik anlamda kendine yetebilen bir coğrafya olan Azerbaycan eyaleti, dönemin ağırlık kazanan ulus devlet anlayışı ve uygulamalarıyla iki eyalete bölünmüştür. Sovyetler Birliği ve Türkiye ile sınır ilişkileri kesilen Azerbaycan nüfusunun ticaretle uğraşan kesimi bu kısıtlamadan zarar görmüş ve yeni ticaret olanakları aramak adına Farslı nüfusun yoğunlukta bulunduğu diğer merkezlere göç etmek durumunda kalmıştır. Mevsimlik işçi olarak Bakü'ye giden Azerbaycanlı nüfusun da bu imkanı böylece elinden alınmış ve Azerbaycan halkının ekonomik durumu gitgide kötüleşmiştir.¹⁷⁶ İslam Devrimi sonrasında da bölge üzerindeki ayrıştırıcı politikalar devam etmiş, Azerbaycan coğrafyası tekrar iki ayrı eyalete ayrılmış ve toplamda dört farklı eyalet olarak karşımıza çıkmıştır. Azeri nüfus eyaletler içerisinde azınlık durumuna gelmiş,

¹⁷⁶ Shaffer, **Sınırlar ve Kardeşler: İran ve Azerbaycanlı Kimliği**, Çev. Vüsal Gara, Ali Kerimov, İstanbul, Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2008, s.57-58.

ekonomik anlamda birbirlerine bağımlı hale gelen eyaletlerde bir yetersizlik boy göstermiştir.

Pehlevi Hanedanlığı döneminde, ekonomiyi de millileştirme çabaları, Farslı nüfusun yoğun olduğu bölgelere yapılan yatırımların yoğunluk kazanmasına sebep olmuştur. Bu anlamda Güney Azerbaycan özelinde de herhangi bir ekonomik kalkınma planı yapılmadığı gözlenmektedir. Günümüzde de Azerbaycan eyaletlerine yapılan bir ekonomik katkıdan bahsedememekteyiz. İran'ın özellikle küresel güçlerin uyguladığı ambargolar neticesinde kötüye giden ekonomik durumu, bu bölge halkını da olumsuz yönde etkilemekte, ekonomik sıkıntıları giderecek tedbirler devlet tarafından ele alınmamaktadır. Artan enflasyon oranları ve ambargolar, özellikle Tahran ve Tebriz esnafının da önemli bir bölümünü oluşturan Azerbaycanlı nüfusu zora sokmaktadır. Dış güçlerin politikaları doğrultusunda, merkezi hükümet tarafından sosyal ve kültürel baskılara maruz kalan halkın, ekonomik anlamda da ciddi dar boğaza girmesiyle toplumsal patlamalara ve muhalif hareketlere zemin hazırlanmak istenmektedir.¹⁷⁷

Gıda gereksiniminin yüzde 80'lik bir kısmını ülke içindeki üretimle karşılayan¹⁷⁸ İran coğrafyasının belli başlı geçim kaynaklarından biri olan tarım ve hayvancılık, Azerbaycan bölgesi için de önemli bir ekonomik faaliyet alanıdır. Bölgeye bu alanda, merkez tarafından olumlu veya olumsuz doğrudan bir etki görülmemesine rağmen, Urmiye Gölü'nün kuruması karşısında yeterli tedbirlerin alınmaması, sulama ve içme suyu faaliyetlerini kısıtlayacaktır. İran'ın kuzeybatısında yer alan dünyanın üçüncü, Ortadoğu'nun en büyük gölü olan Urmiye gölünün küçülmeye başlaması 2011 yaz ayları itibariyle gündemde yer almaya başlamıştır.¹⁷⁹ Gölün kurumasıyla çevreye saçılacak olan yüklü miktarda tuz, bölgede doğal yaşamı yok edecek ve coğrafyayı çöle döndürecektir. Böylece mevsimsel anlamda da değişikliklerin yaşanacağı bölge bir doğa felaketi ile karşı karşıyadır. İran yönetiminin kuruma tehlikesi ile karşı karşıya kalan göl için hiçbir tedbir almaması hatta gölü besleyen akarsular üzerine barajların kurulmak istenmesi, sorunu bir çevre probleminden, politik bir mecraya taşımıştır. Azerbaycan halkı, hükümetin tutumunu kendilerine yapılan yeni bir baskı ve ayrımcılık politikası olarak yorumlamaktadır.

¹⁷⁷ Alireza Nader, "The Iranian Regime Is in Trouble", **RAND**, (Çevrimiçi), <http://192.5.14.43/commentary/2012/10/03/USNEWS.html> 03.1.2019.

¹⁷⁸ Ümit Ateşgaoğlu, "İran Ülke Raporu", **SERKA**, Ankara, Mayıs 2012, s.5.

¹⁷⁹ Tuğba Evrim Maden, "İran'ın Urmiye Gölü Sorunu" **Ortadoğu Analiz**, Cilt:5, Sayı:60, (Aralık 2013), s.99.

Bölge halkının protesto gösterilerine neden olan tutum, güvenlik güçlerinin eylemcilere yönelik kullandığı orantısız güç ile desteklenmiştir. Şiddetli ve sert müdahaleleri, haksız tutuklamalar izlemiş, bu durum halkın yanı sıra pek çok insan hakları örgütünün de tepkisini çekmiştir.

Merkezi hükümetin gölü besleyen akarsular üzerindeki baraj inşaatlarının durdurulduğunu belirtmesine rağmen¹⁸⁰ ek önlemler ve sorunu giderici çalışmalar yapmaktan geri durduğu gözlenmektedir. İran hükümetinin yapıcı bir tedbir almadığı hergün Urmiye Gölü kurumaya daha da yaklaşmaktadır. Bu durum bir çevre felaketinin yanı sıra, başta Urmiye ve Tebriz olmak üzere birçok kentten Azerbaycan Türkünün zorunlu göçüne neden olacaktır.

Urmiye gölünün kurumasıyla alakalı bir diğer siyasi iddia da Uranyum yataklarından en etkin şekilde yararlanılması için gölün kuruması gerektiğidir. Bu bakış açısıyla değerlendirildiğinde, gölün kuruması sadece çevre probleminin değil ayrıca uluslararası toplumda da İran'ın sürekli suçlandığı nükleer politikasının da bir kez daha sorgulanmasını gerektirmektedir.¹⁸¹

Kaynak: <https://odatv.com/ortadogunun-en-buyuk-golu-kurudu-0102181200.html>, 23.03.2019.

Resim 2: Urmiye Gölü'nün Öncesi İle Karşılaştırmalı Uydu Görüntüsü

¹⁸⁰ İran'da Su Kaynakları Ve Yönetimi, **ORSAM**, (Çevrimiçi), <https://www.orsam.org.tr/tr/arash-azaranfar-iran-da-su-kaynaklari-yonetimi-2/>, 18.04.2019.

¹⁸¹ Qulamrza Səbri Təbrizi, "Urmiya Gölü Faciəsi" (**Məqalələr Toplusu**), Bakı, Elm və Təhsil, 2014, s. 3.

Azerbaycan bölgesinin genel olarak İran hükümeti tarafından görmezden gelindiğini söylemek mümkündür. Bölgeye yönelik net bir ekonomik yaptırımdan söz edememekle beraber, yatırımların veya iyileştirme çabalarının da bulunmadığı görülmektedir. İran'ın hali hazırda içinde bulunduğu ekonomik sıkıntılardan payını alan Azerbaycan coğrafyasının durumu kendi haline bırakılmıştır. 12Ağustos 2012 tarihinde Tebriz'de gerçekleşen deprem sonucu hükümetin takındığı tavır, genel tutumu hakkında önemli ipuçları vermektedir. Çok sayıda can ve mal kaybının yaşandığı felaketten sonra hükümetin yeterli yardımı yapmaması, hatta örneğin Türkiye'den gönderilen yardımları geri çevirmesi¹⁸² devletin tutumu hakkında fikir vermektedir. Evsiz kalan, maddi kayıplara uğrayan Azerbaycan Türkleri zorunlu olarak başka bölgelere göç etmeye başlamıştır. İran hükümeti ise bu duruma herhangi bir müdahalede bulunmamıştır. Bu tavır da Güney Azerbaycan üzerinde uygulanan asimilasyon ve ekonomik yaptırım politikalarıyla bağdaşmaktadır.

3.2. Güney Azerbaycan'a Uygulanan Ayrımcı Sosyal ve Kültürel Politikalar

Azerbaycan Türklerinin İran tarihinin bir parçası olduğu kadar, Pehlevi Hanedanlığı döneminden bugüne değin kimliklerinin ikinci plana atıldığı ve asimilasyon sürecine maruz bırakıldıkları görülmektedir. Bu anlayış çerçevesinde, İran'da Azeri Türklerinin ayrı bir etnik kökene sahip olmadıklarını ispatlamaya yönelik çeşitli teoriler ortaya atılmıştır.

Bunlardan biri; Azeri Dili Teorisi'dir. Geçmişte Azerbaycan halkının konuştuğu Azeri dilinin, Fars dilinin bir ağız olduğunu savunur. Dolayısıyla da Azerbaycan coğrafyasında yaşayan insanlar Türk değil, Farstıdır. Selçukluların bu bölgeyi işgalinden sonra, Türkler bu bölgeye yerleşmeye başlamış, Safeviler dönemiyle birlikte de Azeri dilinin yerini saray Türkçesi almaya başlamıştır. Bu teoriyi savunan bazı kimselere göre; Azerbaycanlılar aslında Farisidir; bölgeye yapılan Moğol işgallerinden sonra Türkçe konuşmaya başlamış, aslında Moğol baskısıyla asimile olmuşlardır. Ancak kökenleri itibariyle Farstlılardır. Ancak Azeri

¹⁸² "İran Yardım İstemedi.", **Hürriyet**, 14.08.2012, <http://www.hurriyet.com.tr/planet/21224490.asp>, 23.03.2019.

dilinin Selçuklular ve bölgede hakimiyet gösteren Türk boylarının etkisiyle yok olmaya başlayıp, Safevilerle beraber yok olma noktasına geldiği yönündedir.¹⁸³

Aran Teorisi ise; özellikle Kuzey Azerbaycan olarak adlandırılan günümüzdeki Azerbaycan Cumhuriyeti bölgesinin asıl isminin Albanya veya Aran olduğunu ortaya atar. 1918 yılına kadar Azerbaycan isminin söz konusu olmadığını ve burada konuşulan dilin Ari dillerden biri olan Arani olduğunu savunmaktadır. Osmanlı Devleti, Güney Azerbaycan'ı işgal etmek üzere gerçekleştirdiği seferlerde bölge halkının direnişiyle karşılaşmış, başarısız olunca planlarını dolaylı yoldan uygulamaya girişmiş ve iki bölgeyi birleştirmeyi amaçlamıştır. Bu plan Sovyet Rusya tarafından da kendi çıkarlarına hizmet ettiğinden destek görmüştür. 1918'de bölge Mehmet Emin Resulzade'nin komutasına verilmiş ve Resulzade buranın adını da Azerbaycan olarak değiştirmiştir. Azerbaycan tarihinin ve Türklerle olan bağının temeli de bu şekilde atılmıştır. 1918'de kurulan Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti 1929 yılında SSCB'nin Bakü'yü işgal etmesiyle yıkılmış, ancak SSCB iki bölgeyi birleştirme amacıyla bölgenin ismini değiştirme yoluna gitmemiştir.¹⁸⁴

Asimilasyona yönelik teorik yaklaşımlar Azerbaycan halkı üzerinde etkili olmamış, ancak akademik çevrelerde popüler bir akım olarak bir süre için izlenmiştir. En yakın örneklerinden biri ise; 2011 yılında *Iranian Journal of Public Health* dergisinde yayınlanan, İran Türklerinin Y kromozomlarının, Orta Doğuda Türkçe konuşan diğer topluluklarla yakınlığını araştıran makaledir.¹⁸⁵ Görüldüğü gibi, İran'da Azeri kimliğini yadsımaya ve onu Farslı kökenlere dayandırmaya yönelik akademik çalışmalar yalnızca tarih, toplum bilimi gibi beşeri bilimlerle sınırlı kalmamış, zaman zaman, genetik bilimine bile konu olmuştur.

İran coğrafyası içinde yaşayan en geniş etnik topluluklardan biri olan Azerbaycan Türkleri, Pehlevi Hanedanlığı dönemiyle beraber bir tehlike olarak görülmeye başlanmıştır. Tek devlet, tek dil, tek din ilkesini benimseyen Pehlevi Hanedanlığı için diğer tüm etnik halklar gibi Azerbaycanlılar da bu ideale aykırı

¹⁸³ Shaffer, Brenda, "İran'da Azeri Türkleri", **Türkler Ansiklopedisi**, Yeni Türkiye Yayınları, Cilt 20, 2002, s. 1087-1088.

¹⁸⁴ Hüseyin İsalı, "Fars Milliyetçiliğinin Türk Karşıtı Kuramsal Çalışmaları: Azeri Dili ve Aran Teorileri", **Güney Azerbaycan Sosyo-Kültürel Araştırmalar**, Çevrimiçi, <https://yenidenergenekon.com/821-fars-milliyetciliginin-turk-karsiti-kuramsal-calismalari-azeri-dili-ve-aran-teorileri/> 01.03.2019.

¹⁸⁵ L Andonian, S Rezaie, A Margaryan, v.d. , "Iranian Azeri's Y-Chromosomal Diversity in the Context of Turkish-Speaking Populations of the Middle East", **Iranian Journal of Public Health**, 2011, Vol. 40, No.1, pp.119-127.

gelen bir topluluk olarak görülmektedir. Bu anlayışla Azerbaycan Türkleri, bir kültürü var eden en önemli etken olarak; özellikle dilleri üzerinden ilerleyen bir dizi yaptırım ve baskıya maruz kalmışlardır. Okullarda ana dilleri yasaklanmış, eğitimi Farsça almak zorunda bırakılmış, askeri eğitim bile bu amaç üzerinden şekillenmiştir.

Bir uzlaşa ve ortak akıl ürünü olan dil, bir kültürün temelini oluşturan öğedir. Bu nedendir ki; tarihte ve toplumlarda belirli etnik grup ve topluluklara yönelik asimilasyon süreçleri, ilk ve en etkin olarak dile yönelik baskı araçlarını kapsamaktadır. Azerbaycan Türklerinin de İran içerisinde kültürlerini devam ettirme olanağı bulmalarının en temel koşulu dillerinde sürekliliği sağlamak ve ona sahip çıkmaktır. Bununla bağlantılı olarak, otoritelerin de önlemlerini en sıkı tuttuğu ve en çok baskı kurduğu alan, sosyal ve kamusal hayatta dile yönelik kısıtlayıcı ve tektipleştirici uygulamalar olmuştur.

Azerbaycan Türklerinin İran üst kimliği içerisinde kendi Türk kimliklerine sahip çıkmalarını sağlayan ve onları diğer İranlılardan ayıran en başat özellikleri konuştukları dil; Türkçe'dir. Kuzey İran'da, başta Tebriz olmak üzere Azeri nüfusun yoğunluklu olduğu şehirlerde, hatta merkez Tahran'da Türkçe gündelik hayatta yaygın olarak kullanılmaktadır. Öyle ki; Farsça'dan sonra İran'da en çok konuşulan dil Türkçe'dir. Günümüzde 30 milyona yakın Azeri nüfus Türkçe konuşmaktadır.¹⁸⁶

Türkçe'nin yalnızca gündelik hayatın bir parçası olmasının altında ise, devlet yönetiminin politika ve uygulamaları yatmaktadır. Pehlevi rejiminin ulus devlet yaratma amacıyla çıktığı yolun, İslam Devrimi ile yumuşayacağı beklentisine girilmiştir. Devrim anayasasında bile etnik dillerin okullarda edebiyat derslerinde, kitle iletişim araçlarında kullanılabileceğine dair bir madde bulunması, Farsça'nın yalnızca resmi yazışma, doküman ve kitaplarda zorunlu olduğu belirtilmesine rağmen, bu hüküm uygulamaya yansımamıştır. Türkçe, seçmeli ders olarak dahi kabul edilmemiştir. Merkezi yönetimin başta ekonomik yönlendirmelerle teşvik ettiği göç politikalarıyla, Azeri nüfusun Fars nüfus içinde erimesi ve birlikteliklerinden kopması hedeflenmiş, insanların sosyal hayatlarında ve ekonomik faaliyetlerinde

¹⁸⁶ Bilgehan Atsız Gökdağ, Talip Doğan, **İran'da Türkler ve Türkçe**, Ankara, Akçağ Yayınları, 2016, s.11-26.

iletişime geçebilmesi için Farsça günlük hayatın zorunlu bir ögesi haline getirilmiştir.

187

Farslı kimliğin cazip hale getirilmesi ve statüsel olarak yukarıda görülmesi bu asimilasyon sürecini içselleştiren küçük de olsa bir Türk nüfusunu da beraberinde getirmiştir. Öyle ki; Farsça konuşmanın ve Türkçe bilmiyor olmanın itibar sayıldığı bir toplumsal algı oluşturulmuştur. Bunun yanı sıra, bir grup ise, Türkçe'nin yalnızca aile içerisinde konuşulan bir dil olduğunu kabul etmiş ve mevcut düzene adapte olmaya çalışmıştır. Bu durumun örneklerinden biri; 1989 yılından günümüze, İran'ın dini lideri görevini üstlenen, Azeri kökenli Ayetullah Ali Hüseyin Hamaney'in, 2017 yılında yaptığı bir açıklamadır. Hamaney, Azeri bir çocukla konuşurken, Türkçe olarak; Türk mü yoksa Fars mı olduğunu sormuş, annesi çocuğun Azeri kökenli olduğunu fakat Türkçe bilmediğini belirtmiştir. Hamaney ise okullarda ve sokakta Farsça öğrendiklerini ancak evde Türkçe de öğretilmesi gerektiğini belirtmiştir.¹⁸⁸ Bu haberden yola çıkarak, İslam yönetiminin farklı etnik kökenlere karşı daha ılımlı bir tavır benimsediği söylenebilir. Ancak gözden kaçırılmamalıdır ki; Türkçe'nin yalnızca aile içerisinde, evde konuşulması noktasında kısıtlı bir çerçevede teşvik edilmiş, okullarda ve kamusal alanda Farsça'nın baskınlığının altı çizilmiştir.

Azeri toplumu içerisinde önemli bir kısım, hala daha dilleri için mücadele vermeye ve onları ikinci plana atan her türlü uygulama ve söyleme karşı mücadele etmeye devam etmektedir. 2018 Nisan ayında, İran'ın Rusya'ya, Farsça ve Rusça'nın karşılıklı olarak iki ülkedeki okullarda ikinci dil olarak okutulmasına yönelik verdiği teklif ve ilerleyen günlerde İran Cumhurbaşkanı Yardımcısı Ali Yunusi'nin "Azeriler, Türkçe konuşan Fars'tır." açıklaması, Azerilerin tepkisine yol açmış, mecliste Türk kökenli 50 milletvekili bir tepki mektubu yazmıştır.¹⁸⁹

Azeri Türklerinin okullarda kendi dillerinin seçmeli ders olarak okutulmasına yönelik istekleri göz ardı edilirken, Rusya ile böyle bir adım atılacak olması gerginliğe neden olmuştur. Yunusi'nin açıklamasıyla tepkiler büyümüş, yazılan mektupta, bu tavır Rıza Şah'ın ırkçı söylemlerine benzetilmiştir. İran'da merkezi

¹⁸⁷ Güneşli Araz "Birinci Pehlevi (1929-1941) Döneminde Güney Azerbaycan", **Güney Azerbaycan Sosyal, Kültürel ve Siyasi Araştırmalar Dosyası**, Sayı:5, İstanbul, 2005, s. 74.

¹⁸⁸ <https://www.haberaktuel.com/iran-lideri-cocuklariniza-turkce-ogretin-haberi-1036862.html>, (Çevrimiçi), 17.03.2019.

¹⁸⁹ <http://www.hurriyet.com.tr/dunya/3-gunde-2-tepki-iranda-azeriler-farstir-gerilimi-40813775>, (Çevrimiçi), 02.04.2019

yönetimin Azerbaycan nüfusuna yönelik ırkçı ve baskıcı tutumunun günümüzde devam ettiği bu örnekte açıkça görülmektedir.

İran'da Azeri Türkleri'ne yönelik negatif tutum yalnızca devlet otoriteleriyle sınırlı kalmamıştır. Halk tabanında da, Türklere yönelik alaycı ve küçümseyici tutum ve davranışlar, Azerilere yönelik ötekileştirici tavrın bir yansımasıdır. Bunun en net örneklerinden biri de, yukarıda bahsetmiş olduğumuz karikatür krizi çerçevesinde yaşananlardır. Söz konusu karikatür, toplumun Azeri Türklerine ve dillerine bakışının bir yansımasıdır. Ancak kriz sonrasında yaşananlar ve büyüyen tepkiler, hem kamuda hem de devlet nezdinde, Azeri Türklerinin kültürlerine ve dillerine sahip çıkma konusundaki kararlılığını gözler önüne sermiştir.

Zamanında İran'ın kültür başkenti olan Tebriz, bölgeye uygulanan politikalarla geri bırakılmış, yatırımlar daha çok Farslı nüfusun yoğun olduğu Tahran gibi merkezlere yapılmış ve kalkınma bu şehirlerde gerçekleşirken, Güney Azerbaycan şehirleri oldukça geride kalmıştır. Edebiyat alanında oldukça etkin olan Azerbaycan aydınlarının eserleri Pehlevi döneminde basım yasağına takılmış, Türkçe kitapların basımına izin verilmemiştir. İslam Devrimi ile beraber kitap basımlarında yine Farsça zorunlu tutulmakla beraber, gazete ve benzeri yayın organlarının başka dilde de basım ve dağıtımının önü açılmış, ancak devrimin ilk zamanlarında bu vaatle yayın hayatına giren yazılı basın organları zamanla kapatılmaya başlanmıştır. Günümüzde yalnızca Varlık dergisi faaliyet göstermeye devam etmektedir.¹⁹⁰ Dergi, 2016 yılında Tomurcuk isimli çocuk dergisi ekini yayınlamaya başlamıştır. Bu dergide, Azeri çocuklarına Latin alfabesi ve Türkçe öğretilmesi hedeflenmiştir.¹⁹¹

¹⁹⁰ Shaffer, **a.g.e.**, s.102.

¹⁹¹ <https://www.trt.net.tr/azerbaycan/turk-dunyasi/2016/08/02/varliq-d-rgisinin-usaqlar-ucun-ilk-lav-si-tomurcuq-yayinlandi-543377>, (Çevrimiçi), 02.04.2019.

Kaynak: <https://cdn.trt.net.tr/images/bbb1/c4a8/bab5/57a09795415a3.jpg>, 02.04.2019.

Resim 3: Varlık Dergisi'nin Tomurcuk Eki

3.3. Güney Azerbaycan'a Uygulanan Ayrımcı Siyasal Politikalar ve İnsan Hakları İhlalleri

Azerbaycan Türklerinin siyasi arenada faaliyetleri, devletin etnik kimlikleri asimile etmeye yönelik izlediği siyasetin bir yansıması olarak tarih boyunca kısıtlanmıştır. İslam Devrimi'nin yapılanması ve gerçekleşmesinde büyük katkısı olan Azerbaycanlı siyaset adamları, devrimin ilerleyen zamanlarında siyasi sahnenin dışına itilmiştir. Dönemin ilk başbakanı Mehdi Bazargan, Pehlevi Hanedanlığı döneminde de siyasi nedenlerle hapis yatmış, devrimden sonra başbakanlık görevinden istifa etmek durumunda kalmış, 1985 yılında cumhurbaşkanlığı seçimlerinde adaylığı reddedilmiştir. MHCP ise, Azerbaycan milli hareketinin öncü siyasi yapılanması olarak karşımıza çıkmış, devrim sonrası Azerbaycan halkının isyanı ve devletin sert müdahalelerinden sonra ayakta kalmayı başaramamıştır.

İran'da İslam rejimi olgunluğuna eriştiğinde siyasi faaliyetlerdeki baskı politikaları da katı ve kesin bir yapı kazanmıştır. Çöhregani'nin 1996 ve 2000 yılı seçimlerinde adaylığının çeşitli suçlamalar ve gözaltı süreçleriyle engellenmesi, bu durumun en açık örneklerinden biridir. Devlet yapılanması, İslam ve Farşlılık odağı dışında, belirli bir zümrenin benimsediği isimlerin siyasi faaliyetlerini bir tehlike

olarak görmektedir. İran nüfusunda büyük çoğunluğa sahip Azerbaycan Türklerinin siyasi faaliyetleri de bu kapsamda algılanmaktadır.

2009 cumhurbaşkanlığı seçimleri İran siyasetinde seçimlere hile karıştırıldığı iddiaları gündeme gelmiş, cumhurbaşkanı Ahmedinejad'ın tekrar iktidara gelmesiyle sonuçlanmıştır. Azeri kökenli Mir Hüseyin Musevi, Fars kökenli Mehdi Karrubi bu iddiaları Anayasayı Koruyucular Konseyi'ne taşımış lakin netice alamamışlardır.¹⁹² Bunun akabinde Yeşil Hareket olarak bilinen halk ayaklanmasına öncülük etmişler, sokaklara dökülen binlerce insan yine kolluk kuvvetlerinin sert müdahalesiyle karşılaşmıştır.

2012 yılı milletvekili seçimlerinden önce ise İçişleri Bakanlığı'nın resmi internet sitesinde yayınlanan "Vekil adaylarına halka hizmet etmeleri ve devrimin başarılarını muhafaza etmeleri tavsiyesinde bulunuyoruz." ifadesi, birçok kişi tarafından tehdit olarak algılanmıştır.¹⁹³

2009 ve 2013 yıllarındaki cumhurbaşkanlığı seçimlerine bağımsız olarak Tebriz'den adaylığını koyan Azeri kökenli Akbar Alami'nin başvurusu reddedilmiş, aynı durum 2008 ve 2012 seçimlerinde de yaşanmıştır.¹⁹⁴

Bütün baskılara rağmen, mecliste Türk kökenli milletvekillerinin varlığı ve mücadelesi devam etmektedir. 2016 yılında, İran parlamentosu içerisinde 100 milletvekili "Türk Nüfuslu Bölgeler Fraksiyonu"nu kurmuştur. Fraksiyon başkanlığını Tebriz milletvekili ve İran İslami Şura Meclisi Birinci Yardımcısı Mesut Pezeşkiyan üstlenmektedir. Türkçe konuşan milletvekillerince oluşturulan fraksiyonun amacı, Türk nüfusun yoğunluklu olarak yaşadığı bölgelerin sorunlarına çözüm bulmak ve bu bölgelerin kalkınmasını sağlamak olarak belirtilmiştir.¹⁹⁵

2018 yılında cumhurbaşkanı yardımcısı Yunusi'nin İran Türklerini hedef alan sözleri, yukarıda bahsettiğimiz gibi, mecliste de tepkilere neden olmuş, Türk kökenli 50 milletvekilinin imzası bulunan mektupta sert eleştirilere yer verilmiştir.

¹⁹² "Iran reformists held after street clashes", **BBC**, 14.06.2009, (Çevrimiçi), http://news.bbc.co.uk/2/hi/middle_east/8099218.stm, 03.03.2019.

¹⁹³ "İran milletvekili seçimleri yaklaşıyor gerilim artıyor", **İran Analiz**, (Çevrimiçi), <http://irananaliz.wordpress.com/2011/12/27/iran-milletvekili-secimleri-yaklasiyor-gerilim-artiyor/>, 03.03.2019.

¹⁹⁴ "در ك يرو تاد يد نا ك مال عا يمل عا رب كا", **Tabnak Professional News Site**, 20 Mart 2009, (Çevrimiçi), <http://tabnak.ir/pages/?cid=40149>, 09.06.2019.

¹⁹⁵ Hamid İbrahimi, "İran Parlamentosunda Türk Nüfuslu Bölgeler Fraksiyonu", **İran Araştırmaları Merkezi**, 3 Kasım 2016, (Çevrimiçi), <https://iramcenter.org/iran-parlamentosunda-turk-nufuslu-bolgeler-fraksiyonu/>, 03.03.2019.

Siyasi arenada yer alan faaliyetler, İran halkının gündelik hayatında yansımalarını bulmuş, kritik durumlarda halk sokağa dökülüp tepkisini göstermekten geri durmamıştır. Ancak otoritelerin halka cevabı her zaman oldukça sert olmuştur. Halk ayaklanmalarına silahlı müdahaleler, idam cezaları, tutuklama, alıkoyma ve işkence, İran'da rejim geleneğinin bir parçası halini almıştır. Bu nedenlerle, İran Devleti sık sık insan hakları eleştirileriyle uluslararası arenada eleştirilerin odağına yerleşmektedir.

İslam Devrimi akabinde Devrim Mahkemeleri Başkanı olarak, Humeyni tarafından göreve getirilen Sadık Halhali, hem savcı, hem hakim, hem jüri olarak yer aldığı yargılamalarda en az iki bin kişinin idamına karar verdiğini belirtmiştir. 1979 yılında Tahran ABD Büyükelçiliği'ne yapılan baskın sonucunda alınan rehinelere 444 gün boyunca serbest bırakılmamıştır. Bu olay devrimi ilk günlerinden itibaren uluslararası arenada insan hakları konusunda olumsuz bir konuma yerleştirmiştir.

Devrimi izleyen yıllarda protesto gösterileri kanlı bir şekilde bastırılmış, demokratik, laik ve liberal siyaset adamları devre dışı bırakılmaya çalışılmış, siyasi tutuklamalar artmış, sosyalist öğrenci grupları hapse atılmıştır. Sosyal ve kültürel alanda da yeni rejimin şeriat kuralları kendini hissettirmiş, kültür devrimi ile, kılık-kıyafet kanununda değişikliğe gidilmiş, kadınlara baş örtüsü zorunluluğu getirilmiştir.¹⁹⁶

İran'da özgürlüklere yönelik kısıtlamalar ve insan hakları ihlalleri, 2009 yılında artış göstermeye başlamıştır. Devletin resmi rakamları her ne kadar durumu hafifletmeye çalışsa da, İran İnsan Hakları İzleme Örgütü'nün verilerine göre; 2009 yılında 402, 2010 yılında 1638, 2011 yılında 676, 2012 yılında 580 kişi idama mahkum edilmiştir.¹⁹⁷ 2010 ve 2011 yıllarında gerçekleşen artış, İnsan Hakları İzleme Örgütü tarafından, şaibeli 2009 yılı cumhurbaşkanlığı seçimlerinden sonra gerçekleşen protesto gösterilerinin bir sonucu olarak ülkede artan baskı ve müdahalenin insan hakları krizini derinleştirdiğinin bir göstergesi olarak yorumlanmıştır.¹⁹⁸ Uluslararası Af Örgütü de 2009 yılı sonrasında insan haklarının son 20 yılın en kötü düzeyinde olduğunu belirtmiştir. Gözaltına alınan muhaliflerin

¹⁹⁶ Zeynel Adıgüzel, "İran'da İnsan Hakları İhlalleri ve Cumhurbaşkanlığı Seçimleri", **TUİÇ AKADEMİ**, Çevrimiçi, <http://www.tuicakademi.org/iranda-insan-haklari-ihlalleri-vecumhurbaskanligi-secimleri/> 16.03.2019.

¹⁹⁷ **A.g.m.**

¹⁹⁸ <https://www.hrw.org/tr/news/2011/01/26/241738> , (Çevrimiçi), 05.03.2019.

taciz, tecavüz ve işkenceye varan kötü muameleyle maruz kaldıkları, devletin iddialara yönelik açtığı soruşturmalarda olayların üstünü kapatmaya yönelik bir yol izlediğine değinilmiş, Birleşmiş Milletler'in insan hakları uzmanlarının ülkede soruşturma yürütmesine izin verilmesi istemiş, ancak İran hükümeti örgütün raporuna yanıt vermemiştir.¹⁹⁹

2013 yılında cumhurbaşkanı seçilen Hasan Ruhani, reformist ve ılımlı bir lider olarak tanınmaktadır. İran'da kimi yaptırımlar bu dönemle birlikte gevşetilmiş olsa da, ihlaller yine kaygı verici noktadadır. 2014 yılında Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nun İnsan Haklarından Sorumlu 3. Komitesi, BM İnsan Hakları İran Özel Raportörü Ahmed Şahid'in raporuna dayanarak İran'da insan hakları ihlalleri ve idam cezalarına ilişkin duyulan kaygıyı vurgulayan karar tasarısını kabul etmiştir. Tasarıda, Ruhani'nin göreve başlamasıyla beraber gerçekleştirilen iyileştirmelerden memnuniyet duyulduğu ifade edilmiş, ancak ülkede uluslararası standartlara uygun olmayan yargılamalarla gerçekleştirilen yüksek sayıda idam cezası, işkence, kötü muamele, ifade özgürlüğü ihlalleri, toplantı ve gösteri yürüyüşlerine yapılan müdahaleler, azınlıklara ve kadınlara yönelik ayrımcılık uygulamaları eleştirilerek, İran'a bu konuları düzeltme çağrısı yapılmıştır.²⁰⁰

İran toplumunun yüksek bir yüzdesini oluşturan Azerbaycan Türkleri de, verdikleri hak mücadeleleri sonucunda bahsettiğimiz insan hakları ihlallerinden nasibini almaktadır. İslam rejimi, Farslılık dışında kalan bütün milliyetçi akımlara karşı sert bir tavır takınmakta ve bastırmaya yönelik uygulamalarında insani veya etik ilkeleri gözetmemektedir. İran'ın toprak bütünlüğü için her zaman bir tehlike olarak algılanan Azerbaycan Türkleri, kültürel hak taleplerini mevcut rejim karşısında yüksek sesle dile getirememekte, yalnızca kendi sosyal yaşantılarında, kısıtlı bir çevrede kendi adet ve geleneklerini sürdürmeye çalışmaktadır.

¹⁹⁹ https://www.bbc.com/turkce/haberler/2009/12/091210_iran_amnesty, (Çevrimiçi), 05.03.2019.

²⁰⁰ <http://www.aljazeera.com.tr/haber/iranda-insan-haklari-ihlalleri>, (Çevrimiçi), 06.03.2019.

3.4. Merkezi Hükümetin Ermenistan'la İşBirliğini ve İlişkilerini Azerbaycan'a Bir Psiko-Politik Baskı unsuru Olarak Geliştirmesi

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin kuruluşunun ardından, İran ile iki ülke arasındaki ilişkiler gergin bir ortamda ilerleme göstermiştir. İran Türkmençay Antlaşması ile Kuzey Azerbaycan Bölgesi'ndeki hâkimiyetini yitirmiş olsa da, bu coğrafyayı hala kendi tarihi toprak sınırları içerisinde görmektedir. Gerek bu nedenle, gerekse İran'da yaşamını sürdüren 30 milyona yakın Azerbaycan Türkünün, Kuzey ile milli bir bağlılık hissetmesi ve Güney ile Kuzey'in olası bir birleşme içerisine girme ihtimali İran'ın Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'ne karşı mesafeli ve olumsuz bir tavır takınmasına neden olmuştur. Bu anlamda, İran Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin yalnızca iç işlerine karışmakla kalmamış, uluslararası ilişkilerinde de Azerbaycan ile problemlili ilişkiler yürüten devletleri desteklemeye başlamıştır.

1991 yılı Eylül ayında Ermenistan'ın bağımsızlığını ilan etmesinin akabinde, 25 Aralık 1991 tarihinde İran Ermenistan'ın bağımsızlığını resmen tanıyarak, Rusya'dan sonra Ermenistan ile ekonomik, askeri ve siyasi alanlarda karşılıklı işbirlikleri gerçekleştiren ikinci devlet olmuştur.²⁰¹

1992 yılı Şubat ayında Ermenistan Dışişleri Bakanı Rafi Hovanisyan başkanlığında bir heyet Tahran'a gelmiş, iki hafta sonra da İran Dışişleri Bakanı Ali Ekber Velayeti başkanlığında bir heyet Erivan'ı ziyaret etmiştir. 1992 yılı Kasım ayında ise Erivan'da Ermenistan-İran İlişkilerini Geliştirme Komisyonu kurulmuş, ardından Ermenistanlı ve İranlı işadamlarının problemlerine çözüm bulmak, ticari ilişkileri geliştirmek amacıyla, İran Ermenisi olan Levon Aharonyan başkanlığında İran-Ermenistan Ticaret Birliği hayata geçirilmiştir. İki kurumun da temel amacı Türkiye'yi bölgede etkisiz kılmak ve Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin ekonomik anlamda güçlenmesinin önünü almaktır.²⁰²

İran'ın Ermenistan'ı desteklemesinin altında yatan bir başka neden; batılı devletlerle sorunlu bir ilişki yürüten İran'ın, uluslararası platformda, Avrupa ve

²⁰¹ Emin Arif, **Kafkasya Jeopolitiğinde Rusya, İran, Türkiye Rekabeti ve Ermeni Faktörü**, Ankara, Naturel Kitap, 2004, s.227.

²⁰² Vahan Bayburtyan, "Hay-İranagan Haraberutyunnere Hayasdani Angahutyanyan Zerk Berumis Hedo", **The Countries and Peoples of The Near and Middle East XVII**, Erivan 1998, s.11.

ABD’de etkin olan Ermeni diasporasının desteğini almaktır. Böylece hem de Ermenistan için kendini dışarıya açılan bir kapı olarak sunmaktadır.

İran’ın komşu devletleri içinde tek Hristiyan devlet olan Ermenistan ile Hatemi’nin “Medeniyetler Diyalogu” tezine uygun şekilde iyi ilişkiler kurulması, dışarıya bir Hristiyan Müslüman kardeşliği resmi çizilmesi açısından İran için önemlidir. Böylece İran’ın köktendincilik algısı yumuşatılmaya çalışılmaktadır.²⁰³

2003 yılında Doğu Azerbaycan eyaletinde hayata geçirilen “Aras Serbest Ekonomi Bölgesi” iki ülke arasındaki ekonomik ilişkileri güçlendirmiştir. Ermenistan aynı zamanda enerji ihtiyacının büyük bir kısmını İran’dan temin etmektedir. 2007 yılı itibariyle Tebriz ile Ermenistan’ın Mehri kenti arasına çekilen doğalgaz boru hattı ile İran Ermenistan’a doğalgaz nakletmeye başlamıştır. İran Milli Gaz İhraç Şirketi Genel Sekreteri Seyyid Rıza Keseyizade, hattın açılışı için bulunduğu Ermenistan’da, hattın İran Ermenistan ilişkileri ve İran’ın doğalgaz ihracatı için büyük önem arz ettiğini belirtmiştir. İki ülke arasında yapılan 20 yıl süreli anlaşmada, İran’ın Ermenistan’a verdiği 1 metreküp doğalgaz karşılığında 3 kilovatsaat elektrik alması öngörülmüştür.²⁰⁴

İran ekonomik işbirliklerinin yanı sıra, İran’da yaşayan 120 bin kadar Ermeni vatandaşına da ayrıcalıklar tanımıştır. Ermeniler kendi dillerinde eğitim yapabilmekte, ibadethane açabilmekte, alkol alabilmektedirler. Ermeni azınlığın Tebriz’de yer alan kiliselerinin çoğunun içinde sözde Ermeni soykırımına ilişkin müzeler yer almaktadır. İran’da Türkler arasında yaşayan Ermeni azınlığı teşvik eden İran hükümeti, Azerbaycan halkı üzerinde bir baskı unsuru yaratmak istemektedir. Ermenistan’ın Karabağ işgali süresince açıktan doğalgaz ve petrol yardımı yapmanın yanı sıra, gizli olarak silah yardımı yaptığı da bilinmektedir. Dünya Ehlibeyt Kongresi Genel Sekreteri Ayetullah Muhammet Hasan Aktari’nin Erivan ziyaretinde “İran’la Ermenistan bir millet iki devlettir” ifadesini dile getirmesi iki devletin ittifakının boyutunu anlatmaktadır.

Bugün ekonomik ve siyasal ilişki ve yardımlaşmalarını bir dizi anlaşmayla devam ettiren İran ve Ermenistan’ın ittifakı, iki taraf için de birer güvence görünümündedir. Ermenistan, hem ihtiyacı olan kaynakları sağlamada Rusya’ya olan

²⁰³ Nazmi Gül ve Gökçen Ekici, “Ortak Tehdit Algılamaları ve Stratejik İttifaklığa Doğru İlerleyen İran-Ermenistan İlişkileri”, **Stratejik Analiz**, Cilt 2, Sayı. 22, 2002, s.40.

²⁰⁴ <https://avim.org.tr/tr/Bulten/IRAN-VE-ERMENISTAN-DOGALGAZDA-IS-BIRLIGINI-GELIS-TIRME-CABASINDA> , (Çevrimiçi), 17.04.2019.

bağlılığını azaltmakta, hem dış dünya ile bağlantısını İran coğrafyası üzerinden kurmakta, hem Azerbaycan Halk Cumhuriyeti ile başta Karabağ sorunu olmak üzere yaşadığı çatışmalarda, bölgede stratejik anlamda kilit öneme sahip İran gibi bir müttefik elde etmektedir. İran ise uluslararası ekonomik ve siyasal anlamda büyük çatışmalar yaşadığı ABD ve Avrupa ülkeleri karşısında önemli bir müttefik elde etmektedir. İslam rejiminin kötü imajını, kardeş Hristiyan ülke algısıyla yumuşatmaya çalışmaktadır. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti üzerindeki baskısını, kendi toprakları içerisinde yaşayan ve nüfusun yaklaşık yüzde otuzunu oluşturan Azerbaycan Türklerini doğrudan rahatsız etmeden devam ettirmektedir. Bütöv Azerbaycan kurgusuna karşı, bağımsız Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'ni Ermenistan'ı destekleyerek güçsüzleştirmeye çalışmaktadır. Kendi toprakları içerisinde uzun yıllardır hak mücadelesi veren ve Fars milliyetçiliği ile bastırılan Türk halkı üzerinde, Ermeni azınlığa tanıdığı hak ve ayrıcalıklarla bir psikolojik istismar politikası uygulamaktadır.²⁰⁵

3.5 Azerbaycan Türklerinin Siyasi ve Toplumsal Sivil Toplum Kuruluşları

3.5.1 Bütöv Azerbaycan Birliği

Bütöv Azerbaycan Birliği (BAB), Azerbaycan Cumhuriyeti'nin eski cumhurbaşkanı Ebulfeyz Elçibey tarafından 1997 senesinde kurulmuştur.²⁰⁶ BAB'nin hedefi, Güney Azerbaycan'ın bağımsızlığını kazanması, ardından Kuzey ile birleşerek Birleşik Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kurulmasıdır. İlk başta Kuzey ve Güney Azerbaycan'da oldukça güçlü olan BAB, kurucusu Elçibey'in ölümünden sonra etkisini kaybetmiştir ve günümüzde de faaliyet göstermemektedir.²⁰⁷

3.5.2. Dünya Azerbaycanlılarının Haklarını Müdafie Komitesi

Dünya Azerbaycanlılarının Haklarını Müdafie Komitesi (DÜNAZHAK), 1998 yılında, Urmiyeli mimar Büyük Resuloğlu tarafından, Azerbaycan

²⁰⁵ Hamit Mahmudov, "Bölgesel Politikalar Açısından Azerbaycan-İran İlişkileri", **Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları**, Cilt: 8, Sayı: 15, 2013, s. 49.

²⁰⁶ İbrahim Sarı, **Ülkünün El Kitabı**, Antalya, Nokta E-Book Publishing, 2017, s.16.

²⁰⁷ Hüseyin İsalı, "Güney Azerbaycan'da Devrimden Sonra Oluşan Siyasal ve Sivil Teşkilatlar", 2014, Çevrimiçi, http://bao.az/categories_Siyaset/subcategories_Guney-azerbaycan-siyaset/product_1034198700, 22.03.2019.

Cumhuriyeti'nde kurulmuştur. DÜNAZHAK, insan hakları ve çevre sorunları üzerine mücadele vermekte, özellikle Güney Azerbaycan Türklerinin sorunlarını dünyaya duyurmayı amaçlamaktadır. Halk tabanında büyük çapta destekçisi olmasa da, şu an Norveç'te yaşayan Resuloğlu'nun Azerbaycanlılar arasındaki saygınlığından ötürü teşkilat önemli bir yere konumlandırılmış ve çoğu örgüte göre mücadelesinde daha başarılı olmuş ve ses getirmiştir.²⁰⁸

3.5.3. Dünya Azerbaycanlılar Kongresi

Dünya Azerbaycanlılar Kongresi (DAK), 1997 yılında, Amerika Birleşik Devletleri'nin Los Angeles kentinde yapılan kurultayla faaliyetlerine başlamıştır. DAK, faaliyetlerini dünyada yaşayan tüm Azerbaycanlıları teşkilatlandırıp, onların etkinliklerini koordine etmek, Azerbaycan'ın ve Azerbaycan Türklerinin problemleri hakkında, insan hakları alanında faaliyet gösteren uluslararası kuruluşları bilgilendirmek ve harekete geçirmek, bu amaçta mitingler düzenlemek, ülkelerin parlamenterleri ve devlet yetkilileri ile sorunlarına yardımcı olmaları için görüşmeler yapmak olarak tanımlamıştır.²⁰⁹

Bir süre sonra kurultayın kurucuları arasında fikir ayrılıkları oluşmaya başlamıştır. Bazı üyeler DAK'ın Azerbaycan'ın diasporası değil, Azerbaycan Türk halkının diasporası olduğunu savunmuş, Azerbaycan Cumhuriyeti ile de mesafenin korunması gerektiğini belirtmişlerdir. Teşkilatın esas görevi, Güney Azerbaycan halkının siyasal ve sosyal haklarının savunulması, Kuzey Azerbaycan'da işgal edilmiş toprakların kurtarılması, dünya üzerinde yaşayan tüm Azerbaycanlıların milli duygularla bağlanıp teşkilatlanması için gerekli temelin atılmasıdır.²¹⁰

3.5.4. Vahit Müstakil Azerbaycan Cephesi

Vahit Müstakil Azerbaycan Cephesi (VAMAC), 1979 İslam Devrimi'nin ardından İran'da kurulmuş, rejimin baskısı arttıktan sonra faaliyetlerine yurt dışından devam etmek mecburiyetinde kalmıştır. Ülke içinden faaliyetlerini yönetemiyor olması, destekleyicilerinde önemli bir azalmaya neden olmuştur. Kuruluşun esas amacı Güney Azerbaycan'ın bağımsızlığını kazanması ve ayrı bir devlet kurmasıdır. Teşkilat bu devletin anayasasını bile hazırlamıştır. Kurucusu olan Firidun Pervizniya

²⁰⁸ İsalı, **a.g.m.**, s. 2.

²⁰⁹ <http://www.dakaz.org/141-Nizamname.html>, (Çevrimiçi), 22.03.2019.

²¹⁰ İsalı, **a.g.m.**, s.5.

daha sonra DAK'ın eş başkanlığı görevini üstlenmiştir. Şuan Almanya merkezli faaliyetlerine devam eden VAMAC, “Carçi” adında bir gazete yayınlamaktadır.²¹¹

3.5.5. Azerbaycanlılar Federasyonu İsveç

Azerbaycanlılar Federasyonu İsveç (AFİ), 1998 yılında, İsveç'te yaşayan Azerilerin dayanışması, milli manevi birliğinin güçlendirilmesi amacıyla kurulmuştur. AFİ, kendini ideolojik ve dini bağlılığı olmayan, açıklık ilkeleri ve İsveç kanunları çerçevesinde çalışan demokratik bir yapı olarak tanımlamaktadır.²¹² AFİ'nin amacı, Azerbaycan ve onunla ilgili sorunları İsveç toplumu ve kuruluşlarına tanıtmak, Güney Azerbaycan'ın demokrasi, insan hakları ve kendi kaderini tayin etme mücadelesini savunma, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nde ülkenin bütünlüğü ve bağımsızlığı, yurttaşlık hakları, hukukun üstünlüğü ve hâkimiyetini desteklemek, İsveç'te yaşayan Azerilerin topluma entegre olabilmesi için çalışmalar yapmak, İsveç'te faaliyet gösteren diğer Azerbaycan sivil toplum kuruluşları ile iş birliğinde bulunmak, Azerbaycanlı kadınların siyasi ve sosyal gelişimine katkıda bulunmak, ırkçılığa karşı demokratik kurallar çerçevesinde mücadele etmek, kültürel ve kitlesel etkinliklere katkıda bulunmak, Azerbaycan dilinin İsveç okullarında öğretilmesi için çalışmalar yapmak, İsveç medyasında Azerbaycan Türkçesi ile programların yapılması ve yayılması için çalışmaktır.²¹³

3.5.6. Azerbaycan Milli Cephesi

Azerbaycan Milli Cephesi (AMC), 2003 yılında DAK'ın kurucularından Ali Rıza Nezmi Afşar ve Mir Musa Haşimi önderliğinde kurulmuştur. AMC, Güney Azerbaycan'ın federatif bir cumhuriyet olarak İran Devleti içerisinde varlığını sürdürmesini savunmaktadır. Bu teşkilatın da pek çoğu gibi İran içerisinde ciddi bir destekçisi bulunmamakla birlikte, Urmiye ve Tebriz ketlerinde Güneş Partisi üyeleri ile ilişki içerisindeyler. Önceleri Anayurt Televizyonundan yayın yapan AMC'nin şuan fiili bir faaliyeti bulunmamaktadır.²¹⁴

²¹¹ İsalı, **a.g.m.**, s.2.

²¹² <http://www.azfi.org/tr/isvec-azerbaycan-ulusal-birligi/>, (Çevrimiçi), 22.03.2019.

²¹³ <http://www.azfi.org/tr/isvec-azerbaycan-ulusal-birligi/>, (Çevrimiçi), 22.03.2019.

²¹⁴ http://devlet.com.tr/makaleler/yazi/171/IRAN_TURKLERI_DUNYA_KONGRESI_BASKANI_D_R_ALI_RIZA_NAZMI_AFSAR_ILE_SOYLESI.html, (Çevrimiçi), 22.09.2019.

3.5.7. Güney Azerbaycan İstiklal Partisi

Güney Azerbaycan İstiklal Partisi (GAİP), 2004 yılında, Güney Azerbaycan'a bağımsızlık istemiyle kurulmuştur. GAİP, İran toplumunda halkları bir arada tutan etmenin devletin baskısı olduğunu, bu dikta ortadan kalktığı takdirde, bütün etnik grupların kendi bağımsızlığını elde etmeye çalışacaklarını savunmaktadır. İslami rejim, her ne kadar demokratikleşme yolunda kağıt üzerinde adımlar atmış olmasa da fiili uygulamalarda yetersiz kalmıştır ve kalacaktır. Bu nedenle, İran'da Fars milliyetçiliğinin karşısına çıkabilecek tek alternatif yol etnik toplulukların bağımsızlık mücadeleleridir. Aynı şekilde Azerbaycan Türklerinin de İran Devleti çatısı altında giriştikleri her türlü hak arama mücadelesi başarısızlıkla sonuçlanacaktır. Azerbaycan Türklerinin Fars milliyetçiliğinin baskısından kurtulmalarının tek yolu bağımsız bir devlet kurmaktır ve GAİP bu mücadeleye hizmet edecektir.

GAİP ile Güney Azerbaycan kendi tarihi topraklarında bağımsız bir devlet kurma amacıyla siyasi bir mücadele vermektedir. Bağımsızlığın kazanılmasının ardından geçici hükümet kurulacak ve en kısa vadede halkın iradesi, seçim yoluyla hükümetin kurulmasını sağlayacak ve referandum ile anayasayı belirleyecektir. Kurulacak devletin resmi dili Azerbaycan Türkçesi, rejimi ise inanç ve düşünce özgürlüğüne dayanan laik cumhuriyettir. GAİP bahsi geçen Güney Azerbaycan topraklarının sınırlarını ise Doğu Azerbaycan, Batı Azerbaycan, Erdebil, Zencan, Hamadan, Merkezi, Bicar, Songur, Gazvin, Enzeli ve Astara olarak çizmektedir. GAİP'in başkanlığını Saleh İldırım üstlenmektedir.²¹⁵

GAİP, başta ABD'nin Chicago kentinden Azerice yayın yapan ve Bakü'de de bir genel merkezi bulunan Günaz TV üzerinden faaliyet göstermektedir. Günaz TV, Güney Azerbaycan sorununa eğilmiş, İran Azerileri için yayın yapan tek televizyon kanalıdır. Gelirini tamamen yardım ve bağışlardan karşılayan kanal, gönüllülük esasıyla çalışmalarını sürdürmektedir. Yayınları Azeri Türkçesi iledir, internet sitesinde ise Latin alfabesi yanında Arap alfabesi seçeneği ile Türkçe kullanılmaktadır. Azerbaycan Türklerinin milli değerlerini, kültürel öğelerini ve tarihini öne çıkaran programların yanı sıra, İran'da Azerbaycan Türklerine karşı izlenen politikalar ve siyasi tutum üzerine insan haklarını temel alan bir yaklaşımla

²¹⁵ İsalı, a.g.m., s. 4.

habercilik yapılmaktadır. İran'da yaşayan Azerbaycan Türkleri için belki de en önemli basın organı olan Günaz TV, GAİP'in hedef kitlesine ulaşması açısından önemli bir yere sahiptir.

GAİP ayrıca Kanada'da faaliyet gösteren "Voa" gazetesi, San Francisco'da İran'ın güncel sorunları üzerine Farsça yayın yapan "Peyvand" gazetesi, Kanada'da Farsça yayın yapan "Shahrvand" gazetesi ve Azerbaycan Cumhuriyeti'nde yayın yapan pek çok yayın organında faaliyet göstermektedir.²¹⁶

3.5.8. Azerbaycan Milli Direniş Teşkilatı

Azerbaycan Milli Direniş Teşkilatı (AMDT), 2006 yılının Ocak ayında kurulmuştur. Temel ilkeleri açısından diğer kuruluşlarla benzerlik gösterse de AMDT'yi ayıran en belirgin özellik, İran'da kurulup, İran toprakları içerisinde faaliyetlerine devam ediyor olmasıdır. İran hükümetinin baskıcı rejimi karşısında, teşkilat faaliyetlerini illegal sürdürmek durumunda kalmıştır. Ancak yurt içinde ve yurt dışında sözü dinlenir bir kuruluş olarak karşımıza çıkmaktadır.

AMDT'nin temelinde aldığı mücadele, Güney Azerbaycan'a self determinasyon hakkı tanınmasıdır. Kuruluş beyannamesinde de altı çizildiği üzere; Güney Azerbaycan Türklerinin kendi kaderini tayin etmesi, kuzey ve güney olarak bilinen tarihi Azerbaycan topraklarının tekrar birleşebilmesi için, Azerbaycan milletinin verdiği mücadeleyi haklı bulmakta ve bu mücadelenin yanında olduğunu belirtmektedir. AMDT'ye göre ülkenin, bölgenin ve dünya konjonktürünün durumu dikkate alındığında, Azerbaycan Türk milletinin self determinasyon hakkı meşru bir taleptir ve bu hakkın alınabilmesi, toprak bütünlüğünün sağlanabilmesi için siyasi bir mücadele başlatmışlardır. Kendisini Azerbaycan Milli Hareketi'nin bir kolu olarak tanımlayan AMDT, Azerbaycan Türklerinin çıkarlarını gözetmek ve haklarını geri almak için bağlı bulunduğu ideolojilerinin temelinde milliyet kavramını koymaktadır. Milliyet kavramının özünde de Türkçülük ve Azerbaycanlılık bulunmaktadır. Azerbaycan Milli Hareketi'nin çıkış noktasını ise 1813 ve 1829 yıllarında imzalanan Gülistan ve Türkmençay Antlaşmalarına ve 1925 yılında Kaçar Devleti'nin yıkılıp şah rejiminin kurulmasıyla Azeriler üzerinde baskı ve zulüm ortamının doğmasına

²¹⁶ <https://www.gunaz.tv/az/xeberler/arxiv/saleh-ildirim-milli-herekati-ireli-aparan-quvve-guney-azerbaycanin-daxilindedir-33092>, (Çevrimiçi), 24.03.2019.

dayandırmaktadır. Azerbaycan Milli Hareketi ise tam anlamıyla 1905 yılında Serdar Settar Han'ın önderlik ettiği meşrutiyet hareketi ile başlamıştır.²¹⁷

AMDT, şiddetten uzak tuttuğu sivil faaliyetlerine gizli devam etmek durumunda kaldığından, kaynaklarını daha çok internet siteleri, Güney Azerbaycan Bölgesi şehirlerinde dağıtılan bildiri, bülten ve kitapçıklar oluşturmaktadır. En belirgin kaynağı ise, Güney Azerbaycan bölgesinin sorunlarını odağına almasıyla bilinen haber portalı *Araz News*'dir.²¹⁸

AMDT, yazılı bütün kaynaklarında, ırkçılığın ve şovenizmin tüm görünümüne karşı olduğunu, gerek İran'da gerekse dünyanın her yerinde varlık gösteren bütün halkların haklarına saygı duyduğunu belirtmektedir. Güney Azerbaycan halkının maruz kaldığı ırkçılık ve baskının da bu görüş ışığında, ancak ve ancak self determinasyon hakkıyla aşılacağına inanmaktadır. Güney Azerbaycan'ın geleceğini inşa etmede en önemli aracı, milli bilince sahip kadrolar yetiştirmektir. AMDT, tabandan güçlenme ilkesini benimsemiş, mücadelesini halk kitlesinin etrafında şekillendirmiştir.²¹⁹

3.5.9. Azerbaycan Siyasi Mahpuslarını Müdafie Komitesi

Azerbaycan Siyasi Mahpuslarını Müdafie Komitesi (ASMEK), 2002 yılında, Güney Azerbaycan milli hareketi çatısı altında faaliyet gösteren kişiler tarafından, Güney Azerbaycanlı siyasi tutukluların haklarının savunulması, ilgili haberlerin dünya basınına ve insan hakları örgütlerine ulaştırılması amacıyla kurulmuştur. İslam devriminin rejimde kontrolü sağlamasıyla gelişen süreçte, İran'da tüm muhalif hareketlere ve farklı etnik kimliklere yönelik baskılar artmış, milli kimliklerini öne çıkaran ve bu doğrultuda siyaset yapan Azerbaycan Türkleri üzerinde de sert politikalar izlenmiş, birçok Azerbaycan Türkü hukuk dışı tutuklamalara ve işkencelere maruz kalmıştır. İran'da reform yanlısı medya ve insan hakları kuruluşları bu muamele karşısında tepki gösterememiştir. ASMEK, bu boşluğu doldurma ve çifte standardı ortadan kaldırma gayesiyle yola çıkmıştır. En temel amaçları, Güney Azerbaycanlı siyasi tutuklulara yardım etmek, seslerini duyurmak, insan hakları örgütleri ve dünya kamuoyunu yardıma çağırmak, insan hakları

²¹⁷ **Güney Azerbaycan Türklüğünün Özgürlük Mücadelesi Yolunda Azerbaycan Milli Direniş Teşkilatı (AMDT)**, 2. bs., Ankara, Sonçağ Yayıncılık Mat. Ltd. Şti., 2014, s.84-92.

²¹⁸ <http://araznews.org/tr/?tag=azerbaycan-milli-direnis-teskilati>, (Çevrimiçi), 24.03.2019.

²¹⁹ İsalı, **a.g.m.**, s. 6.

konusunda kültürel ve toplumsal çalışmalar yapmak ve toplumu bu konuda bilinçlendirmektir.²²⁰

24 Nisan 2004'te Ermenilerin Türkiye'ye aleyhinde yaptığı gösterilere Güney Azerbaycan Türkleri büyük tepki göstermiş, bunun sonucunda Azerbaycan halkıyla beraber onlara destek veren çok sayıda ASMEK üyesi de tutuklanmıştır. Bu olay sonrasında ASMEK'in faaliyetleri yasaklanmış ancak kuruluş faaliyetlerine yeraltında devam etmiştir.

3.5.10. Azerbaycan Federal-Demokrat Hareketi

Azerbaycan Federal-Demokrat Hareketi (AF-DH), yaşamlarına İsviçre'de devam eden Ali Rıza Erdebili ve Muhammed Azadger tarafından, 2004 yılında kurulmuştur. AF-DH, çağdaş İran tarihini aynı zamanda Türk, Kürt, Arap, Beluç ve Türkmen milletlerinin özgürlük ve hak mücadelesi tarihi olarak tanımlamaktadır. Uluslararası insan haklarından dayanak alan oluşum, merkezci olmayan, demokratik yapılı bir ulusal federal devlet sistemi önermektedir. Çok uluslu İran devletinin, Pehlevi ve İslam Devleti süresince, Farslı kimliğini merkeze alarak diğer milletlere yönelik uyguladığı ulusal zulüm ve asimilasyon politikalarına karşı çıkmaktadır. Azerbaycan Türkçesi'ni milli kimliklerinin temel ögesi olarak tanımlayan AF-DH, İran'da yaşayan Azerbaycan Türklerinin sorunlarını siyasi bir sorun olarak görmekte ve çözümü self determinasyon hakkında bulmaktadır. Bu hakkın elde edilmesinin önündeki engel olarak da İslam Cumhuriyeti'ni görmektedir.²²¹

Hareket, İran Federal Cumhuriyeti'nin de geniş bir tanımlamasını yapmakta ve yol haritasını çizmektedir. İran Federal Cumhuriyeti, İran'da yaşayan ulusların federal devletleri, özerk bölgelerin devletleri ve özel şehirlerin gönüllü olarak birleşmeleriyle, demokratik temeller üzerinde oluşmalıdır. Azerbaycan Türkleri, tarihi topraklarında egemenlik kurmalıdır. Yasama, yargı, kolluk, vergi, idari ve kültürel işler, Azerbaycan'ın yerel egemenliğine ait olacağı gibi, kendi anayasası çerçevesinde yerel parlamento ve hükümet kurulmalı, kendine ait ulusal marş ve bayrağa da sahip olmalıdır. Yalnız dış siyaset, ülkenin uluslararası tehditlere karşı savunulması, ulusal ekonomik politikalar, para sistemi, iletişim, ulaşım ve çevre işleri merkezin idaresindedir. Farsça ile beraber, Türkçe, Kürtçe, Arapça, Beluçice ve

²²⁰ İsalı, **a.g.m.**, s. 6.

²²¹ <http://www.achiq.org/herekat/tturkcep.htm>, (Çevrimiçi)24.03.2019.

Türkmençe de İran'ın resmi dilleri arasında yer almalıdır. İran Federal Devleti'nin bütün resmi belge ve yazışmaları resmi dillerde düzenlenmelidir. Azerbaycan Türkçesi, özerk Türk bölgelerinin bütün devlet kurumlarında, eğitim kurumlarında, kültür, sanat ve medya organlarında kullanılacaktır. Sermaye göçü ile geri bırakılan Azerbaycan ekonomisinin geliştirilmesi, Azerbaycan yerel hâkimiyetinin temel hedeflerinden biridir.²²²

AF-DH, yasalar karşısında eşitlik, seçme ve seçilme hakkı, inanç ve düşünce özgürlüğü, toplantı, ifade, basın-yayın ve bilgi edinme özgürlüğü, sendika ve konseylerin faaliyet hakkı, devletin din ve ideolojilerden bağımsızlığı, kadın erkek eşitliği, eğitim hakkı ve eğitimin bilimsel temelde çağdaşlaştırılması, sosyal adaletin genişletilmesi, sağlık ve sosyal hizmetin iyileştirilmesi, çocuk hakları gibi, uluslararası insan haklarına dayanan bir dizi talepte bulunmakta, idam cezası, işkence gibi aykırı tüm uygulamaların kaldırılmasını istemektedir. Bu amaçlara, Azerbaycan Türkleri ve İran'da yaşayan diğer halkların mücadelesiyle ulaşılabilir. Bu kapsamda AF-DH, bahsedilen bütün problemleri İran'ın iç meselesi olarak görmekte ve dış müdahalelere karşı olduğunu belirtmektedir.²²³

AF-DH'nin federal sistem çözümü, tam bağımsız bir Güney Azerbaycan talebinde bulunan kesim tarafından olumlu karşılanmamıştır. Daha ziyade Güney Azerbaycan bölgesi dışında ve Tahran'da yaşayan Türkler tarafından benimsenen federatif yönetim çözümü bir kutuplaşmaya yol açmış, hareket, Azerbaycanlı aydınlar ve toplum tabanında kendine geniş bir yer bulamamıştır.

3.5.11. Azerbaycanlı Bilimyurtlular Toplumu

Azerbaycanlı Bilimyurtlular Toplumu (AZBİLTOP), 1997 yılında, Tahran şehrinde eğitim hayatına devam eden Azerbaycanlı öğrencilerin kurduğu bir topluluktur. Esas amaçları anadilde eğitim olmakla beraber, Azerbaycan halkının sosyal ve kültürel haklarını elde etmesinde de mücadele vermektedirler. AZBİLTOP, Güney Azerbaycanlı bütün öğrencileri bir araya toplayıp teşkilatlandırmak amacını gütmektedir. Güney Azerbaycan halkını dini ve ideolojik temellerinden ve farklılıklarından bağımsız olarak sadece bir millet olarak gören ve onların, sosyal, kültürel, ekonomik, milli ve toplumsal haklarını savunan topluluk, milletvekilleri,

²²² <http://www.achiq.org/herekat/tturkcep.htm>, (Çevrimiçi), 24.03.2019.

²²³ <http://www.achiq.org/herekat/tturkcep.htm>, (Çevrimiçi), 24.03.2019.

işçiler, tüccarlar ve işadamlarıyla beraber çözüm arayan girişimlerde bulunmaktadır. Toplumsal sorunların çözümünün yanı sıra kendi eğitim hayatlarındaki problemlere de yoğunlaşan AZBİLTOP, Güney Azerbaycanlı öğrenciler arasında birlik ve beraberlik oluşturmak, anadillerinde eğitim alabilmek, dillerinin gelişimi için mücadele vermek, projeleriyle kültürel ve bilimsel kuruluşlara destek olmak, kültürel ve bilimsel faaliyetler düzenlemek, ana dillerinde kültürel, bilimsel ve siyasi yayınlar çıkarmak ve bu yayınların yaygınlaşmasını sağlamak amaçlarına sahiptir. Bu amaçlarını, çıkardıkları “Öğrenci” adlı dergiyle ve kurdukları “Azerbaycan Bilimiyurtlular Araştırma Merkezi” ile hayata geçirmişlerdir.²²⁴

3.5.12. Güney Azerbaycan Kurtuluş Partisi

Güney Azerbaycan Kurtuluş Partisi (GAQP), 1990 yılında Tebriz’de kurulmuştur. İlk olarak Azerbaycan Kurtuluş Teşkilatı ünvanıyla faaliyet gösteren topluluk, 2006 yılında yaşanan Karikatür Krizi sonrası ülke genelinde Azerbaycan Türkleri arasında mücadele ruhu artmış, siyasi arenada Azerbaycan milli hareketi daha çok boy göstermeye başlamıştır. Azerbaycan Kurtuluş Teşkilatı da, bu dönemde kendi yapılanmasında değişikliğe gitmiş ve oluşum 2007 yılında Güney Azerbaycan Kurtuluş Partisi olarak mücadele hayatına devam etme kararı almıştır.²²⁵

GAQP, mili varlıklarına en büyük tehdit olarak gördükleri Fars şovenizmine ek olarak, Ermeni işgalciliğine, Rus istilacılığına, gericiliğe, yabancılaşmaya, totalitarizme, diktatörlüğe, ayrımcılığa, asimilasyona, yoksulluğa ve çevre kirliliğine karşı topyekün bir mücadele verdiklerini belirtmektedir. Parti temeline evrensel insan haklarını koymuş, bunun yanı sıra Türkçülük, devletçilik, devrimcilik, çağdaşlık, laiklik, ulusçuluk, demokratikleşme ve sivil toplum ilkelerinden destek almaktadır.

GAQP için en temel amaç bağımsızlıktır. Öyle ki; bağımsızlık amacı, partinin diğer tüm amaçları için bir ön koşul olarak adlandırılmakta ve kutsal addedilmektedir. Kurulması hedeflenen Güney Azerbaycan Türk Devleti, şuan İran sınırları içerisinde yer alan Güney Azerbaycan tarihi toprakları içerisinde yer alacaktır. Bu devlet bir geçiş devleti olarak adlandırılmakta, esas hedef, Kuzey Azerbaycan ile Güney Azerbaycan’ın birleşmesi ile kurulacak olan Bütöv Azerbaycan Türk Devleti olarak belirtilmektedir. Partinin, tek devlet, tek millet

²²⁴ <http://davam.az/2494-gney-azrbaycan-tilatlar.html>, (Çevrimiçi), 9.9.2019.

²²⁵ İsalı, **a.g.m.**, s. 8.

anlayışının kaçınılmaz bir sonucu olarak ulus devlet sürecinin nihai geleceği nokta, Bütöv Azerbaycan Türk Devleti'dir. Güney ile Kuzey'in birleşmesi ile Türk devletleri ve toplulukları arasında dil, düşünce ve eylem birliği sağlanmasında önemli bir adım atılacaktır. Partinin buradaki amacı, Türk dünyası içerisinde kültürel, ekonomik, sosyal ve siyasal ilişkileri geliştirmektir. Yalnızca Türk dünyasına katkı sağlamakla kalmayıp, parti, küresel ve bölgesel barışa da katkı sağlayacağına, Ortadoğu ve Kafkasya'da sorunların çözümüne yönelik etkili rol üstleneceğine inanmaktadır. GAQP, Bütöv Azerbaycan Türk Devleti'nin komşuları başta olmak üzere, Türk Dünyası, Ortadoğu, Kaskasya, Avrupa Birliği, Bağımsız Devletler Topluluğu, İslam ülkeleri ve BMT ile karşılıklı çıkarlar kapsamında işbirliğini hedefleyerek barış ve istikrarın sağlanmasına çalışacağını belirtmektedir.²²⁶

3.5.13. Azerbaycan Milli Azadlık Teşkilatı

Azerbaycan Milli Azadlık Teşkilatı (AMAT), 2007 yılında, İran Türklerinin örgütlenmesi gerektiği düşüncesiyle kurulmuştur. Azerbaycan milli mücadelesinin 1991 yılında Kuzey'de kurulan bağımsız Azerbaycan Halk Cumhuriyeti ile farklı bir boyut kazandığını, özgürlük ve bağımsızlık mücadelesi için Güney'e önemli bir örnek teşkil ettiğini, mücadele tarihinin yönünü değiştirdiğini savunmaktadır. AMAT, bu hedef doğrultusunda Güney'in de teşkilatlanarak, laik, demokratik ve bağımsız bir devlet kurması gerektiğini, en nihayetinde ise Kuzey ile birleşerek, bağımsız, birleşik ve demokrat Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'ni hayata geçirilebileceğini savunmaktadır.²²⁷

3.5.14. İran'da Azerbaycanlı Siyasi Tutukluları Savunma Birliği

İran'da Azerbaycanlı Siyasi Tutukluları Savunma Birliği (ADAPP), İran'da başta Azerbaycan Türkleri olmak üzere, diğer tüm etnik azınlık gruplarının insan haklarını savunma amacıyla, 2006 yılında Kanada'da kurulmuştur. ADAPP'ın faaliyetleri, İran'da ve İran dışında etkin olan diğer insan hakları kuruluşlarıyla etkileşim halinde kalarak, ülkede yapılan insan hakları ihlallerine çözüm yolları arama ve bunun bilgisini dünya kamuoyuyla ve diğer kuruluşlarla paylaşmayı kapsamaktadır. Birlik, 2008 yılı BMT İnsan Hakları Yüksek Komiserliği Forumu,

²²⁶ <https://qurtulush.com/2014/03/28/gaqp-taslaq-layih%C9%99/>, (Çevrimiçi), 28.03.2019.

²²⁷ İsalı, **a.g.m.**, s. 9.

2009 yılı Kanada Parlamentosu Paneli ve 2009 yılı BMT İnsan Hakları Yüksek Komiserliği İrkçılık Konferansı'na gösterdiği resmi katılımı, İran'da yaşanan insan hakları ihlalleri ve hukuka aykırı uygulamalar ile ilgili bilgilendirme yapmıştır.²²⁸ Kuruluş aylık raporlarında tutuklu aktivistler, uğradıkları kötü muamele, öğrencilere yapılan baskı ve gözaltıları, ana dilde eğitim problemi, kadın hakları gibi konulara dikkat çekmekte ve güncel verileri paylaşmaktadır.²²⁹

3.5.15. Azerbaycan Medeniyet ve Kültür Ocağı

Azerbaycan Medeniyet ve Kültür Ocağı (AMKO), Azerbaycanlı yazar ve şairler tarafından, 1991 yılında Tebriz'de kurulmuştur. Ocağın kadın ve gençlik kolları olmak üzere iki de alt kuruluşu vardır. Devlet tarafından faaliyetlerine izin verilmeyen kuruluş, etkinliklerine resmi olmayan yollarla devam etmek durumunda kalmıştır. AMKO düzenledikleri sosyal ve kültürel etkinliklerle, halk tabanında geniş bir yer bulmuştur. Düzenledikleri seminerlerde, Türkçe kitapların tanıtımlarını yapmakta, yeni dönem yazarları okurlarla buluşturmakta, Azerbaycan dili, tarihi ve kültürü ile ilgili bilgilendirici oturumlar düzenlemektedirler. Böylece, hem kültürlerini devam ettirme, milli bilinçlerini arttırma amacına hizmet etmekte, hem de Azerbaycan Türklerinin birbirleriyle dayanışmasını ve bir arada bulunmasını sağlamaktadırlar. Ocağın toplantıları, halkın her kesiminden geniş bir katılımcı kitlesine ulaşmış, Güney Azerbaycan'ın farklı şehirlerinden Azerbaycan Türklerinin buluşma noktası haline gelmiştir. 2005 yılına kadar seminer ve toplantılar düzenli olarak devam etmiştir. Kuruluş ilerleyen dönemlerinde, faaliyet alanını sosyal ve kültürel etkinliklerin ötesine taşımış, Güney Azerbaycan bölgesinin ekonomik durumunu incelemeye başlamıştır. İran Devletinin bölgelere ayırdığı bütçelerin karşılaştırmasını yapmış, tarihi süreçte Güney Azerbaycan ekonomisinin gerilemesine neden olan etkenleri ve olası çözüm yollarını araştırmış, tespitlerini ilgili devlet kurumlarıyla paylaşmıştır. Faaliyet alanının gelişimi yalnızca ekonomik girişimlerle sınırlı kalmamış, Ocak iki siyasi harekete de destek vermiştir. Bunlardan biri, 1996 meclis seçimlerinde Dr. Mahmut Ali Çöhregani'yi aday olarak desteklemesi ve onun Tebriz'de tanınmasına yardımcı olmasıdır. Diğer ise; 2000 meclis seçimlerinde Yakup Takavi'yi ocağın adayı olarak göstermesi ve Türkçe

²²⁸ İsalı, **a.g.m.**, s. 9.

²²⁹ <http://guneyyesi.blogspot.com/2009/10/iranda-azerbaycanli-siyasi-tutuklular.html>, (Çevrimiçi), 28.03.2019.

seçim afişleri hazırlamasıdır. İki hareketin ortak noktası olarak, Ocak, mili istekler ve söylemlerin gündeme gelmesinde önemli bir rol üstlenmiştir.²³⁰

3.5.16. Batı Azerbaycan Milli Müdafie Komitesi

Batı Azerbaycan Milli Müdafie Komitesi (BAMMK), 2004 yılında merkezi Urmiye’de olmak üzere, Güney Azerbaycan bölgesinin pek çok şehrinde kurulmuştur. Kuruluş, amacı itibariyle diğer tüm sivil toplum kuruluşlarından farklıdır; Güney Azerbaycan’ı Kürtleştirme politikasına karşı mücadele etme ve halkı bilinçlendirme amacı taşımaktadır. Kürt halkıyla sınır olan bugünkü Batı Azerbaycan bölgesi yoğun göç almaktadır. İslam Devrimi öncesinde Kürt terör topluluklarının eylemleri bu göçü arttırmış, Şah rejiminin Azerbaycan Bölgesi üzerindeki asimilasyon politikaları doğrultusunda bölgede Azerbaycan Türklerinin etnik nüfus olarak dezavantaja girmesi olumlu karşılanmış, müdahale edilmemiştir. İslam Devrimi ile beraber, Kürtler yönetim ile silahlı mücadeleye girişmiş, terör grupları Kürt nüfusun yoğunlukta olduğu bölgelerde halkı korkutarak güven ortamını azaltmış ve Türk bölgelerine göç etmek durumunda bırakmıştır. Terör gruplarının buradaki amacı, kurmak istedikleri Kürdistan Devleti sınırları içerisinde kalan Güney Azerbaycan Bölgesi’nin nüfusunu Kürtler lehinde değiştirmek ve çoğunluk olacakları bölgede meşru bir mücadele sürdürmektir.

Bu politikalara karşı BAMK, başta Kürt terör grupları olmak üzere, her türlü terör örgütüne karşı olduğunu belirtmekte, Batı Azerbaycan Bölgesi’nin Kürt ve diğer uluslararası terör örgütlerinden temizlenmesi çağrısını yapmaktadır. Bu amaçla halkı teröre karşı bilinçlendirmeye ve mücadele etmeye teşvik etmeye çalışmaktadır. Bölgede oluşturulmak istenen demografik değişikliğin esas sebeplerini halka anlatmaya çalışan BAMK, Güney Azerbaycan’ın Türk toprakları olduğunu uluslararası arenada duyurmaya gayret etmektedir.²³¹

3.5.17. Traktör Sazi

Tebriz’de 1970 yılında kurulup, 2008-2009 sezonunda İran Süper Ligi’ne yükselen Traktör Sazi Futbol Takımı, Güney Azerbaycan halkının toplumsal mücadele platformlarından biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Traktör Sazi taraftarları için futbol müsabakaları, milli duygularını, etnik temelli sorunlarını ve

²³⁰ İsalı, **a.g.m.**, s. 10.

²³¹ İsalı, **a.g.m.**, s. 11.

tepkilerini dile getirebildikleri bir mecra haline gelmiştir. Traktör Sazi çoğu zaman rekor sayıda seyirciyle karşılaşmalara çıkmaktadır. Taraftarların çoğu ise futbola olan ilgilerinden dolayı değil, daha ziyade maçları ve taraftarlığı bir politik alan olarak gördüklerinden dolayı tribünleri doldurmaktadırlar.

Tribünlerde milliyetçi sloganlar ağır basmakta, taraftarlar Azerbaycan Halk Cumhuriyeti veya Türkiye bayrağı ve Türklük simgeleri taşımaktadırlar. Güncel sorunlarına dair sloganlar atıp, pankartlar açan gruplar, kimi zaman Fars kökenli diğer futbol takımları ile atışmalar içerisine girmekte ve milliyetçilikle iç içe geçen müsabakalar İran yönetiminin de dikkatini çekmektedir. İran Spor ve Gençlik Bakanlığı'nın 20 Aralık 2016 tarihli bildirisiyle ülkedeki sporcuların Türkiye'ye gönderilmemesini talep etmesi, İran Devleti'nin endişelerine işaret etmektedir.²³²

Taraftarlar, Urumiye Gölü'nün kurutulmasından, Fransa'da kabul edilen Ermeni yasa tasarısına, Suriye'de Esat rejiminden, Güney Azerbaycan depreminde yardımların esirgenmesine, anadilde eğitim talebinden Karabağ sorununa kadar geniş bir yelpazede kitlesel tepkilerini dile getirmektedirler. En çok dikkat çeken pankartlar “South Azerbaijan isn't Iran”, “Türklerin İftiharı Traxtor”, “40 milyon Türk”, “Turkish School for Everyone”, “Oper Schools for Educate Turkish”, “Stop Persian Racism”, “Azerbaycan Diyarımız Türkçe Farkımız”, en dikkat çeken sloganları ise “Sen yaşa Azerbaycan”, “Haray haray men Türkem”, “Tebriz, Bakü, Ankara, biz nere Farslar nere”, “Azerbaycan var olsun, istemeyen kör olsun” olarak sayılabilir. Bugün Traktör Sazi futbol takımı, Azerbaycan Türklerinin örgütlendiği ve eyleme geçtiği en geniş ve etkin platform olarak adlandırılabilir.

Aşağıda tablo 2'de gösterilen Azerbaycan Türklerinin muhalif siyasi, toplumsal sivil toplum kuruluşlarının adı, kurucusu/lideri, faaliyet merkezi ve amacı özetlenerek, topluca gösterilmiştir.

²³² Serhan Afacan, Traktör Sazi ve İran'da Siyasallaşan Tribünler”, 23 Aralık 2016, **İran Araştırmaları Merkezi**, (Çevrimiçi), <https://iramcenter.org/traktor-sazi-ve-iran-da-siyasallasan-tribunler/> 10.04.2019.

Tablo 2: Azerbaycan Türklerinin Siyasi ve Toplumsal Sivil Toplum Kuruluşları

STK ADI	KURUCU - LİDER	FAALİYET MERKEZİ	AMACI
Bütöv Azerbaycan Birliği	Ebulfeyz Elçibey	Azerbaycan Cumhuriyeti	Güney ve Kuzey Azerbaycan'ı birleştirmek
Dünya Azerbaycanlılarının Haklarını Müdafie Komitesi	Büyük Resuloğlu	Azerbaycan Cumhuriyeti	Güney Azerbaycan Türklerinin sorunlarını dünyaya duyurmak
Dünya Azerbaycanlılar Kongresi	Dr. Asif Kurban	Los Angeles - ABD	Güney Azerbaycan halkının haklarının korunması, Kuzey Azerbaycan'da toprak bütünlüğü
Vahit Müstakil Azerbaycan Cephesi	Firidun Pervizniya	İran	Güney Azerbaycan'ın bağımsızlığını kazanması
Azerbaycanlılar Federasyonu	Eldar Qaradağlı	İsveç	İsveç'te yaşayan Azerbaycan Türklerinin sosyal haklarının savunulması
Azerbaycan Milli Cephesi	Ali Rıza Nezmi Afşar – Mir Musa Haşimi		Güney Azerbaycan'ın federal bir sistem içerisinde var olması
Güney Azerbaycan İstiklal Partisi	Saleh İldırım		Güney Azerbaycan'ın bağımsızlığı
Azerbaycan Milli Direniş Teşkilatı	Babek Çelebiyanlı	İran	Güney Azerbaycan'a self determinasyon hakkı
Azerbaycan Siyasi Mahpuslarını Müdafie Komitesi			Güney Azerbaycanlı siyasi tutukluların haklarının savunulması
Azerbaycan Federal-Demokrat Hareketi	Ali Rıza Erdebili Muhammed Azedger		Güney Azerbaycan'ın İran'da kurulacak federal bir devlet içinde yer alması
Azerbaycanlı Bilimiyurtlular Topluluğu		Tahran	İran'da anadilde eğitim hakkı
Güney Azerbaycan Kurtuluş Partisi		Tebriz	Güney Azerbaycan'ın bağımsızlığı ve Kuzey ile birleşmek
Azerbaycan Milli Azadlık Teşkilatı			Kuzey Azerbaycan ile Güney Azerbaycan'ın birleşmesi
İran'da Azerbaycanlı Siyasi Tutukluları Savunma Birliği		Kanada	İran'da tutuklu bulunan Azerbaycanlıların haklarını savunmak, insan hakları ihlallerini dünyaya duyurmak
Azerbaycan Medeniyet ve Kültür Ocağı		Tebriz	Sosyal ve kültürel etkinliklerle Azerbaycan halkı arasında birlik sağlamak
Batı Azerbaycan Milli Müdafie Komitesi		Urumiye	Azerbaycan'ı Kürtleşirme politikalarıyla mücadele

SONUÇ

İran, kültürel ve etnik yapısının zenginliği, köklü devlet geleneği, yeraltı zenginlikleri, Ortadoğu ve Orta Asya arasındaki köprü konumu, yayılcı Şii İslam politikası ile küresel dünyada oldukça önemli bir konuma sahip, Şiiliğin dünyadaki en büyük temsilcisidir.

Binlerce yıllık İran tarihi, Türk tarihi ve Türk kimliği ile iç içe süregelmiştir. Bugünkü İran toplumunu ve bu toplum yapısı içerisinde Azerbaycan Türklerinin yerini ve sorunlarını anlamak istiyorsak, İranlı kimliğinin vatandaşlık bağında vurgu yaptığı Şiilik mezhebini ve Azerbaycan Türklerinin kendini bu kimlik içerisinde tarih boyunca nasıl konumlandığını anlamamız gerekmektedir.

Tarihsel süreç içerisinde İran Türklerini incelediğimizde, günümüzde İran olarak adlandırdığımız topraklara Türkler ile Perslerin eş zamanlı geldiğini, iki milletin de belirli zamanlarda iktidarı elinde bulundurduğunu, ancak Türklerin bu coğrafyada Perslerden daha uzun bir süre hüküm sürdüğünü görmekteyiz.

Bugün geldiği anlamla İranlı kimliğinin oluştuğu Safevi Dönemi öncesinde İran topraklarında Azerbaycan Türklerine yönelik etnik bir baskı veya dolaylı bir yaptırım görememekteyiz. Her ne kadar Safevi döneminde de etnik gruplara yönelik doğrudan bir politikaya rastlayamasak da, Safevi devletin Şii İslam ideolojisini benimsemesi ve Şiiliği, daha geniş olarak da Caferiliği resmi mezhep olarak kabul etmesi, İranlı kimliği açısından bir kilometre taşıdır. Bu vatandaşlık tanımı da devlet yönetimini Farslara yakınlaştırması ve İran kimliğinin Şiilik üzerinden Fars kimliği ile olan bağına güç kazandırması açısından önem arz etmektedir.

Safevi Devleti'nin ardından Afşar ve Zend Hanedanlığı'nda mezhep vurgusu azalmış olsa da Kaçar Hanedanlığı ile Caferilik mezhebi tekrar resmi olarak kabul edilmiş ve Safevilerin oluşturduğu İranlı kimliğinin devamlılığı sağlanmıştır. Kaçarların, Azerbaycan Türkleri ile aynı etnik yapı içerisinde olması önemlidir. Kaçar Şahlarının Türk olduğu, Azerbaycan Türkçesi'nin saray dili olarak kullanıldığı görülmektedir. Bunun karşısında resmi dil ise Farsçadır. Buradan da anlayabiliriz ki;

İran toplumu içerisinde Türk kökenli vatandaşlar arasında bir milli aidiyet duygusu ön plana çıkmamıştır. Etnik kimlik farketmeksizin, vatandaşların devlete olan aidiyeti daha ziyade dini temeller üzerinden anlam kazanmaktadır. Bu gelenek günümüz İran İslam Cumhuriyeti'nde de sürdürülmek istenmektedir.

Kaçar Hanedanlığı'nın baskıcı rejimi ve başarısız yönetim şekli, Azerbaycan Türklerinin Pehlevi hareketine destek vermesine neden olmuştur. Burada da görmekteyiz ki; aynı etnik kökene, aynı milliyete sahip olmalarına rağmen, Azerbaycan Türklerinin Fars kökenli bir gruba yönetimi devralması için destek vermeleri, İran kimliğini etnik kimliklerinin üzerine koyduklarının bir işaretidir. Aynı şekilde, Muhammed Hıyabani önderliğindeki hareket, Azadistan Devleti'ni kurmuş olsa da bunun altında yatan sebebin yalnızca milli duygular olduğundan emin olamayız. Hıyabani ve destekçileri o dönem bölgenin Osmanlı İmparatorluğu tarafından işgal edilmesine şiddetle karşı çıkmış ve mücadele vermiştir. Eğer ki milli ve etnik kimlik bağlamında bir mücadele içerisinde oldukları savını ortaya atıyorsak, aynı kökene sahip oldukları Osmanlılara karşı daha ılımlı yaklaşıklarını gözlemlememiz gerekirdi.

Kaçar Hanedanlığı'nın son dönemlerinde imzalanan Gülistan ve Türkmençay Antlaşmaları; bugün Güney Azerbaycan sorununu konuşuyor olmamızın temelini atmıştır. Bu antlaşmalar, Azerbaycan halkının iki ayrı devlet çatısı altında varlıklarını sürdürmesi ve Güney ve Kuzey olarak ikiye bölünmeleri, Azerbaycan Türklerinin milli değerlerinde bir farkındalığa ulaşmasının önünü açmış, bugün hala İran için büyük bir endişe kaynağı olan toprak bütünlüğü sorununu gündeme getirmiştir. Gülistan ve Türkmençay Antlaşmaları ile Kuzey Azerbaycan bölgesini Ruslara bırakan Kaçarlar, bugün Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kurulu olduğu toprakları hala kendinin olarak görmekte ve iç işlerine dahi karışmaya çalışmaktadır.

Çalışmada da değindiğimiz gibi, tarih boyunca Rusya, Amerika, İngiltere ve Almanya başta olmak üzere Batılı güçlerin İran üzerindeki politikaları, hem İran'ın iç işlerinde gerginliklere yol açmış, hem Azerbaycan Türklerinin devlet içerisindeki konumları ve izlenen politikalar üzerinde etkili olmuştur.

Pehlevi Hanedanlığı dönemi Azerbaycan Türklerine yönelik baskı ve asimilasyon politikalarının zirveye ulaştığı dönem olarak adlandırılabilir. Bu dönemde, dini temelli bir vatandaşlık anlayışından ulus devlet yapılanmasına

yönelen İran, Fars kimliğini ön plana koymuştur. Burada Safeviler döneminde Fars kimliği ile gerçekleşen yakınlaşmanın farklı bir boyut kazandığını gözlemleyebiliriz. Doğrudan politikalarla, toplumsal yaşamın her alanında ötekileştirilen Azerbaycan Türklerinin milli kimlik etrafında bir mücadele vermeye başlamalarının temeli önemli ölçüde bu dönemde atılmıştır. Ancak yine de bu dönemde bir bağımsızlık talebinden çok, İran üst kimliği altında varlığını kabul ettirme çabasına rastlamaktayız. İslam Devrimi'nin öncü kuvvetlerinden olan Azerbaycan Türklerinin, dini otoriteye dayalı bir yönetim şeklini desteklemesi bir milli bilinç ve bağımsızlık talebi içerisinde olmadıklarını göstermektedir. Toplum dışına itilen, ekonomik olarak yıldırılan, toprakları bölünen, göç etmeye zorlanan, ana dili yasaklanan Azerbaycan Türkleri, gündelik hayatları içerisinde dahi zorlanmaya başlamıştır. Aydın kesimin yanı sıra halk tabanında da bir endişe baş göstermiş, Pehlevi rejiminin laik devlet politikası, geleneği itibariyle din temelli bir vatandaşlık anlayışını benimsemiş olan İran halkının geneli için sorun teşkil ettiği kadar Azerbaycan Türkleri için de problem haline gelmiştir.

Devrim sürecinin en önemli aktörlerinden ve bir din adamı olarak büyük saygı gören Şeriatmedari'nin, süreç boyunca desteklediği Humeyni tarafından suçlanmasının ve saf dışı bırakılmasının ardından dahi, bir bağımsızlık hareketine sebebiyet vermemek için Azerbaycan halkını yatıştırmaya çalışması Azerbaycan Türklerinin kendini konumlandığı nokta ile ilgili ipucu vermektedir. İslam rejiminin Şiiliği esas alan yönetim şekli, diğer milli ve etnik talepleri ikinci plana atmasına neden olmuştur. Bu anlamda gelen her türlü talebe en sert yanıtı veren rejim, dini temeli olmayan bütün talepleri ve girişimleri rejim karşıtı olmakla suçlayıp, en ağır şekilde cezalandırma yoluna gitmiştir. Burada doğru okunması gereken nokta şudur; Azerbaycan Türklerinin gerçekleştirdiği isyan hareketlerinin nedeni milli duygular mıdır, yoksa maruz kaldıkları baskılar mı? Görüldüğü gibi günümüze kadar gelen süreçte, Azerbaycan Türkleri İranlılık üst kimliği altında etnik hakları için mücadele vermişlerdir. Türk milliyetçiliği Azerbaycan Türkleri arasında son dönemde yaygınlaşmıştır. Bunun nedeni de tarihsel süreçte karşılaştıkları baskı ve ötekileştirme politikalarıdır. Kendini İran içerisinde kabul ettirmeye çalışan Azerbaycan Türklerinin karşılaştıkları baskılar, onların İran kimliğinden uzaklaştırıp, Türk kimliğine sarılmalarına yol açmıştır diyebiliriz. Şii İslam ideolojisinin, kendini bu bağla devlete adanmış hiçbir halk kesimiyle bir problemi yoktur. Öyle ki rejimin

savunucularının içerisinde bugün dahi çok sayıda Azerbaycan Türkü bulunmaktadır. Ama onlar için de devletin ve mezheplerinin bekası milli kimliklerinden önce gelmektedir. Devrim yolunda, ırk, etnik köken gözetmeksizin çok sayıda kişinin idamına karar veren ve Devrim Celladı olarak adlandırılan Azerbaycan Türkü Sadık Halkali bu durumun en açık örneklerinden biridir.

Azerbaycan Türkleri arasında bugün milliyetçiliğin ve bağımsızlık talebinin yaygın olduğu kadar, kendini Şiilikle İslam rejimine bağlı görenden, Farslı kimliğine asimile olmuş olana kadar geniş bir çeşitlilik de göstermektedir. Ancak Türk milliyetçiliğinin yaygınlaşmasının temelinde, Azerbaycan halkının devlet otoriteleri tarafından sürekli dışlanıyor olması ve genel itibariyle baskıcı bir rejim yürüten İran İslam Cumhuriyeti rejimi karşısında halkın batılı, modern bir yaşam tarzı talep etmesi yatmaktadır. Burada gözden kaçırılmaması gereken bir diğer önemli etken ise, İran'daki Azerbaycan Türklerinin karşısında bir örnek olarak bağımsızlığını kazanmış Kuzey Azerbaycan; yani Azerbaycan Cumhuriyeti'nin varlığıdır. İran hükümeti, yaklaşık otuz milyon kadar bir nüfusa sahip Azerbaycan Türkü vatandaşlarının, Kuzey ile birleşme talebinden çekinmekte, bunun yanı sıra gerçekleşmesi mümkün olmayan politikaları sonucunda Kuzeyi kendi tarihi toprakları içerisinde görmekte, bölgeye karşı baskıcı ve yayılcı bir politika izlemektedir. Azerbaycan Cumhuriyeti ile Ermenistan arasında yaşanan krizlerde Ermenistan'dan yana taraf olmasının en temel nedenlerinden biri de İran Türklerine karşı psikolojik bir baskı unsuru oluşturmaya çalışmasıdır. İran'ın Azerbaycan Devleti'ne yönelik yürüttüğü mezhep politikası Azerbaycan tarafından bir tehdit olarak görülürken, İran tarafında ise Azerbaycan'ın milliyetçi politikaları kendi Azerbaycan kökenli vatandaşlarını kışkırtacağı endişesiyle tehdit olarak görülmektedir.

Yalnızca İran değil, İngiltere ve Rusya başta olmak üzere, İran'da nüfuz sahibi olan Batılı ülkeler, hem sahip oldukları ayrıcalıkları kaybetme endişesiyle, hem de Anadolu ile Orta Asya arasında yeniden bir Türk köprüsü kurulması korkusuyla, Güney Azerbaycan'da bağımsız bir Türk Devleti kurulmasından endişe etmektedirler.

Azerbaycan Türklerinin siyasi ve toplumsal sivil toplum kuruluşları ile ilgili bölümde çalışmamızda bazı zorluklar yaşadık. Çalışmalarının internet ortamında ayrıntılı olarak paylaşılmamış olması, İran'da yasa dışı ilan edilmeleri, söz konusu

kuruluşların çalışmalarına izin veren ülkelerin İran karşıtı politikaları ve bazı ülkelerin de İran baskısıyla bu kuruluşlara olan düşmanlığı bu zorluklardan bazılarıdır.

Son bölümde değindiğimiz Güney Azerbaycan problemine eğilmiş sivil toplum kuruluşlarından bir kısmı Bütöv Azerbaycan hedefiyle hareket etmektedir. Ancak önemli bir kısmı da hala İran toprakları içerisinde varlık göstermenin mücadelesi içerisindeyler. Azerbaycan Devleti ile İran arasındaki bu gerginlik daha uzun süre devam edecek gibi görünmektedir. Bu noktada, İran Devleti'nin Türk kökenli vatandaşlarının hak taleplerine kulak vermesi, hem olası bir ayrılık ihtimalini azaltacak, hem de uzun yıllar boyu zulme maruz kalmış bir halkı rahatlatacaktır. Özellikle karikatür krizinin ardından Azerbaycan Türklerinin milli tutumu devlet nezdinde daha net anlaşılmış ve kimi adımlar atılmaya başlanmışsa da henüz yeterli noktada değildir. Sivil toplum kuruluşlarının çoğunlukla ya ülke dışından ya da ülkede yeraltında faaliyet gösteriyor olmaları, İran'ın genel itibariyle insan haklarını ve hukuku hiçe sayan uygulamalarının bir sonucu olarak yaşanan bir çekinceye işaret etmektedir. Bugün hala İran topraklarında Fars şovenizminin etkili olduğu bir gerçektir. 10 Eylül 2008 tarihinde, tutuklu gazeteci ve aktivist, Azerbaycan Türkü Abbas Lisani'nin ailesiyle dayanışma amacıyla düzenlenen iftar yemeğinde, aralarında Lisani'nin eşi ve çocuklarının da bulunduğu 20 Azerbaycan Türkü aydınının ani bir baskınla tutuklanması bunun göstergesi olan birçok olaydan biridir.

Azerbaycan Türklerinin İran İslam Cumhuriyeti içerisindeki mevcut durumu Türkiye ile İran ilişkilerini de doğrudan etkilemektedir. İki ülke arasındaki gerginlik, İran'ın PKK'ya destek vermesi gibi kritik sonuçları da beraberinde getirmiştir. İran'ın PKK'ya sağladığı desteği sonlandırması için Türkiye İran'a karşı Azerbaycan kozunu kullanmaya çalışmamaktadır.

Görüldüğü gibi Azerbaycan Türklerinin milli mücadelesi, tarihsel ve toplumsal sürecin bir sonucudur. Bu kapsamda süreç içerisinde nedensellik ilkesi çerçevesinde incelenmeye çalışılmıştır. Olası çözüm önerileri bu bağlamda gerçekçi adımlar atılmasıyla ortaya konabilir. Azerbaycan Türklerinin kendini dini öğelerle İran Devleti'ne bağlı hissettiği, ancak yıllardan beri süre gelen baskı politikaları karşısında kendi öz kimliğine sarıldığı bir gerçektir. Bağımsızlık tartışmaları daha önemli bir süre devam edecek gibi görünmektedir. İran hükümetinin yapıcı çözümler için adım atmadığı her geçen gün boyunca bu talep daha da yüksek sesle

konuşulmaya başlanmaktadır. İnan'da merkezi hükümet ile etnik gruplar arasındaki ilişkinin yönünü, merkezin ileride etnik grupların sosyal taleplerine karşı vereceği cevaplardaki tutumu belirleyecektir. Rejimin baskıcı yönetim anlayışını devam ettirmesi durumunda etnik milliyetçiliğin artacağı, etnik gruplara sosyal, kültürel ve siyasal alanlarda tanınacak haklarla gerilimin azaltılabileceğini öngörebiliriz.

KAYNAKÇA

KİTAPLAR

- Abrahamian, Ervand: **Modern İran Tarihi**, Çev. Dilek Şendil, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2009.
- Albayrak, Recep: **Türklerin İrani-Yakın Gelecek**, C:II, No:I, Ankara, Berikan Yayınevi, 2013.
- Arif, Emin: **Kafkasya Jeopolitiğinde Rusya, İran, Türkiye Rekabeti ve Ermeni Faktörü**, Ankara, Naturel Kitap, 2004.
- Armaoğlu, Fahir: **20. Yüzyıl Siyasi Tarih (1914-1980)**, Cilt.1, Ankara, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1992.
- Ametbek, Dinmuhammed: **İran Devlet Ve Toplum Yapısında Türk Kimliği**, Balgat Çalışmaları No: 8, Yayın No: 36, 2018.
- Aycan, İrfan ve İbrahim Sarıçam: **Emevîler**, Ankara, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 2005.
- Azimli, Mehmet: **Bâbek Bir Direnişçi**, Konya, Çizgi Kitabevi Yayınları, 2013.
- Baykara, Hüseyin: **İran İnkılabı ve Azatlık Hareketleri**, İstanbul, Emek Basımevi, 1978.
- Beckwith, Christopher I: **Empires of the Silk Road: A History of Central Eurasia from the Bronze Age to the Present**. Princeton, Princeton University press, 2009.

- Brockelman, Carl: **İslam Milletleri ve Devletleri Tarihi I.**, Çev. Neşet Çağatay, Ankara, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1964.
- Brockelman, Carl: **İslam Ulusları ve Devletleri Tarihi**, Çev. Neşet Çağatay, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2002.
- Cleveland, William: **Modern Ortadoğu Tarihi**, çev. Mehmet Harmancı, İstanbul, Agora Kitaplığı, 2008.
- Çetinkaya, Nihat: **Kızılbaş Türkler Tarihi, Oluşumu ve Gelişimi**, Ankara, Kripto Basım Yayın Dağıtım Ltd. Şti., 2015.
- Çetirge Aksoylar, Yurdanur: **Namludaki Karanfilden Şeriata İran**, Ankara, Bilgi Yayınevi, 1997.
- Dağı, İhsan D.: **Ortadoğu'da İslam ve Siyaset**, İstanbul, Boyut Yayıncılık, 2002.
- Djalili, Mohammad Reza, **İran'ın Son İki Yüzyıllık Tarihi**, Çev. Reşat Uzman Thierry Kellner : Bilge, İstanbul, Kültür Sanat, 2011.
- Erendil, Muzaffer: **Tarihte Türk-İran İlişkileri**, Ankara, Genel Kurmay Basım Evi, 1976.
- Garhwaite, Gene R.: **İran Tarihi Pers İmparatorluğundan Günümüze**, Çev. Fethi Aytuna, İstanbul, İnkılap Kitabevi, 2011.
- Gökdağ, Bilgehan Atsız, **İran'da Türkler ve Türkçe**, Ankara, Akçağ Yayınları, Talip Doğan, 2016.
- Gömeç, Saadettin: **Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi**, Ankara, Akçağ Yayınları, 2006.

- Görçün, Ömer Faruk: **1979 İran İslam Devrimi Sonrası Türkiye-İran İlişkileri**, İstanbul, Beta Yayınevi, 2008.
- Grousset, Rene: **Bozkır İmparatorluğu Atilla/Cengiz Han/Timur**, Çev. M. Reşat Uzmen, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 1980.
- Gürakar, Tolga: **Türkiye ve İran Gelenek, Çağdaşlaşma, Devrim**, İstanbul, Kaynak Yayınları, 2012.
- Kafesoğlu, İbrahim: **Türk Milli Kültürü**, Ankara, Ötüken Neşriyat, 16. Bs, 1998.
- Kapuscinski, Ryszard: **Şahların Şahı**, Çev: Oktay Döşemeci, İstanbul, Metis Yayınları, 1989.
- Karadeniz, Yılmaz: **İran'da Sömürgecilik Mücadelesi ve Kaçar Hanedanı (1725-1925)**, İstanbul, Bakış Yayınları, 2006.
- Karatay, Osman: **İran ile Turan: Hayali Milletler Çağında Avrasya ve Ortadoğu**, Ankara, Karam Araştırma ve Yayıncılık, 2003.
- Kayabalı, İsmail, **İran'ın Anadolu'ya Uzanan Gölgesi**, Ankara, Set Cemender Arslanoğlu Ofset, 1990.
- Kazemi, Farhad: **Poverty and Revolution in Iran: The Migrant Poor, Urban Marginality and Politics**, New York, New York University Press, 1980.
- Kissinger, Henry: **Diplomasi**, Çev. İbrahim H. Kurt, İstanbul, Türkiye İş Bankası Yayınları, 2002.
- Lewis, Bernard: **Ortadoğu**, Çev. Selen Y. Kölay, Ankara, Arkadaş Yayınevi, 2014.

- Lewis, Bernard: **Ortadoğu: İki bin yıllık Ortadoğu Tarihi**, Çev. Selen Y. Gökay, 10. Basım, Ankara, Arkadaş Yayınevi, 2014
- Nizamü'l-Mülk: **Siyasetname**, Çev. Mehmet Taha Ayar, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014.
- Ören, Mehmet Metin: **İran Türkleri Hürriyet Hareketleri**, Mars Matbaası, Girne, 1980.
- Resulzade, Mehmed Emin: **İran Türkleri (Türk Yurdu ve Sebilürreşad'daki Yazıları)**, Hazırlayanlar: Dr. Yavuz Akpınar, İrfan Murat Yıldırım, Sabahattin Çağın, İstanbul, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1993.
- Rıdvani, Nevruz Ali: **Umut Tacirleri**, Çev: Kadri Çelik, İstanbul, Evrensel Yayıncılık, 1995.
- Roux, Jean-Paul: **Türklerin Tarihi-Pasifikten Akdeniz'e 2000 Yıl**, Çev. Aykut Kazancıgil, Lale Arslan Özcan, İstanbul, Kabalcı Yayınevi, 2015.
- Saray, Mehmet: **Türk-İran İlişkileri**, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi, 2006.
- Sarı, İbrahim: **Ülkücünün El Kitabı**, Antalya, Nokta E-Book Publishing, 2017.
- Sarıkaya, Yalçın: **Tarihi ve Jeopolitik Boyutlarıyla İran'da Milliyetçilik**, İstanbul, Ötüken Yayınları, 2008.
- Sevim, Ali, Erdoğan Merçil: **Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilât ve Kültür**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1995.
- Shaffer, Brenda: **Sınırlar ve Kardeşler İran Azerbaycan Kimliği**, Çev, Ali Gara-Vüsal Kerimov,

- İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2008.
- Sırma, İhsan Süreyya: **Abbasiler Dönemi**, İstanbul, Beyan Yayınları, 1997.
- Şeriati, Ali: **Dinler Tarihi**, İstanbul, Yöneliş Yayınları, 1990.
- Şeriati, Ali: **Ali Şiası Safevi Şiası**, Ankara, Fecr Yayınları, 2009.
- Tababatai, Allame: **Tüm Boyutlarıyla İslam'da Şia**, Çev, Kadir Akaras, İstanbul, Kevser Yayınları, 2. Bs. 1999.
- Togan, A. Zeki Velidi: **Umumi Türk Tarihine Giriş**, C. I., İstanbul, Enderun Yayınları, 1981.
- Tülümen, Turgut: **İran Devrimi Hatıraları**, İstanbul, Boğaziçi Yayınları, 1998.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı: **Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2003.
- Yazıcı, Nesimi: **İlk Türk İslam Devletleri Tarihi**, Ankara, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 2004.
- Yenisey, Gülara: **İran'da Etno-Politik Hareketler 1922-2004**, İstanbul, Ötüken Yayınları, 2008.
- Zengin, İsmail: **İran Devrimi ve Ortadoğu'ya Etkileri**, İstanbul, Milliyet Yayınları, 1991.
- Güney Azerbaycan Türklüğünün Özgürlük Mücadelesi Yolunda Azerbaycan Milli Direniş Teşkilatı (AMDT)**, 2. bs., Ankara, Sonçağ Yayıncılık Mat. Ltd. Şti., 2014.

MAKALELER

- Akpınar, Yavuz: “Azeri Türklerinin Ortadoğu’nun Siyasi Ve Kültürel Hayatındaki Rolü”, **21. Yüzyılda Türk Dünyası Jeopolitiği, Muzaffer ÖZDAĞ’a Armağan**, Cilt IV, Ankara, 2003, s.75-95.
- Andonian, L., S. Rezaie, v.d. “Iranian Azeri’s Y-Chromosomal Diversity in the Context of Turkish-Speaking Populations of the Middle East”, **Iranian Journal of Public Health**, 2011, Vol.40, No:1, pp. 119-127.
- Aras, Enver: “Güney ve Kuzey Azerbaycan’ da Anlatılan Settar Han Hikayesinin Tarihle Münasebeti” , **Türk Yurdu**, Sayı 152, Ankara, 2000, s.50.
- Attar, Aygün: “İran Türkleri”, **Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi**, Cilt:2, Sayı:1, Elazığ, 2004, s.39-63.
- Bayburtyan, Vahan: “Hay-İranagan Haraberutyunnere Hayasdani Angahutyanyan Zerk Berumis Hedö”, **The Countries and Peoples of The Near and Middle East XVII**, Erivan, 1998, s.11.
- Bayır, Emre : “Fars Milliyetçiliğinin Gelişimi ve Güney Azerbaycan Milli Direniş Hareketi”, **Avrasya Dosyası**, cilt:5, sayı:3, Ankara, 1999, s.90-125.
- Budak, Mustafa: “Mondros Mütarekesi’nden sonra Osmanlı 9. Ordusu’nun Kuzeybatı İran’ı (Güney Azerbaycan’ı) Tahliyesi”, **Atatürk**

- Araştırma Merkezi Dergisi**, Cilt:17, Sayı:51, Kasım 2001, s. 603-631.
- Cornell, Svante E.: “Iran and the Caucasus (The Caspian Region)”, **Middle East Policy**, Vol.5., Issue 4., 01 January 1998, p.51-67.
- Çelik, Sabahattin: “Abbasiler Döneminde Hurremiye Mezhebi Ve Bâbek İsyanı”, **Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi C.IX**, Sayı:15 Mayıs 2006 s.96-99.
- Dalkıran, Sayın: “İran Safevi Devleti’nin Kuruluşuna Şii İnançlarının Etkisi ve Osmanlı’nın İran’a Bakışı”, **Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2002, Sayı:18, s.49-96.
- Elçibey, Ebülfez: “Bâbek ve Azerbaycan Direniş Hareketinin İlk Dönemleri”, Çev. Muhammet Kemaloğlu, **Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Elektronik Dergisi**, Sayı:8, Haziran 2013 s.23-45.
- Gökdağ, Bilgehan, “İran Türklerinde Kimlik Meselesi”, **Bilig**, Sayı 30, Yaz M. Rıza Heyet: 2004, s.51-82.
- Gül, Nazmi, Gökçen Ekici: “Ortak Tehdit Algılamaları ve Stratejik İttifaklığa Doğru İlerleyen İran-Ermenistan İlişkileri”, **Stratejik Analiz**, Cilt 2, Sayı. 22, 2002, s.37-43.
- Gündoğan, Ünal: “Geçmişten Bugüne İran İslam Devrimi: Genel Değerlendirme”, **Orta Doğu Analizi**, Cilt:3, Sayı:29, Mayıs 2011, s.93-99.
- Güneyli, Araz: “Birinci Pehlevi (1929-1941) Döneminde Güney Azerbaycan”, **Güney Azerbaycan Sosyal, Kültürel ve Siyasi Araştırmalar**

- Dosyası**, Sayı:5, İstanbul, 2005, Ankara, s.74.
- Güneyli, Yılmaz: “I.Dünya Savaşı’nda Güney Azerbaycan’da Osmanlı-Rus Rekabeti’’, **Güney Azerbaycan Sosyal, Kültürel ve Siyasal Araştırmaları Dosyası**, Sayı:4, Ankara, İlkbahar 2005, s.21-38.
- İpek, Cemil Doğaç: “Güney Azerbaycan Türklerinde Kimlik Sorunu’’, **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, Cilt:1,Sayı:12, Yaz 2012, s.267-283.
- Kalafat, Yasar, Arif Keskin: “İranlılık Paradigmasının Çöküş Süreci ve Güney Azerbaycan Milli Hareketinin Yükselişi’’, **Güney Azerbaycan Sosyal, Kültürel ve Siyasal Araştırmaları Dosyası**, Sayı:5, Ankara, Yaz 2005, s.106.
- Karaağaçlı, Abbas: “The State of Azadistan (The Sate, Established In Iran In 1920), **Journal of World of Turks**, Cilt: 5, No: 2, 2013, ss. 108-111.
- Karadeniz, Yılmaz: “İran Kaynaklarına Göre Türkistan ve İran Coğrafyasında İran-Turan Sınır Mücadeleleri’’, **Akademik Bakış Dergisi**, No:26, Eylül-Ekim 2011, s. 1-15.
- Karadeniz, Yılmaz: “1907’deki İngiliz Rus Antlaşmasının İran Siyasetine Etkisi’’, **Route Educational and Social Science Journal**, Sayı.4, Mart 2017, s. 222-236.
- Keskin, Arif: “Fars Milliyetçiliğinin Üç Dalgası İranlılığa Giden Yol’’, **Güney Azerbaycan Sosyal, Kültürel ve Siyasal Araştırmaları**

- Dosyası**, Sayı:5, Ankara, Doğu Kütüphanesi,2005, s.22-40.
- Keskin, Arif: “Şeyh Muhammed Hiyabani ve Azadistan Devleti”, **Güney Azerbaycan Sosyal, Kültürel ve Siyasal Araştırmaları Dosyası**, Sayı:4, Ankara, İlkbahar 2005, s.7-20.
- Kılıç, Selda: “İran’daki İlk Anayasal Hareket 1906 Meşrutiyeti”, **Tarih Araştırmaları Dergisi**, Sayı:32, Cilt:20, 2002, ss.143-161.
- Kılınç, Ahmet: “İran Anayasa Hukukunun Genel Esasları”, **Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt: XII, Sayı:1-2, 2008, s.907-948.
- Maden, Tuğba Evrim: “İran’ın Urmiye Gölü Sorunu” **Ortadoğu Analiz**, Cilt:5, Sayı:60, Aralık 2013, s.98-103.
- Mahmudov, Hamit: “Bölgesel Politikalar Açısından Azerbaycan-İran İlişkileri”, **Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları**, Cilt: 8, Sayı: 15, 2013, s. 45-71.
- Melikzade, Tohid: “Azerbaycan Cumhuriyeti (1918-1920) Ve İran (Fars) Basını”, **Karadeniz Araştırmaları Dergisi**, Sayı:4, Kış 2005, s.53-64.
- Metin, Barış: “Türk-İran İlişkilerinde Güney Azerbaycan Meselesi (1918-1938)”, **Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Sayı:2, 2012, s.157-187.
- Nesib, Nesibli: “Azerbaycan’da Milli Kimlik Sorunu”, **Avrasya Dosyası**, 7(1), 2001, s.s. 132-161.

- Nesipli, Nesip: “Azerbaycan ve Moskova, Erivan, Tahran İttifakının Jeopolitik Kuşatması”, **Stratejik Analiz**, Cilt 1, Sayı 4, s.61-72.
- Okyar, Onur: “İran Ekseninde Türkiye-Ermenistan İlişkileri: Anlaşmazlıktan Kazanca”, **Hittit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Yıl 10, Sayı 2, Aralık 2017, ss.1181-1205.
- Shaffer, Brenda: “The Formation Of Azerbaijani Identity in Iran”, **Nationalities Papers**, vol.28, no.3, 2000, pp.449-478.
- Soltan, Elnur: “Azerbaycan Cumhuriyeti ve Azerbaycan Kimliği Üzerine Düşünceler”, **21. Yüzyılda Türk Dünyası Jeopolitiği, Muzaffer Özdağ’ a Armağan**, c. III, Ankara, 2003, s.33.
- Süleymanov, Ebulfez: “Sovyetler Döneminde Azerbaycan’ da Milli Kimlik Arayışları”, **Türkiye’ de Eğitimlerini Sürdüren Azerbaycanlı Genç Bilim Adamları I. Sempozyumu Bildirileri (9 Ocak 2005, İstanbul)**, İstanbul, 2005, s.318-319.
- Sümer, Faruk: “Azerbaycan’ ın Türkleşmesi Tarihine Umumi Bir Bakış”, **Belleten**, Cilt XXI, Sayı 83, Ankara, 1957, ss.443-445.
- Tagıyeva, Şevket: “Azadlık Fedaisi Şeyh Muhammed Hıyabani”, **Güney Azerbaycan Sosyal, Kültürel ve Siyasal Araştırmaları Dosyası**, Sayı: 4, İstanbul 2005, s. 39-46.
- Təbrizi, Qulamrza Səbri: “Urmiya Gölü Faciəsi” (**Məqalələr Topplusu**), Bakı, Elm və Təhsil, 2014, s. 3-27.

Tezcan, Mehmet:

“İpek Yolu’nun İran Güzergahı ve İpek Yolu Ticaretine İran Engellemesi”, **Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi**, Sayı: 3, 2014, s. 96-123.

Turan, Davut:

“Hıyabani’nin Düşüncesinde Demokrasi ve Modernleşme” **Güney Azerbaycan Sosyal Kültürel ve Siyasal Araştırmalar Dosyası**, Sayı.4, İstanbul, s. 69-73.

Turan, Davut:

“İran’da Türk Muhalefeti”, **21. Yüzyıl Dergisi**, Sayı: 28, Nisan 2011, s. 61-68.

Ünsal Şamil:

“Atatürk’ün Bakış Açısı Çerçevesinde Türk-İran İlişkilerinin Kısa Bir Değerlendirmesi”, **Türk Dünyası Araştırmaları**, Sayı:205, Ağustos 2013, s. 4-18.

Vukar, Ahmet:

“S.Cafer Pişeveri ve Azerbaycan Demokrat Partisi”, **Tanıtım**, Çev. Behreng Güneyli, Sayı:1, Aralık 2004, s. 83-87.

Yeşilot, Okan:

“Türkmençay Antlaşması ve Sonuçları”, **A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, Sayı:36, 2008, s.187-191.

RAPORLAR

Ateşgaoğlu, Ümit,

“İran Ülke Raporu”, **SERKA**, Ankara, Mayıs 2012.

Sarıkaya, Yalçın:

“Geçmişten Günümüze İran”. **Türk Akademisi Siyasî Sosyal Stratejik Araştırmalar Vakfı**, Rapor No:2

ELEKTRONİK KAYNAKLAR

Adıgüzel, Zeynel:

“İran’da İnsan Hakları İhlalleri ve Cumhurbaşkanlığı Seçimleri”, **TUIÇ AKADEMİ**, (Çevrimiçi), <http://www.tuicakademi.org/iranda-insan-haklari-ihlalleri-ve-cumhurbaskanligi-secimleri/>, 16.03.2019.

Afacan, Serhan:

“Traktör Sazi ve İran’da Siyasallaşan Tribünler”, **İran Araştırmaları Merkezi**, 23 Aralık 2016, (Çevrimiçi), <https://iramcenter.org/traktor-sazi-ve-iran-da-siyasallasan-tribunler/> 10.04.2019.

Artum, Dinç:

“Temel Sosyal-Kültürel Kurumsal Yapı ve Süreçler Bağlamında Güney Azerbaycan”, (Çevrimiçi), www.azadtribun.net/x18111.doc, 13.12.2018.

Çehregani, Muhammed:

“Azerbaijani Turks of Iran: Will They Lead a Revolution Again?”, (Çevrimiçi), <https://www.csis.org/events/azerbaijani-turks-iran-will-they-lead-revolution-again> 11.02.2019.

Demir, Mert Can:

“Musaddık Ve İran Darbesi”, **Gündem Türkiye**, 19.07.2012, (Çevrimiçi), <http://www.gundemturkiye.com/tarih/dunya-tarihi/musaddik-ve-iran-darbesi.html>, 20.05.2019.

Ercilasun, Ahmet Bican

“Tarihten Geleceğe Türk Dili”, (Çevrimiçi)

- <http://turkoloji.cu.edu.tr/ESKI%20TURK%20DILI/7.php>, 14.06.2019.
- FIDH, “The Hidden Side Of Iran”, **DiscrimanitionAgaist Ethnic And Religious Minorities Reports**, Paris, 2010, (Çevrimiçi),
<https://www.fidh.org/IMG/pdf/IrandiscrimLDDHI545a.pdf>, 18.03.2019.
- GAMOH, “Güney Azerbaycan Milli Oyanıs Harekatı” (Çevrimiçi),
<http://www.gamoh.org/gamoh.html>, 11.02.2019.
- GAMOH, “Güney Azerbaycan Milli Oyanıs Harekatının Meramnamesi”, (Çevrimiçi),
<http://www.gamoh.org/meramname.html>, 11.02.2019.
- Heyet, M. Rıza: “Azerbaycan Millî Hükümeti’nin Kuruluşu ve Dil Politikası”, (Çevrimiçi)
http://www.sorgulamazamani.com/_files/articles/pdf/c5615f2ba9ba5f23b9eb7a26b503c8b6AMHsTR.pdf, 22.01.2019.
- İbrahimi, Hamid: “İran Parlamentosunda Türk Nüfuslu Bölgeler Fraksiyonu”, **İran Araştırmaları Merkezi**, 3 Kasım 2016, (Çevrimiçi),
<https://iramcenter.org/iran-parlamentosunda-turk-nufuslu-bolgeler-fraksiyonu/>, 03.03.2019.
- İsalı, Hüseyin, “Fars Milliyetçiliğinin Türk Karşıtı Kuramsal Çalışmaları: Azeri Dili ve Aran Teoriler”, **Güney Azerbaycan Sosyo-Kültürel Araştırmalar**, (Çevrimiçi),
<https://yenidenergenekon.com/821-fars->

milliyetçiliginin-turk-karsiti-kuramsal-
calismalari-azeri-dili-ve-aran-teorileri/
01.03.2019.

İsali, Hüseyin:

“Güney Azerbaycan’da Devrimden Sonra
Oluşan Siyasal ve Sivil Teşkilatlar”, 2014,
(Çevrimiçi),
[http://bao.az/categories_Siyaset/subcategori
es_Guney-azerbaycan-
siyaset/product_1034198700](http://bao.az/categories_Siyaset/subcategori
es_Guney-azerbaycan-
siyaset/product_1034198700), 22.03.2019.

Keskin, Arif:

“İran’da Azerbaycan-Türk Milliyetçiliği ve
Karikatür Krizi”, **Uluslararası İlişkiler ve
Stratejik Analiz Merkezi**, (Çevrimiçi),
<http://www.turksam.org/tr/a1298.html>,
11.02.2019.

Nader, Alireza

“The Iranian Regime Is in Trouble”,
RAND, Çevrimiçi,
[http://192.5.14.43/commentary/2012/10/03/
USNEWS.html](http://192.5.14.43/commentary/2012/10/03/
USNEWS.html), 03.1.2019.

“Iran reformists held after street clashes”, **BBC**, 14 Haziran 2009, (Çevrimiçi),
http://news.bbc.co.uk/2/hi/middle_east/8099218.stm, 03.03.2019.

“İran milletvekili seçimleri yaklaşıyor gerilim artıyor”, **İran Analiz**, (Çevrimiçi),
[http://irananaliz.wordpress.com/2011/12/27/iran-milletvekili-secimleri-yaklasiyor-
gerilim-artiyor/](http://irananaliz.wordpress.com/2011/12/27/iran-milletvekili-secimleri-yaklasiyor-
gerilim-artiyor/), 03.03.2019.

“İran Yardım İstemedi.”, **Hürriyet**, 14.08.2012, (Çevrimiçi),
<http://www.hurriyet.com.tr/planet/21224490.asp>, 23.03.2019.

“ردك وري دات دي ان ك اعلام لمي اع بر اك”, **Tabnak Professional News Site**,
20.03.2009, (Çevrimiçi), <http://tabnak.ir/pages/?cid=40149>, 09.06.2019.

05-23T105615Z_01_L23593294_RTRUKOC_0_UK-MEDIA-IRAN.xml,
(Çevrimiçi), 10.02.2019.

<http://araznews.org/tr/?p=510>, (Çevrimiçi), 5.04.2019.

<http://araznews.org/tr/?tag=azerbaycan-milli-direnis-teskilati>, (Çevrimiçi), 24.03.2019.

<http://davam.az/2494-gney-azrbaycan-tkilatlar.html>, (Çevrimiçi), 9.9.2019.

http://devlet.com.tr/makaleler/yazi/171/IRAN_TURKLERI_DUNYA_KONGRESI_BASKANI_DR_ALI_RIZA_NAZMI_AFSAR_ILE_SOYLESI.html, (Çevrimiçi), 22.09.2019.

<http://guneyses.blogspot.com/2009/10/iranda-azerbaycanl-siyasi-tutuklular.html>, (Çevrimiçi), 28.03.2019.

http://news.bbc.co.uk/2/hi/middle_east/5008420.stm, (Çevrimiçi), 11.02.2019

<http://tabriztv.blogspot.com/2011/07/guney-azerbaycan-bolgesi-ve-buyuk.html>, (Çevrimiçi), 11.09.2019.

<http://today.reuters.co.uk/news/newsArticle.aspx?type=worldNews&storyID=2006->

<http://www.achiq.org/herekat/tturkcep.htm>, (Çevrimiçi), 24.03.2019.

<http://www.aljazeera.com.tr/haber/iranda-insan-haklari-ihlalleri>, (Çevrimiçi), 06.03.2019.

<http://www.azadliq.org/Article/2006/10/31/20061031134830827.html>, (Çevrimiçi), 12.02.2019.

<http://www.azfi.org/tr/isvec-azerbaycan-ulusal-birligi/>, (Çevrimiçi), 22.03.2019.

<http://www.dakaz.org/141-Nizamname.html>, (Çevrimiçi), 22.03.2019.

<http://www.gecmisgazete.com/haber/ayetullah-humeyni-her-konuda-tek-lider-11151>, (Çevrimiçi), 11.09.2019.

<http://www.gecmisgazete.com/haber/humeyni-iran-da-islam-cumhuriyetini-ilan-etti>, (Çevrimiçi), 11.09.2019.

<http://www.hurriyet.com.tr/dunya/3-gunde-2-tepki-iranda-azeriler-farstir-gerilimi-40813775>, (Çevrimiçi), 02.04.3019

<http://www.nytimes.com/2006/05/24/world/middleeast/24iran.html?ex=1150344000&en=a26da55e5a53efbd&ei=5070>, (Çevrimiçi), 12.02.2019.

<https://avim.org.tr/tr/Bulten/IRAN-VE-ERMENISTAN-DOGALGAZDA-IS-BIRLIGINI-GELISTIRME-CABASINDA>, (Çevrimiçi), (17.04.2019)

<https://nsarchive2.gwu.edu/NSAEBB/NSAEBB435/docs/Doc%20%20-%201954-00-00%20Summary%20of%20Wilber%20history.pdf>, (Çevrimiçi), 11.09.2019.

<https://qurtulush.com/2014/03/28/gaqp-taslaq-layih%C9%99/>, (Çevrimiçi), 28.03.2019.

https://www.bbc.com/turkce/haberler/2009/12/091210_iran_amnesty, (Çevrimiçi), 05.03.2019.

<https://www.gunaz.tv/az/xeberler/arxiv/saleh-ildirim-milli-herekati-ireli-apanar-quvve-guney-azerbaycanin-daxilindedir-33092>, (Çevrimiçi), 24.03.2019.

<https://www.haberaktuel.com/iran-lideri-cocuklariniza-turkce-ogretin-haberi-1036862.html>, (Çevrimiçi), 17.03.2019.

<https://www.hrw.org/tr/news/2011/01/26/241738>, (Çevrimiçi), 05.03.2019.

<https://www.istockphoto.com/pl/wektor/iran-mapa-polityczna-gm512750397-47335990>, (Çevrimiçi), 11.09.2019.

<https://www.stratejikortak.com/2018/08/iran-turklerinin-turkiyeye-bakisi.html>, (Çevrimiçi), 11.09.2019.

<https://www.trt.net.tr/azerbaycan/turk-dunyasi/2016/08/02/varliq-d-rgisinin-usaqlar-ucun-ilk-lav-si-tomurcuq-yayinlandi-543377>, (Çevrimiçi), 02.04.2019.

<https://www.wikizeroo.org/index.php?q=aHR0cHM6Ly90ci53aWtpcGVkaWEub3JnL3dpa2kvRG9zeWE6SXJhbk51bWJlcmVkJnBuZw>, (Çevrimiçi), 11.09.2019.

İran'da Su Kaynakları Ve Yönetimi, **ORSAM**, (Çevrimiçi), <https://www.orsam.org.tr/tr/arash-azaranfar-iran-da-su-kaynaklari-yonetimi-2/>, 18.04.2019.

TEZLER

Bal, Halil: “Azerbaycan Cumhuriyetinin Kuruluş Mücadeleleri (1914-1918)”, **İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Doktora Tezi, 1996.

- Cin, Barış: “Türkiye-İran İlişkileri (1923-1938)”, **İstanbul Üniversitesi Atatürk ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Ana Bilim Dalı**, Yüksek Lisans Tezi, 2006.
- Çeliksaş, Müslüme: “Ak Hunlar Tarihi Üzerine Türkiye ve Dünyada Yapılan Çalışmaların Değerlendirilmesi” **Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı**, Yüksek Lisans Tezi, 2011.
- Gurbanov, Abbas: “Abbasiler Döneminin İlk Asrında Azerbaycan (132-232/750-847)” **Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı İslam Tarihi Bilim Dalı**, Doktora Tezi, 2007.
- Özkan, Vedat: “İran Azerilerinin Etnik Temelli Güncel Sorunlarının Tarihsel Bakış Açısı İle İncelenmesi”, **T.C. Harp Akademileri Stratejik Araştırmalar Enstitüsü**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2013.
- Topaloğlu, Fatih: “Şia'nın Oluşumunda İran Kültürünün Etkisi”, **Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı**, Doktora Tezi, 2010.

ANSİKLOPEDİLER

- Hasanlı, Cemil: “Güney Azerbaycan Milli Harekâtı”, **Türkler Ansiklopedisi**, Cilt:20, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.

Naskali, Esko:

“İran”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, XXII, İstanbul, 2000.

Özgüdenli, Osman Gazi:

“İran” maddesi “Fetihten Safevilere Kadar”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, XXII, İstanbul, 2000.

Shaffer, Brenda:

“İran’da Azeri Türkleri”, **Türkler Ansiklopedisi**, Cilt:20, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.

GAZETELER

BBC

Gündem Türkiye

Hürriyet

Milliyet Gazetesi

EKLER

Ek 1. Türkmençay Antlaşması'nın Maddeleri

16 maddeden ibaret olan Türkmençay Antlaşması'nın;

1. ve 2. maddesinde bu antlaşmanın; ebedi barış, dostluk ve işbirliği antlaşması olması kabul edilmiştir.

Antlaşmanın 3. maddesine göre; İran, 6 ay içerisinde Revan ve Nahçıvan Hanlıkları'nı Rusya'ya bırakmıştır.

4. maddede, İran ve Rusya arasındaki sınır tespiti yapılırken, 5. maddede, tespit edilen sınırların kuzeyinde kalan, Kafkas sıra dağları ve Hazar Denizi arasında bulunan bütün toprak ve adaların, bu topraklarda yaşayan halkların Rusya İmparatorluğu'na ait olduğu kabul edilmiştir.

6. maddede İran, Rusya'ya tazminat ödemeyi kabul etmiştir.

7. maddede Rusya, İran Veliahdı Abbas Mirza'yı önce veliaht, tahta çıkmasından sonra da hükümdar olarak tanıyacaktı.

8. maddeye göre, Hazar'da her iki devletin de ticaret gemileri yüzebilecek, fakat yalnızca Rusya'nın savaş gemileri bulunabilecektir.

9. maddede karşılıklı elçilerin kabulü ve ağırlanması yer alırken, 10. maddede karşılıklı ticaretin geliştirilmesi ve ticaret ataşeliklerinin kurulması karar altına alınmıştır.

11. maddede, 'savaştan önce yarım kalan işler adaletle halledilecek ve daha önceden var olan alacaklar ilgili hükümet tarafından ödenecek' hükmü yer almıştır.

12. maddeye göre, taşınmaz malları bulunanlar üç yıl süre zarfında bunları değiştirmeli ya da satmalıdır. Sadece, Revan eski Serdarı Hüseyin Han ile kardeşi Hasan Han ve Nahçıvan eski Hâkimi Kerim Han bu haktan mahrum edilmiştir.

13. maddeye göre, her iki taraftan da esir düşenlerin tamamı dört ay içerisinde serbest bırakılacaktır.

14. madde ise, her iki devlete sığınanlarla ilgilidir. Rusya'nın tasvip etmediği kişilerin İran tarafından, belli bölgelere (Karabağ ve Nahçıvan) yerleşmesine izin verilmeyecektir.

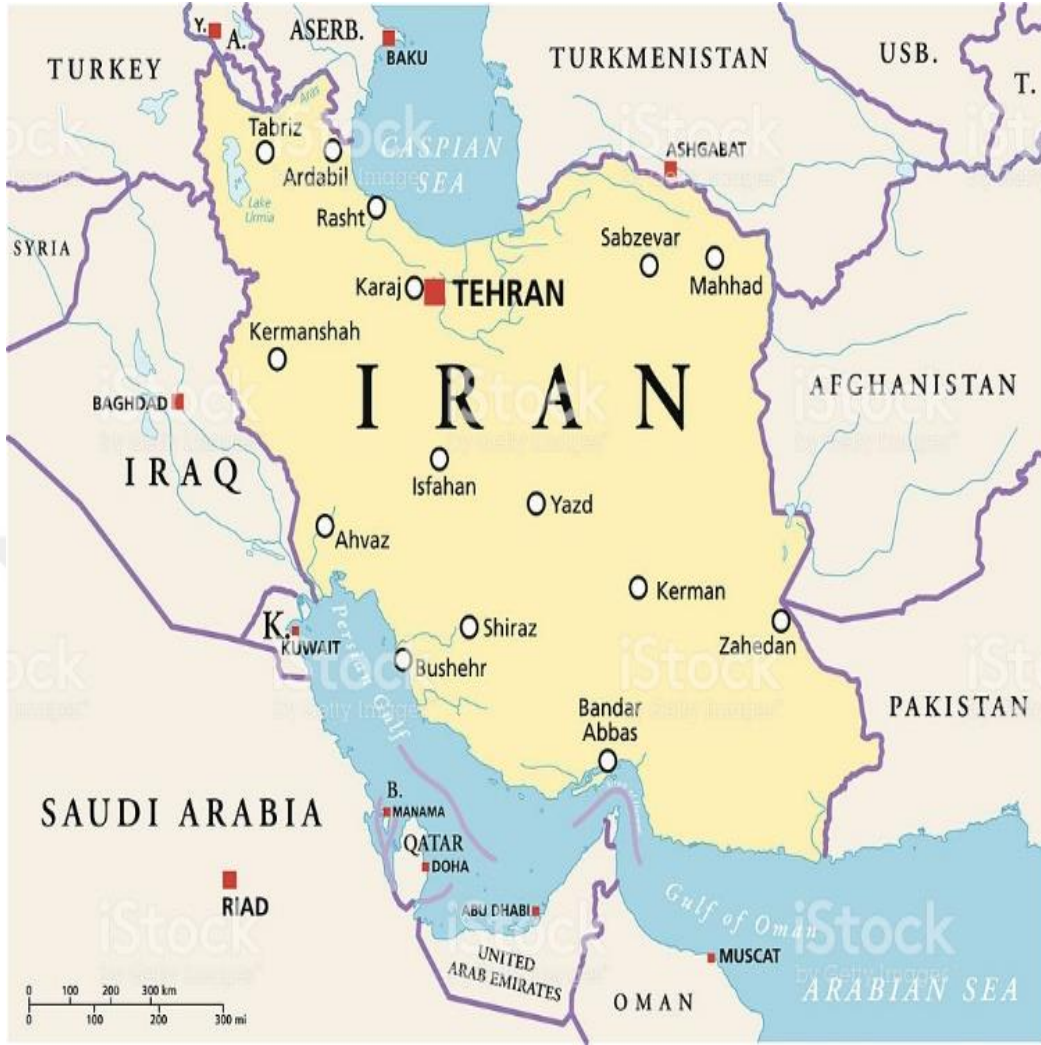
15. maddeye göre, Güney Azerbaycan'da yerleşen ahalinin istedikleri takdirde Rusya'ya göçebilecekleri ve bunlara müsait imkânlar yaratılacağı ifade edilmiştir

16. maddede ise, bu antlaşmanın Rusya İmparatoru ve İran Şahı tarafından imzalanması ve bir an önce her yere duyurulması karar altına alınmıştır.²³³

²³³ Okan Yeşilot, “Türkmençay Antlaşması ve Sonuçları”, **Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, Sayı 36, 2008, Erzurum, S.190-191.

Ek 2. İnan Haritasi ²³⁴

²³⁴ <https://www.istockphoto.com/pl/wektor/iran-mapa-polityczna-gm512750397-47335990>, (Çevrimiçi), 11.09.2019.

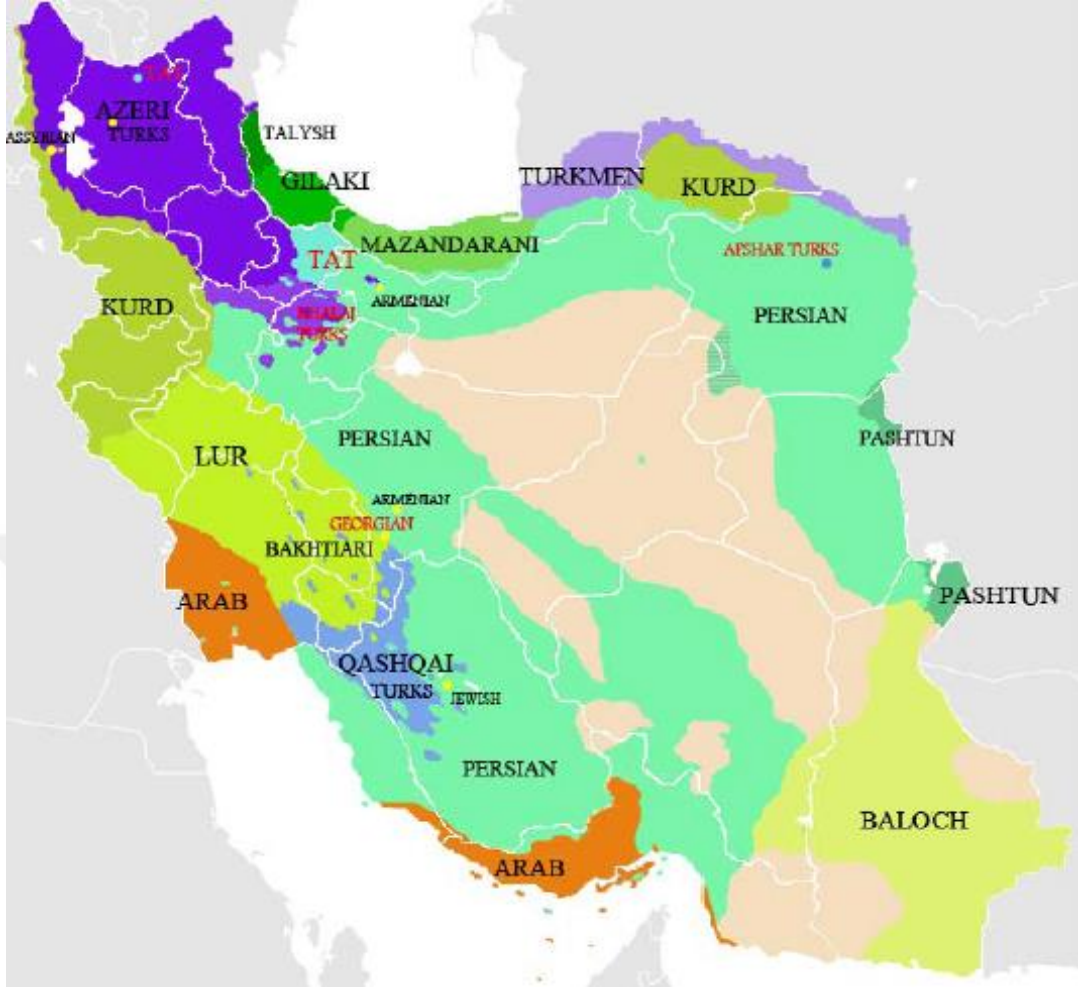
Ek 3. Güney Azerbaycan Haritası²³⁵

²³⁵ <http://tabriztv.blogspot.com/2011/07/guney-azerbaycan-bolgesi-ve-buyuk.html>, 11.09.2019.

(Çevrimiçi),

Ek 4. İnan Etnik Yapı Haritası ²³⁶

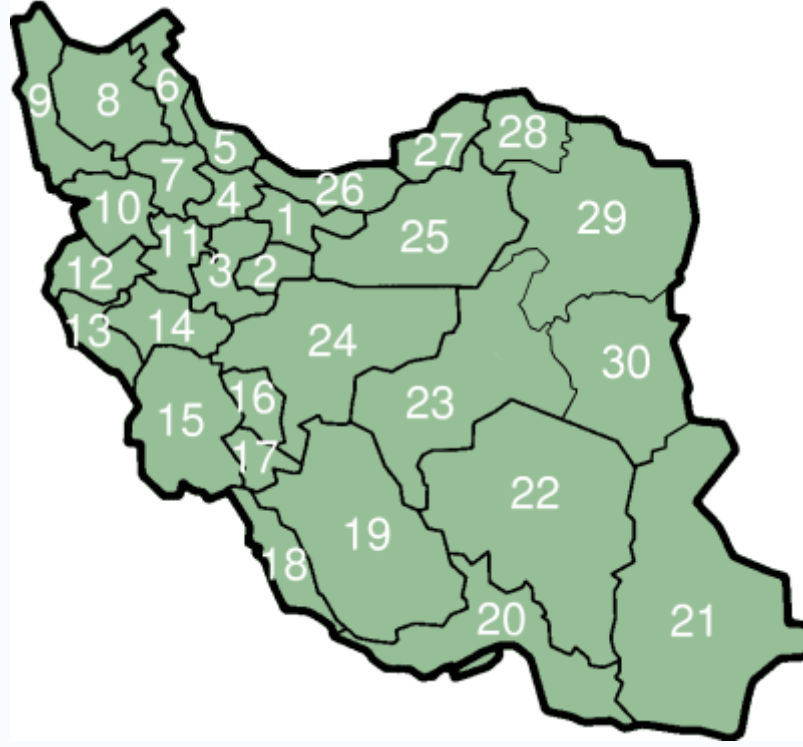

²³⁶ <https://www.stratejikortak.com/2018/08/iran-turklerinin-turkiyeye-bakisi.html>, 11.09.2019.

(Çevrimiçi),

Ek 5. İran Eyalet Haritası ²³⁷

İran'ın 30 eyaleti vardır.

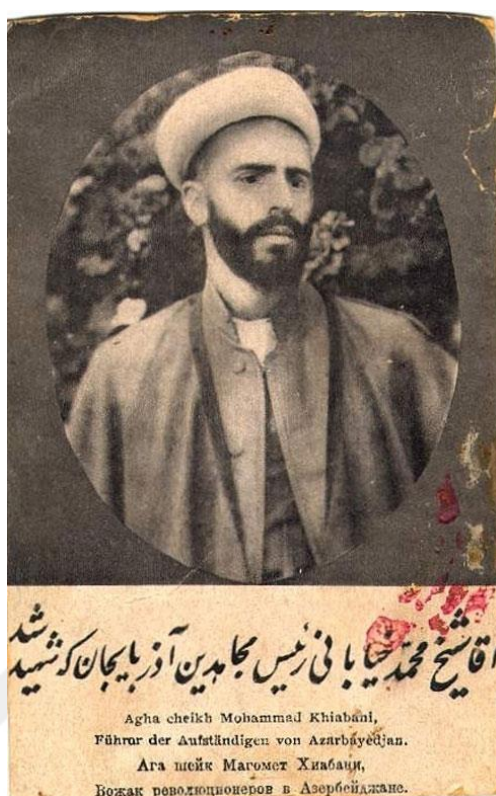

1. Tahran	11. Hemedan	21. Sistan ve Belucistan
2. Kum	12. Kermaşah	22. Kerman
3. Merkezi	13. İlam	23. Yezd
4. Kazvin	14. Lorestan	24. İsfahan
5. Gilan	15. Huzistan	25. Semnan
6. Erdebil	16. Çaharmahal ve Bahtiyari	26. Mazenderan
7. Zencan	17. Kohkiluye ve Buyer Ahmed	27. Gülistan
8. Doğu Azerbaycan	18. Bu-şehr	28. Kuzey Horasan
9. Batı Azerbaycan	19. Fars	29. Razavi Horasan
10. Kürdistan	20. Hürmüzgan	30. Güney Horasan

İran'ın adaları bu resimde gösterilmemektedir. Onlar Hürmüzgan (# 20 numara) eyaletine bağlıdır .

²³⁷ [https://www.wikizeroo.org/index.php?q=aHR0cHM6Ly90ci53aWtpcGVkaWEub3JnL3d pa2kvR G9zeWE6SXJhbk51bWJlcmVklmBuZw, \(Çevrimiçi\), 11.09.2019.](https://www.wikizeroo.org/index.php?q=aHR0cHM6Ly90ci53aWtpcGVkaWEub3JnL3d pa2kvR G9zeWE6SXJhbk51bWJlcmVklmBuZw, (Çevrimiçi), 11.09.2019.)

Ek 6. Muhammed Hiyabani

Ek 7. Azərbaycan Milli Hükümeti ve Seyid Cafer Pişeveri

Ek 8. Ajax Operasyonu CIA Belgesi ²³⁸

C01384505
216

~~TOP SECRET~~ DRAFT

CAMPAIGN TO INSTALL PRO-WESTERN GOVERNMENT IN IRAN

AUTHORITY: [redacted] approved by [redacted] on 11 July 1953

TARGET

Prime Minister Mossadeq and his government

OBJECTIVES

Through legal, or quasi-legal, methods to effect the fall of the Mossadeq government; and

To replace it with a pro-Western government under the Shah's leadership, with Zahedi as its Prime Minister

CIA ACTION

Plan of action was implemented in four phases:

1. [redacted] to strengthen the Shah's will to exercise his constitutional power and to sign those decrees necessary to effect the legal removal of Mossadeq as Prime Minister;
2. Welded together and coordinated the efforts of those political factions in Iran who were antagonistic toward Mossadeq, including the powerfully influential clergy, to gain their support and backing of any legal action taken by the Shah to accomplish Mossadeq's removal;
3. [redacted] disenchant the Iranian population with the myth of Mossadeq's patriotism, by exposing his collaboration with the Communists and his manipulation of constitutional authority to serve his own personal ambitions for power;

[redacted]

EO 13526 3.3(b)(1)>25Yrs

APPROVED FOR RELEASE:
21-Jun-2011

CLASSIFICATION REVIEW ED 1108
CONDUCTED BY [redacted]
REVIEW TYPE [redacted]
DATE [redacted]
BY [redacted]
REASON FOR [redacted]

²³⁸ <https://nsarchive2.gwu.edu/NSAEBB/NSAEBB435/docs/Doc%20%20-%201954-00-00%20Summary%20of%20Wilber%20history.pdf>, (Çevrimiçi), 11.09.2019.

~~TOP SECRET~~

DRAFT

Simultaneously, conducted a "war of nerves" against Mossadeq designed to reveal to Mossadeq and to the general populace that increased economic aid would not be forthcoming and that the U.S. viewed with alarm Mossadeq's policies:

- a. A series of public statements by high U.S. officials implying that there was little hope that Mossadeq could expect increased U.S. aid;
- b. U.S. press and magazine articles which were critical of him and his methods; and
- c. [redacted] absence of the American Ambassador, lending credence to the impression that the U.S. had lost confidence in Mossadeq and his government.

[redacted]

RESULTS

The original D-Day set by CIA misfired when Mossadeq, learning of the plan through a leak [redacted] took immediate counteraction to neutralize the plan.

[redacted] was launched in the interim period between the original and final D-Days to educate the Iranian population to the fact that, in view of the dissolution of the Majlis (effected by Mossadeq at an earlier stage to prevent its voting

~~TOP SECRET~~

DRAFT

him out of power) and the Shah's decree removing Mossadeq as Prime Minister, Mossadeq's continued exercise of the powers of that office was illegal and that authority to govern the people rested solely and completely in the hands of the Shah.

The Nationalists and the Communists during this period inadvertently assisted our cause through their premature attempts to promote a republican government. This theme was contrary to the public's opinion, whose sympathies were with the Shah. The Shah's dramatic flight out of the country served to further intensify his people's sense of loyalty to him.

These actions resulted in literal revolt of the population, [redacted]

[redacted] The
*and security forces joined the people. Radio Tehran was taken over
 military were forced to act in quelling the riots and gained strength on the
 and Mossadeq was forced to flee on 17 Aug 53
 momentum of the situation in support of the Shah.*

The ouster of Mossadeq was successfully accomplished on 19 Aug 1953.

NOTE

2. That an adequate amount of U. S. interim economic aid would be forthcoming to the successor government.

~~TOP SECRET~~

İRAN'DA DURUM VE HALK OYLAMASI

- İran'daki halk oylaması yer yer kanlı geçti
- Resmi olmayan sonuçlara göre halkın yüzde 99,7'si «EVET» oyu kullandı

İran Sah'ı Bahamalarda ismetine ayrılan villaya helikopterle gelmiştir. Fotoğrafta Sah ve yardımcıları. (FAX-AKAJANS/UPI)

HUMEYNI İRAN'DA İSLAM CUMHURİYETİNİ İLAN ETTİ

- 2500 Yıllık şahlık rejiminin son bulduğunu açıklayan İran'ın güçlü lideri Humeyni «Bugünü İran İslam Cumhuriyeti günü ilan ediyorum. Halk doğrulardan yana olan hükümeti kurmak ve şahlığı tarihin çöp tenekesine fırlatıp atmak için oyunu kullandı» dedi
- Rus sınırındaki Türk kabileleri ile İran milli muhafızları arasında çarpışmalar sürüyor

DİŞ HABERLER SERVİSİ

İran'ın güçlü dini lideri Ayetullah Humeyni dün radyoda bir açıklama yaparak 2500 yıllık Şahlık rejiminin son bulduğunu ve yapılan oylama sonunda halkın çoğunluğunun İslam Cumhuriyeti'ne "Evet" dediğini bildirmiştir.

Humeyni 1 Nisan tarihinin bundan böyle Cumhuriyet Bayramı olarak kutlanacağını da söylemiştir.

İran'da geçen Cuma günü başlayan ve Cumartesi akşamına kadar süren halk oylamasının tamamlanmasından 17 saat sonra ilk resmi açıklamayı yapan Humeyni, halkın çoğunluğunun İslam Cumhuriyeti'ne "Evet" dediğini belirterek şunları söylemiştir: "Bugünü İslam Cumhuriyeti Günü olarak ilan ediyorum. Böyle bir halk oylamasının tarihte çok az benzeri vardır. Halk, doğrulardan yana olan hükümeti kurmak ve Şahlığı tarihin çöp tenekesine fırlatıp atmak için oyunu kullanmıştır."

İran radyosu "Evet" oylarının sayısı konusunda herhangi bir açıklama yapmamıştır. Bazı kaynaklar yer yer şiddetli tartışmalara sebep olurken "Hayır" oyunun da çıktığını öne sürmüşlerdir.

Resmi olmayan bazı açıklamalara göre İran'ın 11 Eylülünde İslam Cumhuriyeti'ne seçmenlerin yüzde 99,7'si "Evet" demiştir. Ancak, Tah-

ran'da bazı sandıklardan yüzde 30 oranında "Hayır" oyunun çıktığı görülmüştür.

Humeyni konuşmasında bundan böyle ülkede Farslıların, Türklerin, Kürtlerin ve Belucilerin eşit olduklarını da belirttik. "Eski rejimi destekleyen unsurların ve petrol yamyanlarının ülkeye sızmalarına engel olun" demiştir.

OLAYLAR

İran'da gerek oy verme gerekse sayma işlemleri sırasında yer yer kanlı olayların çıktığı bildirilmiştir. Ayendeğan Gazetesi önceki gün bir sandığın karşı devrimci güçler tarafından saldırıya uğradığını ve uç hükümet yanlısı milisin öldürüldüğünü yazmıştır.

Kuveyt'te de İran Büyükelçiliğindeki sandık başında olayların çıktığı, Humeyni yanlıları ile muhaliflerinin bıçaklarla birbirlerine girdikleri öğrenilmiştir. Olaylarda en az 5 kişi ölmüş çok sayıda da İranlı yaralanmıştır.

İran radyosuna göre halk oylamasına 18 milyon kişi katılmıştır.

Öte yandan, Sovyetler Birliği sınırındaki Künbedi Kavus gebirinde Türk kabileleri ile milli muhafızlar arasında bir hafta önce patlak veren çarpışmalar bütün hızı ile devam etmektedir.

Kayhan gazetesi Türk kabilelerinin bölgedeki bütün polis ve jandarma merkezlerini half ellerinde tuttuklarını yazmıştır. Bu arada İçişleri Bakanlığının, Künbedi Kavus'a üç kişilik yeni bir barış heyetini gönderdiği açıklanmıştır.

BAHTİYAR NEREDE?

İsviçre A-İlet Bakanlığı yetkilileri dün bir açıklama yaparak İran'ın devrik başbakanı Şahpur Bahţiyar'ın bu ülkede olduğu yolundaki haberleri yalanlamışlardır.

Ek 11. Şah Karşıtı Gösteriler

Ek 13. Karikatür Krizi, Tebriz Sokaklarından Bir Görüntü

